

МУЖНІСТЬ. КОХАННЯ. СВОБОДА

КОСТЯНТИН ТУР-КОНОВАЛОВ

КРУТИ 1918

МАСШТАБНА ЕКРАНІЗАЦІЯ

СТУДІЯ
СІМЕОНОВА
ПРОДЮСІОНГ

МУЖНІСТЬ. КОХАННЯ. СВОБОДА

КОСТЯНТИН ТУР-КОНОВАЛОВ

КРУТИ 1918

МАСШТАБНА ЕКРАНІЗАЦІЯ

МУЖНІСТЬ. КОХАННЯ. СВОБОДА

КОСТЯНТИН ТУР-КОНОВАЛОВ

КРУТИ 1918

МАСШТАБНА ЕКРАНІЗАЦІЯ

КЛУБ
СІМЕЛЬНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

МУЖНІСТЬ. КОХАННЯ. СВОБОДА

КОСТЯНТИН
ТУР-КОНОВАЛОВ

КРУТИ 1918

КІНОРОМАН

ХАРКІВ **КЛУБ**
2018 **СІМЕЙНОГО**
ДОЗВІЛЛЯ

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»

2018

ISBN 978-617-12-6000-9 (fb2)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

Дизайнер обкладинки *Сергій Прокопчук, Image Laboratory LOOMA*

Фото на обкладинці *Костянтина Мохнача*

Фото на вклейці *Євгена Власова, Богдана Дієва, Ганни Бешкенадзе*

Тур-Коновалов К.

К64 Крути 1918 : роман / Костянтин Тур-Коновалов. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. — 224 с. : кольор. вкл.

ISBN 978-617-12-5089-5

Січень 1918 року видався холодним. До Києва наближаються більшовицькі загони. Сини генерала контррозвідки УНР Олекса та Андрій до нестями закохані в інститутку Софію, але обидва мусять стати на захист молоді держави та рідного міста. Несподівано спалахує повстання на заводі «Арсенал», і на боротьбу із заколотниками відправляють усе боєздатне військо. Супроти численної армії Муравйова на станції Крути лишаються тільки необстріляні студенти і юнкери, серед яких і Андрій. Сто років тому, як і сьогодні, без страху й сумнівів вони приймуть бій за найдорожче...

УДК 821.161.2

© Тур-Коновалов К., Лісовикова О., 2018

© Good Morning Film, за підтримки Держкіно, фото, 2018

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2018

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2018

Борцям за свободу України присвячується

Вони хотіли жити у вільній країні

Такі часи, що навіть святій людині частіше потрібен пістолет, аніж молитва.

Карл Густав Еміль Маннергейм

Лише вільний громадянин має вітчизну; раб, кріпак, підданиць деспота мають тільки батьківщину.

Анатоль Франс

Від автора

Розповідь про криваві події під Крутами 1918 року потребує кількох передмов. Адже сплигло вже сто років, і Першу світову оповив серпанок історії. Мало кому відомо, що відбувалося на той час на теренах нашої прекрасної Батьківщини. А вже про те, хто й скільки разів переписував історію на догоду владі, що часто змінювалась, я й не згадуватиму. Саме тому спочатку розповім про те, що значила Перша світова війна для країни, і про те, що на ту пору значила наша країна для світу. Повір мені, вдумливий читачу: після кількох сторінок передмов ти значно краще зрозумієш не лише те, **ЩО САМЕ** сталося біля залізничної станції того січневого дня, а й **ЧОМУ** це сталося. А відтак повніше усвідомиш, що насправді значив той бій.

І ще: цей роман не є ані цілковито вигаданим, ані винятково документальним. Проте читач знайде тут і карту подій, і цитати з розповідей очевидців, і навіть газетні вирізки. Сто років в історії — багато це чи мало?

Передмова перша. Перша світова та Україна

На початку ХХ століття небачене загострення суперечностей між великими державами призвело до початку Першої світової війни. У ній протистояли два військові блоки: Антанта (Франція, Велика Британія, Росія) і Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина й Італія). Приводом для війни стало вбивство спадкоємця австрійського престолу Франца-Фердинанда 28 червня 1914 року, скоєне, як прийнято вважати, сербськими націоналістами. Німеччина та Австро-Угорщина були краще підготовлені й скористалися конфліктом із Сербією, щоб розпочати війну, яка невдовзі охопила мало не цілий світ.

Перша світова війна тривала понад чотири роки, в неї було втягнуто 38 країн з 59, що існували на той час, і півтора мільярда осіб — ледь не три чверті населення планети. Під багнет поставили 65 мільйонів осіб, з яких приблизно 10 мільйонів загинуло, ще приблизно 20 мільйонів було поранено. Майже такі самі жертви були серед мирного населення. Антанта диктувала світу свої умови, принципи поділу чужих теренів, захоплення колоній, освоєння ринків збуту, джерел сировини, нищення чужих націй — власне, саме через це й спалахнув кривавий конфлікт, що давно дозрівав.

1 серпня 1914 року Німеччина оголосила війну Росії, а 3 серпня — Франції, 4 серпня у війну вступила Велика Британія. У Європі виникли Західний і Східний фронти.

Кожна держава, вступаючи в цю війну, мала свої, далекі від миролюбних, цілі. Німеччина прагнула розгромити Англію, позбавити її морської могутності, переділити французькі, бельгійські та португальські колонії й затвердитися у багатих аравійських провінціях Туреччини; воліла послабити Російську імперію, загарбати її польські губернії, Україну та Прибалтику, позбавивши виходу до Балтійського моря.

Австро-Угорщина розраховувала, захопивши Сербію і Чорногорію, запанувати на Балканах та заволодіти частиною польських губерній

Росії, Поділлям і Волиню.

Росія вступила у війну з Німеччиною й Австро-Угорщиною, домагаючись вільного виходу чорноморського флоту через Босфор і Дарданелли до Середземного моря та приєднання Галичини й територій у нижній течії Німану.

Напередодні та під час Першої світової війни великі держави Заходу накидали оком і на Україну. Вона посідала певне місце в стратегічних планах німецької буржуазії та великих землевласників щодо створення «Великої Німеччини» як колонія, що багата на сільськогосподарську продукцію, вугілля, руду та іншу сировину. Про захоплення України мріяли й панівні кола Австро-Угорщини, сподіваючись перетворити її на складову частину «Великої Австрії», щоб розв'язати за її рахунок власні проблеми, яких накопичилося чимало. Жодна імперія навіть не припускала можливості, що Україна має самостійно вирішувати власну долю та розбудовувати національну державність.

Три політичні групи, що існували на той час у Німеччині, прагнули різних наслідків звитяжної війни. Пангерманська ліга та Партія Вітчизни мали на меті знищити Російську імперію, принаймні посунути її кордони далеко на схід. Існування незалежної України вони розглядали лише в рамках німецької експансії на схід. Пангерманісти передбачали німецьку колонізацію Галичини та Чорноморського узбережжя. Друга група, журналістсько-академічна, виступала за надання незалежності неросійським народам Російської імперії. Україна потенційно мала стати головним форпостом у Східній Європі, тобто перешкодою для експансії Росії на захід. І, врешті, третя група, що її очолював професор Отто Герш, розвивала політичний курс Бісмарка на підтримання добросусідських відносин із Росією. Вона виходила з того, що Росія залишиться неподільною державою.

Оточення кайзера та штаб-квартира збройних сил маневрували між поглядами трьох груп. Канцлер брав до уваги можливість створення й підтримання революційних національних рухів у царській імперії. У меморандумі німецькому послові у Відні він згадував про наміри Німеччини розпочати повстання в Україні та створити з України, Польщі, Прибалтики й Кавказу буферні держави.

Парадоксально, але Берлін схилився до того, щоб підтримати національне самовизначення, попри небезпеку поширення

національних рухів на територіях, що перебували під його контролем.

Зацікавленість Німеччини в Україні стрімко зростала упродовж 1917 року. Поволі зникав елемент двоїстості в українській політиці Берліна. Відповідно до офіційних німецьких умов миру, що датовані 19 серпня 1917 року, окрім визнання знову створеної Польської держави Німеччина мала обстоювати права на суверенітет України, Фінляндії, Балтійських провінцій, Фландрії, Ірландії, Єгипту й Персії.

25 жовтня 1917 року вималювалися німецькі плани щодо подальшої долі України. З огляду на її винятковий економічний потенціал, армія мусила захищати німецькі промислові інтереси в Україні. Відокремлення України від Росії мало значно послабити колишню імперію, відокремити її від Балкан та чорноморських проток і забезпечити для Німеччини сухопутний прохід Балканами на Близький Схід. Отже, саме армія ініціювала нову німецьку політику щодо України. Проте реалізацію нової стратегії утруднювали блискавичні політичні зміни в самій Україні.

Тим часом активізувалась і українська політика Австро-Угорщини: монархія Габсбургів володіла «українським П'ємонт» — Галичиною, а дехто з політиків у Відні плекав надію за сприятливих обставин приєднати й Наддніпрянську Україну.

У листопаді 1914 року австрійський міністр закордонних справ писав: «Наша головна мета в цій війні полягає в тривалому послабленні Росії, отож у разі нашої перемоги ми розпочнемо створення незалежної від Росії Української держави».

Відповідно до австрійського плану, відокремити Україну від Росії передбачалося вже від перших днів світової війни. Водночас було зрозуміло, що майбутня Україна має бути насправді незалежною, а не підконтрольною Відню — монархія могла не витримати приєднання 30 мільйонів українців. Найбільшу підтримку мала ідея перетворення Східної Галичини на центр українських культурних спрямувань.

Іншими словами, Австро-Угорщина не була зацікавлена в тому, щоб і так занадто довгий кордон із Росією ще подовшав після війни. Захопивши Польщу, Відень отримав би більшу частину російсько-німецького кордону, а отже, лінія протистояння Росії з Австро-Угорщиною подовжилася б, а з Німеччиною — навпаки, скоротилася.

Розв'язати проблему могла б незалежна Україна між Дніпром і Дністром, яка відокремила б Австро-Угорщину від Росії на півночі. Таким чином, про відсутність протекторату Австро-Угорщини над Україною та одночасну окупацію Польщі свідчить таке: 1) зона протиріч із Росією залишатиметься значною; 2) зона протиріч із Румунією може зрости вдвічі: у разі захоплення Бессарабії Румунія стане сусідкою Австро-Угорщини на сході; 3) військові плани перевершують можливості країни; 4) надміру важко, майже неможливо в один і той самий час вести польську та українську політику; встановлення кордону між Польщею й Україною створить для Австро-Угорщини нерозв'язну проблему.

Але без протекторату неросійської частини незалежна Україна буде неспроможна протистояти Росії або стрімко перетвориться на радикально-соціалістичну республіку, що також не влаштувало Відень. Здобута внаслідок мирного договору автономія України була б фікцією за умов російського панування; Росія знову б русифікувала її чи розпочала нову війну. Залишалися такі можливості: а) Україна під протекторатом Німеччини; б) Україна під загальним протекторатом Австро-Угорщини та Німеччини; в) самостійна унія України з Румунією.

Україна під протекторатом Німеччини мала б ту перевагу, що німецько-російський кордон, а також німецько-російські суперечності набули б значніших масштабів, соціалістичні тенденції українців зазнали б потужного військового тиску і німецька торгівля отримала б широкий і зручний шлях через Чорне море в Азію, а отже, на Балканах запанував би лад. Прийнятною була б персональна унія України з Румунією, внаслідок якої припинилася б експансія Румунії на схід, ця держава втратила б багатонаціональний характер і рано чи пізно вступила б у тривалу смугу конфліктів з Росією.

Найменш бажаним був спільний протекторат Австро-Угорщини та Німеччини над Україною, хоча в крайньому разі його теж можна було розглядати — в такій моделі Австрія створила б цивільну адміністрацію в Україні, а Німеччина взяла б на себе формування армії. Загалом німецький протекторат над Україною вважався б цілком задовільним з огляду на те, що сама Австро-Угорщина на це не спроможна (за одночасної окупації Польщі) з політичних

і військових причин, та й інакше існування України — без допомоги неросійської сили — неможливе.

Політиці Відня щодо України була притаманна потаємність. Ще в грудні 1914 року керівництво Спілки визволення України (СВУ) вказувало на необхідність офіційної заяви Центральних держав про те, що після розгрому Росії вони сприятимуть створенню вільної та незалежної Української держави.

У серпні 1915 року Загальна Українська Рада¹, тісно пов'язана із СВУ, звернулася з пам'ятною запискою до вищого військового командування Австро-Угорщини. Автори документа наголошували на своєму прагненні не відокремлювати українські землі від австро-угорського державного організму, а навпаки: збільшити його за рахунок російської України. Вони вважали, що наступ центральних монархій не слід зупиняти на лінії Бугу, а продовжити до Дніпра й Чорного моря, щоб звільнити українські терени від російського панування й заснувати автономне державне утворення, тісно пов'язане з Центральними державами. Далі зазначалося: відокремлення Балтійських провінцій та Польщі не послабить Росію аж так, щоб вона припинила погрожувати Центральним державам. Єдиним шляхом послаблення Росії буде відокремлення від неї всієї України чи принаймні більшої її частини. У зв'язку з цим майбутня Українська держава мала шукати гарантій свого існування винятково в Центральних державах. На думку авторів документа, між Україною і Центральними державами немає й у майбутньому не виникне суперечностей. У політичній та економічній царинах Україна виграє від об'єднання з Центральними державами, адже природна експансія українського народу віддавна спрямована на схід і південний схід.

Попри вірнопідданські заяви Спілки визволення України та Загальної Української Ради, австрійське сприйняття ідеї незалежності України в роки війни змінилося від доброзичливого до прохолодного й навіть ворожого. Офіційний Відень негативно поставився до плану збільшення Легіону Українських січових стрільців, заборонивши СВУ агітувати серед полонених українських вояків, і поволі зменшував підтримку його діяльності. У січні 1915 року віденське міністерство закордонних справ видало інструкцію щодо зв'язків із українськими організаціями, де зазначалося, що СВУ повинна перенести свою штаб-квартиру з Відня до нейтральної країни.

Утім, найнеприємнішою несподіванкою для українських організацій виявився план створення Польського королівства, до складу якого мали увійти українські землі. Це означало, що в австрійській політиці українське питання перемістилося на другий план. Отож українська політична орієнтація поступово почала набували прони́мецького характеру.

Унаслідок революційних подій у Росії 1917 року українське питання постало, з погляду Німеччини й Австро-Угорщини, зовсім в іншому світлі. Принципово важливим було те, що українська демократія від початку революції виступила проти ідеї цілковитого відокремлення України від Росії, характеризуючи її як «удар у спину російській демократії». Українські політики не визначилися щодо кордонів майбутньої України. Значна частина населення виступала за спільні дії з «материнською землею», а надто проти зовнішньої загрози.

Враховуючи ці обставини, у Відні випрацювали такий девіз для військ, які вступають в Україну: «Наразі ми ведемо оборонну війну, прагнемо справедливого для всіх учасників миру, ми не втручаємося у внутрішні справи сусідніх народів, навпаки: надаємо цим народам можливість самим вирішувати свою долю». Відзначимо, що такі рекомендації віденський дипломат надав ще в серпні 1917 року — задовго до підписання Брестського миру та появи військ Центральної держав на території Української Народної Республіки.

Отже, за умов докорінної зміни курсу української політики, Австро-Угорщина підійшла до рубежу — Брестських перемовин із делегацією Української Народної Республіки та підписання «хлібного миру» з Україною.

Українська делегація розпочала перемовини у Брест-Литовську в перші дні січня, а в ніч проти 27 січня 1918 року було підписано мирну угоду між Українською Народною Республікою, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною — з іншого. Брестський договір проголошував закінчення війни між УНР та державами Четверного союзу. Було встановлено кордони України на заході та північному заході. Вирішено питання про військовополонених. Врегульовано економічні стосунки між країнами-учасницями.

У Бресті було також складено таємний протокол між УНР та Австро-Угорщиною щодо майбутньої долі українських земель у складі Австро-Угорської монархії. Офіційний Відень зобов'язався не пізніше ніж 20 липня 1918 року запропонувати обом палатам свого парламенту законопроект про створення окремого коронного краю Східної Галичини і Буковини. Тим часом УНР законодавчо гарантувала права польського та німецького, а також єврейського населення в Українській республіці.

Війна, що розпочалася, принесла чимало лиха українцям, які опинилися по різні боки барикад: мешканців Галичини та Буковини призивали до австрійської армії, а в російському війську було декілька мільйонів наддніпрянських українців. Крім того, військові дії розгорталися на власне українських землях.

Уже на початку війни український національно-визвольний рух зазнав жорстоких переслідувань з боку царського самодержавства. Було закрито «Просвіту», українські видання, зокрема газети «Рада», потім «Дзвін», «Україна», «Рідний край», «Літературно-науковий вісник», «Записки українського наукового товариства» тощо. М. Грушевського, який повернувся з Австрії до Києва, було заарештовано й заслано спочатку в Симбірськ, тоді в Казань і нарешті — в Москву, де він і жив до лютого 1917 року.

Царат планував, захопивши Галичину, знищити в ній осередок «українського сепаратизму», «мазепинщини». Після вступу царських військ у західноукраїнські землі на території Галичини та Буковини було створено військово-генерал-губернаторство на чолі з графом Бобринським.

Зазнала утисків і греко-католицька церква, чимало її служителів було вислано в глиб Росії, її прибічників намагалися повернути у православ'я. У вересні 1914 року зі Львова вивезли до Суздальського монастиря А. Шептицького, й там він перебував до повалення царату, здобувши авторитет серед своїх земляків безстрашною поведінкою. Шовіністична політика царської окупаційної адміністрації в Галичині обурила демократичну громадськість. Виступаючи з трибуни ІV Державної думи, П. Мілюков назвав її «європейським скандалом», логічним продовженням політики уряду щодо українського руху в імперії.

Для народів, втягнутих у збройний конфлікт, участь у ньому завжди обертається тяжкими наслідками. Для українців, як пригнобленої нації, позбавленої власної державності, війна стала справжньою трагедією. Перебуваючи під владою династії Романових, вони мусили надати російській армії 3,5 млн солдатів, тимчасом як австро-угорське військо поповнилося 250 тис. осіб, мобілізованих із Галичини. Молоді українці мусили дивитися у рушничний приціл один на одного як на ворогів з окопів ворожих сторін, помирати за чужі їм інтереси.

У серпні 1914 року російські війська розпочали успішний наступ у Галичині й 3 вересня вступили у Львів. У Галичині було створено генерал-губернаторство. Серед справ губернатора графа Бобринського були зросійщення, переслідування греко-католицької церкви, навернення силоміць греко-католиків у православ'я. Російська армія продовжувала наступ і захопила майже всю Галичину, у березні 1915 року загарбавши потужну австрійську фортецю — Перемишль. Становище росіян видавалося непохитним, та насправді успіхи було здобуто дуже дорогою ціною. Російська армія зазнала великих втрат, навесні 1915 року вже відчувалася нестача артилерійських снарядів, гармат і навіть рушниць. За таких обставин у квітні 1915 року розпочався наступ австро-німецьких військ у Галичині. Уже в червні у їхніх руках опинилася вся Галичина та частина Волині, й деморалізована російська армія поспіхом відступила. Разом із нею відступила цивільна адміністрація та поїхали десятки тисяч мешканців, що рятувалися від репресій з боку австрійців. Сотні сіл було спалено, щоб залишити ворогові лише пустку. Нашвидку евакуювали підприємства та навчальні заклади, навіть порушували питання про евакуацію Києво-Печерської лаври, але до кінця 1915 року стало зрозуміло, що Київ залишиться в руках Росії. Фронт стабілізувався, завдати поразки Росії, вивівши її з війни, Німеччині та її союзникам не вдалося.

У 1916 році німецьке командування активізувало військові дії на Західному фронті. Росія скористалася перепочинком. Війська Південно-Західного фронту під керівництвом генерала Брусилова 3 червня 1916 року прорвали австрійську оборону й наново захопили Буковину та Галичину. Проте резервів, щоб закріпити успіх, російське командування не мало, і війська знову вимушено перейшли до оборони.

На захопленій території було створено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство. На відміну від подій 1914—1915 років, місцеве українське населення не зазнало значних національних і релігійних утисків, але ставлення до нього було доволі підозрілим. Вважали, що вплив «мазепинщини», як і раніше, залишається помітним. Уже після повалення самодержавства, у березні 1917 року, Тимчасовий уряд затвердив Д. Дорошенка крайовим комісаром Галичини й Буковини, і той призначав на адміністративні посади українців, сприяв відродженню сільського та міського самоврядування, відкриттю кооперативів, національних шкіл, добродійних установ.

4 серпня 1914 року емігранти з Наддніпрянської України заснували у Львові «Спілку визволення України» (СВУ), що мала на меті створення незалежної Української держави. Вона взяла на себе функцію представництва інтересів майбутньої України. Члени СВУ контактувалися з урядами Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Швейцарії, Швеції та низки інших країн.

СВУ розгорнула активну видавничу діяльність різними мовами, інформуючи весь світ щодо необхідності розв'язання українського питання.

У 1914 році на західноукраїнських землях було створено Легіон Українських січових стрільців. Біля витоків цієї військової організації стояли політичні діячі, які орієнтувалися на Німеччину й Австро-Угорщину — країни, що розраховували на поразку Росії. На уламках імперії мала постати незалежна Українська держава. Ядром її майбутніх збройних сил мали бути Січові стрільці. Формування організації відбувалося на добровільних засадах — уже за перші два тижні записалося 10 тисяч чоловіків, але австрійці обмежили особовий склад до 2 тисяч.

Українські січові стрільці взяли участь у бойових діях у Карпатах, де в травні 1915 року зупинили російський наступ. У листопаді того-таки року українські війська затримали росіян біля міста Бережани. Під час боїв січові стрільці зарекомендували себе як дисципліновані та вправні вояки, виявили героїзм і взаємовиручку.

Після Лютневої революції в Росії розпочалося братання Січових стрільців і українців, що перебували з російського боку фронту, а після підписання Брестського миру Січові стрільці разом із військами Центральної Ради вели війну з більшовиками. Пізніше з полонених

галичан і буковинців у Східній Україні було створено Перший курінь Січових стрільців. Січові стрільці стали одним з найбільш боєздатних українських формувань, вони брали участь у боротьбі з більшовиками, білогвардійцями та поляками. Пізніше з офіцерів-січовиків Коновалець створив Українську військову організацію, що стала основою Організації українських націоналістів.

Наприкінці 1916 — на початку 1917 року стало цілком очевидно, що виснажена економіка Росії перебуває на межі катастрофи. Зокрема, до цього часу в Україні металургійні підприємства не давали необхідної кількості металу для оборонних заводів, хронічно бракувало вугілля та руди, не були завантажені роботою інші галузі промисловості. Залізниці не могли впоратися навіть із військовими перевезеннями, на підприємствах стрімко впала продуктивність праці, погіршилась якість товарів, оскільки кваліфікованих робітників мобілізували в діючу армію і їх замінили жінки, підлітки та військовополонені. У сільському господарстві бракувало працівників, реманенту, коней, скорочувалися посівні площі, врожаї зернових, занепало тваринництво. У містах біля хлібних крамниць вишиковувалися довгі черги, розпочався товарний голод, зросли ціни на предмети першої необхідності, процвітала спекуляція.

Народ дедалі активніше обурювався тривалою війною, господарською руїною в країні, загальним прогнилим і відсталим політичним і соціально-економічним режимом самодержавства. По всій імперії виникли заворушення серед різних верств населення. Звичним явищем в умовах військового часу стали страйки, що охопили значну кількість робітників у всіх промислових центрах. Проходили вони під гаслами «Годі воювати!», «Геть самодержавство!». У 1915 році в Україні відбулося 113 страйків, у яких взяли участь 48 тисяч осіб; уже 1916 року їх кількість зросла до 218, а учасників, відповідно, — до 193 тисяч.

У селі знову почастишали підпали поміщицьких садиб та економій. Із серпня 1914 й до кінця 1916 року в Україні було зафіксовано понад 160 селянських виступів, що почасти закінчувалися зіткненнями з поліцією та військами. Антивоєнні настрої охопили й солдатські маси, внаслідок чого цілі полки відмовлялися йти в бій. У 1916 році в Кременчуці та Харкові спалахнули повстання мобілізованих в армію,

стрімко зросла кількість дезертирств, убивств ненависних офіцерів, невиконання наказів.

Після Першої світової війни та українсько-німецького зближення 1918 року в Німеччині зріс інтерес до України. Університети та спеціальні наукові установи приділяли велику увагу українознавству. Розробляли концепції німецької політики щодо України, відповідно до яких Україну розглядали як потенційну потужну незалежну державу, що об'єднує всі чотири частини розчленованої в 1919—1920 роках української території й потенційно здатна впливати на баланс сил у Східній Європі.

1

Загальна Українська Рада — загальноукраїнська політична організація, заснована 5 травня 1915 року у Відні для представлення в Австро-Угорщині політичних інтересів усього українського народу (а не лише підлеглих Габсбургам галичан) під час Першої світової війни. Очолював її майбутній прем'єр-міністр Західноукраїнської Народної Республіки Кость Левицький. Діяла до 4 листопада 1916 року. (*Тут і далі прим. ред.*)

2

За новим стилем 9 лютого.

Передмова друга. Між молотом і ковадлом

27 січня (9 лютого) 1918 року Центральні держави підписали сепаратний мирний договір із делегацією Української Центральної Ради. Імовірно, цьому посприяли й події, про які йтиметься в цій книжці. Але що ж означало для України її особливе становище?

Про плани європейських країн щодо України під час Першої світової війни я вже стисло розповів. Жодна з країн-учасниць не припускала й думки про те, що українці можуть самостійно вирішувати свою долю, розбудовувати національну державність.

Далі я більше говоритиму про військові дії, що точилися на терені України, яка опинилася між молотом і ковадлом.

Під час війни територія західноукраїнських земель перетворилася на величезний плацдарм, де в 1914—1917 роках розігрувалися вельми криваві битви на Східному фронті. Економіку було вщент зруйновано, а населення потерпало від страшених спустошень, що їх заподіяли російська та австрійська армії. Жорстоке ставлення як військового командування, так і цивільних адміністрацій спричиняло дедалі дужче невдоволення українців.

Обидві імперії — і Російська, і Австро-Угорська — опинилися за крок від потужних революційних потрясінь, під час яких український народ виборював відродження національної державності, скуштував гіркоту поразок, утратив своїх найкращих представників, але не надію на майбутнє.

У складному становищі опинилися українські політичні партії як у Росії, так і в Австро-Угорщині, адже вони мали виробити певну позицію щодо збройного конфлікту. Соціалісти Німеччини, Франції та Бельгії наполягали на тому, щоб надати військові кредити своїм урядам, і ввійшли до їх складів, а російські більшовики ждали поразки царському самодержавству й перетворення війни з імперіалістичної на громадянську.

Серед різних політичних угруповань розпочалися пошуки раціональної орієнтації. У підросійській Україні серед національних громадських діячів виділявся Симон Петлюра, редактор журналу «Українське життя», що видавався в Москві. У передовій статті «Війна і українці», яка побачила світ у червні 1914 року, він переконував читача, що «українці мають виконати своє зобов'язання громадян Росії у цей важкий час до кінця», та запевняв, що серед них немає прибічників «австрійської орієнтації». Автор сподівався, що російська влада оцінить такий шляхетний крок і українці після перемоги над ворогом зможуть розраховувати на надання їм відповідних прав. Київська «Рада», прагнучи розбудити в масах патріотичні почуття, також закликала захищати державу від супостата й битися до його цілковитого знищення, адже «ми захищаємо наші будинки, наші тихі гаї» — такими словами закінчувалася стаття в одному з номерів. Очевидно, розраховували, що царат це запам'ятає.

Запеклі дебати щодо ставлення до Першої світової війни спалахнули серед керівників Товариства українських поступовців. У виданій у грудні 1916 року декларації «Наша позиція» вони заявили про своє негативне ставлення до цієї кривавої бійні як до «чужої для себе справи, шкідливої для українського та й усіх інших народів імперії». Утім, обережні тупівці посіли «нейтральну позицію щодо сторін у боротьбі».

Тим часом представники української громадськості в Галичині розглядали цю проблему інакше: вони цілковито підтримували Австро-Угорщину в її боротьбі проти царської Росії. «Ненаситність царської імперії погрожує нашому національному життю, яке знайшло захист у конституційному ладі австрійської держави», — зазначалося в маніфесті Головної Української Ради, створеної на початку серпня 1914 року у Львові з представників національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної партій. Невдовзі вона сформувала національний військовий підрозділ, про який я вже згадував, — Український легіон. Згодом його почали називати Легіоном Українських січових стрільців, до його складу ввійшли 2 тисячі юнаків з організацій «Січ», «Пласт», «Сокіл».

Царат планував, захопивши Галичину, знищити в ній осередок «українського сепаратизму». Як відомо, від серпня 1914-го й до квітня 1915 року російська армія, долаючи опір австрійських військ, до

складу яких входили Українські січові стрільці, захопила Східну Галичину та майже всю Буковину і вступила в Карпати. Становище Росії на цих теренах було непохитним, і на початку квітня 1915 року Микола II відвідав Львів, а згодом — Перемишль.

З нагоди здобутих перемог російського воїнства було видано спеціальний маніфест, у якому була висловлена загальна радість населення імперії, що нарешті російський народ об'єднався і завершив «справу Івана Калита».

У розпал війни, 1916 року, Максим Горький на зборах прогресивної громадськості Москви заявив, що «український народ проніс через століття рабства й неволі коштовне багатство свого генія... Український трудовий народ переживає зараз велику драму. Царські кати не дають розвиватися його мові, літературі, творчості. Те, що робить уряд з українцями, як і з іншими поневоленими народами, — це злочин, якому немає назви».

Свій голос на захист знедолених українців подав із далекого Красноярська єпископ Никон. У червні 1915 року в газеті «Біржові відомості» він опублікував відкритого листа за назвою «Орли і ворони», в якому рішуче засуджував «чорних воронів», маючи на увазі представників російського духовенства й адміністрації, що завзято проводили політику зросійщення в Галичині та знищували там українське національне життя.

У вкрай скрутному становищі опинилося українське населення, яке залишалося під владою Австро-Угорщини. Його звинувачували в таємних симпатіях та допомозі росіянам (такі настрої підігрівали чиновники-поляки), у зраді династії Габсбургів, що призвело до поразок її звитяжної армії. Тисячі українців — москвофілів та немосквофілів — було схоплено й кинуте в концтабори, найсумнозвіснішим з яких був Талергоф. На його території в жахливих умовах утримували 30 тисяч осіб, які сотнями гинули від хвороб. Австрійські й угорські солдати за щонайменшої підозри без судового розгляду фізично знищували людей, часто безневинних, що посилювало трагічну долю роз'єданого народу, який не мав власної держави, здатної подбати про нього.

Росія, країна економічно відстала, не підготовлена до тривалої війни, попри стійкість і мужність солдатів та офіцерів не могла розраховувати на стабільні успіхи в бойових діях. У квітні 1915 року

під ударами ворожих військ російська армія, через брак боєприпасів та іншого спорядження, аби уникнути оточення, вимушено залишила Перемишль, у червні здала Львів, а в липні — всю Галичину і значну частину Волині. Відступ росіян із захоплених західноукраїнських земель приніс нові лиха населенню Галичини: окупаційна влада почала масово виселяти українців. Без необхідного забезпечення, харчів, медичного обслуговування, елементарних побутових умов чимало їх загинуло дорогою до Уралу й далі.

Поразки 1915 року змусили царський уряд переглянути своє ставлення до українського руху, не дали можливості «раз і назавжди» позбутися його. Уряд погодився на допомогу армії з боку громадських організацій, як-от «Військово-промислового комітету», «Спілки міст», «Земського союзу», які в цей час виникали. Вдалося отримати дозвіл влади на відкриття в Києві «Товариства допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від військових дій». У його установах працювали тисячі представників української інтелігенції, студентської молоді, інженери, лікарі. Знову було відкрито українські книгарні, кооперативні установи, наукові товариства, а також виходили кілька газет рідною мовою. Відновило діяльність заборонене на початку війни Товариство українських поступовців.

Успіхи Австро-Угорщини у війні з Росією 1915 року поліпшили умови для діяльності Загальної Української Ради на території Галичини, що мала на меті проголошення незалежності підросійської України, а в межах Габсбурзької імперії — створення територіально-національної області. Але після того, як 1916 року влада пообіцяла впливовим полякам ще більше панування в Галичині, Рада на знак протесту саморозпустилася. Інтереси західноукраїнських земель почала представляти Українська Парламентська Рада в столиці імперії.

У травні 1916 року російська армія, що діяла на Південно-Західному фронті під командуванням генерала О. Брусилова, завдала австрійцям тяжкої поразки й увійшла в Галичину та Буковину. Улітку цього року царські війська підійшли до Карпатських перевалів.

Потребуючи допомоги українських організацій після тяжких поразок на фронті, австрійська влада дозволила членам Спілки визволення України працювати з українськими солдатами із царської армії — кілька десятків тисяч їх перебувало в таборах військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині. Завдяки цьому

покращилися умови їхнього життя, для них створено бібліотеки, відкрито школи, церкви, їх селили в окремі табори. Спілка припускала в недалекому майбутньому можливість створення з них національних озброєних підрозділів на кшталт Легіону Українських січових стрільців, які вливалися б в армії Четверного союзу. Як відомо, це привело до появи Синьожупанної та Сірожупанної дивізій, які взяли участь у боротьбі за національну державність під час визвольного руху 1918—1920 років.

Україна, і це визнавали всі, мусила «розплачуватися за чужі гріхи, чого не хочуть бачити великі держави». На бойовищі вона втрачає найкращих своїх синів, з неї «висмоктують усі живі соки», а натомість вона має «знищення культурних цінностей, економічного добробуту, десятки тисяч ув'язнених». Виступаючи за проголошення «демократичної та автономної України», тупівці сподівалися здобути підтримку «співзвучних елементів недержавних націй Росії» на основі «автономно-федерального ладу тих держав, з якими нас об'єднує історична доля».

Отож такою — пошматованою, розгубленою та розореною, метаючись між країнами, що сипали обіцянками, — Україна вступила у 1918 рік, про який і піде далі мова.

Передмова третя. Деякі дійові особи

Олекса та Андрій

Знайомтесь — брати Савицькі. Їхній батько, генерал Савицький, гостинний хазяїн і мудрець, усе життя віддав службі. Але не тій, про яку пишуть газети і про яку згадують в указах про нагородження. Нині він — очільник контррозвідки молоді Української держави. Його мета — боротьба за вільну мирну країну, хоча й, на жаль (і він добре знає про це), всіма правдами і неправдами.

Олекса наслідував батька. Через неймовірний, як говоритимуть згодом, кадровий голод він став його правою рукою, і 1918 року ми можемо зустріти його сьогодні в Берліні, а завтра в Парижі, щоб післязавтра розкланятися з ним на Потьомкінських сходах в Одесі.

Андрій має геть іншу вдачу. Він дуже схожий на брата, так само рішучий і вірний своїм принципам. Проте називає себе людиною мирною, навіть пацифістом — адже він картограф. Не його справа воювати та плюндрувати землю снарядами й мінами. Його справа — землю описувати й розповідати всім, яка вона прекрасна і багата.

Обидва брати давно закохані в Софію, з якою я вас залюбки і познайомлю.

Софія

Вродлива киянка Софія Яворська навесні 1914 року закінчила Інститут шляхетних дівчат. Довгі шість років вона почувалася мало не полонянкою в стінах розкішної будівлі на розі Інститутської вулиці. І ось тепер уже майже чотири цікаві роки Софія — разом зі своїми подругами Оксаною й Олесею, з якими заприятлилася ще в підготовчому класі, — щодня відкриває для себе чудовий Київ і друзів, про котрих чула так багато доброго від батьків. Її вірні «зброєносці» й супутники — Олекса й Андрій, до того ж родини Савицьких і Яворських здавна дружать.

Матінка Софії, як і багато вельмишановних матерів, розпланувала життя дочки не на один рік наперед. Вона бачить чоловіком Софії

Олексу — він шляхетного походження, офіцер, старший за наречену на вісім років. Ідеальна партія, будь-яка мати підтвердить...

Аверкій Гончаренко

1912-го, у двадцять два роки, закінчив Чугуївське юнкерське піхотне училище, відмінник і взірцевий вояк. Улітку 1914 року очолив роту 260-го піхотного Брацлавського полку. За два роки невпинних боїв у Західній Україні здобув добру славу та повагу в царських офіцерів. На знак цієї поваги Гончаренка призначили командиром 4-го батальйону. Відтак німецька куля вразила його. За видатну хоробрість, виявлену в бою проти ворога, він отримав Георгіївський хрест — нагородний знак до ордена Святого Георгія для нижніх чинів з 1807 до 1917 року. Відзнака ордену Святого Георгія була найвищою нагородою для солдатів і унтер-офіцерів російської імператорської армії.

Оклигавши після тяжкого поранення, Першу світову Гончаренко закінчує викладачем тактики у Київській школі прапорщиків. Після розпаду Російської імперії та постановня Української Народної Республіки Гончаренко не сидів склавши руки. Восени 1917 року він провів українізацію своїх студентів і невдовзі випустив цілий курс юнкерів. У січні 1918 року, буквально за кілька тижнів до сумно-звісного бою під Крутами, він став курінним командиром щойно створеної Першої Української військової школи імені Богдана Хмельницького.

Був військовим комендантом Подільської губернії 1918 року, начальником канцелярії отамана Петлюри в 1919-му. У 1943—1945 роках він — старшина 1-ї Української дивізії (дивізії СС «Галичина») Української національної армії. Уряд УНР в екзилі надав йому звання полковника. Після Другої світової війни Гончаренко емігрував до США, де й помер.

Михайло Муравйов

Закінчив повітову школу, навчався в Новинській учительській семінарії, звідки його виключили за порушення дисципліни. Деякий час жив у Санкт-Петербурзі без певних занять, влітку 1898 року як вільнонайманий розпочав військову службу. Закінчив Казанське юнкерське піхотне училище, служив у Першому піхотному Невському полку в Рославлі. За вбивство на дуелі офіцера був засуджений на два

роки арештантських рот. Поручик під час російсько-японської війни 1904—1905 років. З 1908-го до 1914-го викладав у Казанському піхотному училищі. Учасник Першої світової війни, у листопаді 1914 року під Краковом отримав тяжке поранення.

Після Лютневої революції 1917 року став членом армійського комітету 11-ї армії, лівий есер³. Після Жовтневого перевороту в Петрограді 1917 року запропонував свої послуги більшовикам: виконував обов'язки начальника оборони Петрограда, головнокомандувача військ, що діяли проти Керенського та Краснова.

Від грудня 1917 року — начальник штабу «Групи військ з боротьби проти контрреволюції на півдні Росії», від 16 січня⁴ 1918 року — головнокомандувач радянських військ в Україні. Винайшов тактику «ешелонної війни». У січні 1918 року очолював більшовицькі частини, які брали участь у захопленні Харкова, Полтави і Києва, командувач червоних військ у бою під Крутами.

19 січня увійшов до Полтави, де розігнав міськради, запровадив ревком; наказав розстріляти 98 юнкерів і офіцерів місцевого юнкерського училища.

Солдати Михайла Муравйова взимку 1918-го вчинили в Києві різанину. «28 січня Дума запросила примирення. У відповідь я наказав душити їх газами. Сотні генералів, а може й тисячі, було безжально вбито...» — вихвалявся Муравйов.

4 лютого 1918 року в Дарниці під Києвом він видав наказ про «безжальне знищення всіх офіцерів, гайдамаків, монархістів, усіх ворогів революції». Під час штурму міста було застосовувано отруйні гази, проведено масовий артобстріл (до 15 тис. снарядів), унаслідок якого було зруйновано, зокрема, будинок Грушевського. За наказом Муравйова більшовицькі війська розстріляли в Києві близько 5 тисяч мирних мешканців, тероризували громадян УНР, убили київського митрополита Володимира. На київську «буржуазію» наклали контрибуцію розміром 5 млн крб для утримання радянських військ.

Після повалення більшовицької влади в Україні Муравйов повернувся до Петрограда, де 16 квітня отримав призначення у Баку воєнним керівником Закавказзя. За свідченнями, наданими членами комітету, 28 квітня 1918-го був заарештований і звинувачений у «потуранні масовим розстрілам, пограбуванням, що призвели до падіння радянської влади в Україні».

12 липня 1918 року офіційна газета ВЦВК «Вісті» розмістила урядове повідомлення «Про зраду Муравйова», в якому стверджувалося, що «бачачи повний крах свого плану, Муравйов покінчив із собою пострілом у скроню».

3

Партія лівих соціалістів-революціонерів діяла в Росії у 1917—1923 роках. Її члени взяли активну участь у Громадянській війні, доклали чималих зусиль до боротьби з білогвардійцями, водночас виступаючи проти більшовицького керівництва. Саморозпустилася внаслідок встановлення в СРСР однопартійної диктатури, а в 1930-ті більшість її очільників було репресовано.

4

За новим стилем 29 січня. Тут і далі дати подано за старим стилем, якщо не зазначено інше.

Розділ 1. Кроки Меморіалом

Цієї літньої днини на Меморіалі тихо. Як і частенько в будень. Червона колона впирається в прозорі небеса, капличка порожня, лише в небі кружляє птах.

Тиша, чудова літня тиша обжитих, населених місць — як-от посеред дня у невеличкому містечку. Її не псують навіть кроки — самотній юнак у формі з наплічником неквапливо простує повз вагони, роззирається довкола так, ніби добре знає місце, ніби вітається з давніми приятелями, яких залишив тільки вчора. Ось він проминув гармату на платформі, ось ступив іще декілька кроків і звів очі: звідси, він знає це напевне, тризуб на меморіальній колоні спалахує золотим гордовитим сяйвом. Сонячні зайчики виграють на плитах, якими вибруковано колишнє бойовище, вітер шелестить листям дерев, гойдає траву біля пагорба.

Тишу порушують кроки — вдалині з'явилися люди. Високий голос дівчини-екскурсовода звучить урочисто і сухо:

— Ось ми й дісталися серця нашого невеличкого музею. Але невеликий він тільки за розмірами — бо тут закарбована подія величезного значення в українській військовій історії: бій під Крутами, який відбувся в січні 1918 року. Будівництво Меморіального комплексу «Пам'яті героїв Крут» розпочалося 1990 року з ініціативи громадськості. З 2010 року музей став філією Національного військово-історичного музею України.

Кроки вщухли: кілька хлопців у військовому однострої скупчилися навколо дівчини. Видно, що вони не так слухають, як утішаються милою зосередженістю молодої екскурсоводки. А та продовжує розповідь, мов і не зважає:

— Автор меморіалу, Анатолій Гайдамака, створив пам'ятник у вигляді пагорба заввишки сім метрів, на якому встановлено десятиметрову червону колону. Вона нагадує про колони Київського університету, де навчалася більшість студентів, які загинули під Крутами. Біля підніжжя пагорба зведено капличку, а поруч із пам'ятником викопане озеро у формі хреста. Музейна експозиція

складається із залізничної платформи та чотирьох залів-вагонів, які зовні стилізовані під вагони тих часів. Зараз ми підійдемо ближче, і ви матимете змогу розглянути нашу експозицію детальніше.

Слідом за дівчиною хлопці переходять до відкритої платформи з гарматою. Укріплена мішками з піском, вона й досі націлена в той бік, звідки чекали нападу. Увага екскурсії прикута до мовчазного експоната.

— З такої гармати, встановленої на відкритій платформі та укріпленої мішками піску, сотник армії УНР Лощенко вів прицільний і доволі ефективний вогонь по лавах червоногвардійців, які наступали з того боку...

Вона показує рукою, і погляди хлопців слідують за цим рухом. Мимоволі дивиться і наш герой. Взагалі-то він не раз тут бував і не раз уявляв, як у диму миготять шинелі й темніє від пороху сніг, як чутно в морозяному повітрі крики й постріли, як чорним припливом накочується на невеликий загін більшовицька хвиля.

Голос екскурсоводки тепер ледь чутно:

— Продовжити огляд експозиції ви можете у залах-вагонах. Там виставлені експонати, що розповідають про розвиток українського національного руху початку ХХ століття, ключові події Української революції 1917 року, проголошення Української Народної Республіки, дії більшовицької Росії проти молодої держави, бій під станцією Крути, повстання на заводі «Арсенал» тощо. Другий вагон і сам є своєрідним експонатом, оскільки призначався для санітарного огляду вояків під час бойових дій...

— Перепрошую, дівчино... — сувору екскурсоводку уриває високий хлопець, вочевидь лідер цієї невеличкої групи.

— Я ж назвалася, — голос дівчини сухий, і вираз її очей не віщує йому нічого доброго. — Мене звати Марина Василівна.

— Ой, та яка там «Василівна», — усміхається високий курсант. — Мариночка, та й усе.

— Марина Василівна, — голос дівчини звучить дедалі холодніше.

— Та гаразд, нехай Василівна, — з усмішкою погоджується хлопець. — То що там далі?

— Ви не дали мені договорити. Там продовження експозиції. Зал-вагон номер три присвячений власне бою біля станції Крути та повстанню на заводі «Арсенал». Він демонструє значення бою для

подальших бойових дій на терені України. Матеріали розташовані за принципом протистояння воюючих сторін, ліворуч — українські вояки, праворуч — більшовицькі, відтворено карту-схему бою. І завершить експозиційний огляд музею четвертий зал-вагон, де ви побачите копії документів та кіно- й фотоматеріали, що висвітлюють часи Української революції 1918—1921 років, Гетьманату Скоропадського, доби Директорії та ЗУНР.

Курсанти, нашому героєві це видно, потай зітхають — не так часто їм щастить вирватися із суворої атмосфери училища. І навіть гарненька екскурсоводка не може затримати їхню увагу. Однак дисципліна є дисципліна, і хлопці слухняно переходять від експоната до експоната.

Кроки стихають. Юнак, озирнувшись, усміхається величезному кущу калини, наче доброму знайомцю. Звідси не видно, але ліворуч від куща ховається зручна й захищена від поглядів лавка — сюди, власне, наш герой і йшов. Тут йому спокійно думається, тут він може згадати історію і країни, і своєї сім'ї.

Для нього події, про які розповідає сувора Марина Василівна, не є історією. Точніше, це не застигла на сторінках забутих підручників історія невідомої битви, а частина життєпису його сім'ї. Наш герой навіть трохи ображений на дівчину-екскурсовода: як можна так сухо й небагатослівно розповідати про цю дивну, героїчну, значиму подію — бій під Крутами?!

«Шановна панночко, — промайнула у хлопця думка, — події, що відбувалися сто років тому тут, на полі бою під Крутами, для когось трагічна, але минувшина, а для когось — години, сповнені високого патріотизму, міцно замішані на фатумі, збігу обставин і жахливій помилці. Та навіть сьогодні важко сказати, чим є ці події: лише історією чи справжнім початком нашої довгої боротьби за незалежність, що триває й нині».

Наш герой зручно влаштовується на лавці, гладить долонею листя калини і надіває навушники. Для нього це вже справжній ритуал: приїхати до Меморіалу в день народження прадіда, взяти до рук його щоденник і, гортаючи пожовклі й крихкі від часу сторінки, вкотре спробувати зрозуміти, що рухало ними — хлопцями початку двадцятого століття; якими вони були, що відчували та за що билися.

— Так-так, Марино Василівно, — наш герой розмовляє із суворою дівчиною-екскурсоводкою уже вголос. — Ті страшні січневі дні тут, під Крутами, стали частиною моєї власної долі, історії не лише моєї країни, а й моєї сім'ї...

Із наплічника він дістає прадідів щоденник у потрісканій шкіряній палітурці. Розгортає і роздивляється давно знайомі сторінки — кожному літеру і кожен штрих він пам'ятає з дитинства, але щоразу малюнки й записи тут наповнюються новим змістом, привідкривають завісу історії й без слів розповідають те, чого не можуть розповісти ні прадід, ані його дружина чи їхні діти.

Ось усміхається мила чорнявка: її волосся розкуйовдилось, руки стискають тенісну ракетку. Ось, теж із тенісною ракеткою, стоїть міцний на вигляд юнак, усміхається в тоненькі вуса. Наш герой знає, що це прадідів брат.

— Синку, тебе ж назвали на честь Олекси. Він загинув під Крутами. Прадідусь не любив про це розповідати. Певно, бачив його смерть. Це ж дуже боляче — бачити смерть близької людини і не мати змоги нічим допомогти...

Наш герой чує голос матері так, наче вона сидить поряд.

— Прадід розповідав, що його брат був диваком. Нерозважливо хоробрим — для нього офіцерська честь і офіцерське слово були священними. А служіння своїй країні він ставив понад усе. Так їх обох виховав батько — генерал Савицький. І ще дід розповідав, що брат був закоханий і довго наважувався, проте не встиг зробити пропозицію. Загинув, і залишилася тільки обручка, яку він так і не надів на палець коханої.

Раніше маленький Олександр пускав ці слова повз вуха — соплива дівчача історія. Але з роками дедалі більше розумів, на що був готовий піти прадідів брат, чим пожертвував в ім'я великої мети. І тепер, уже дорослий, Олександр усе частіше вдивляється в обличчя цієї людини, у штрихах олівця бачить мужність і самовідданість — риси, властиві всім Савицьким. Риси, які він так хоче побачити і в собі.

Ось інша сторінка — та сама мила чорнявка сидить у човні. Спекотна літня днина, світла усмішка. Знайомий до останньої риски напис: «Літо 1914».

— Так, прабабуся тоді щойно закінчила Інститут шляхетних дівчат тут, у Києві. Розповідала, що відкривала місто для себе наново, адже

правила були дуже суворими, а канікули влітку, коли дівчат відпускали додому, тривали лише місяць.

Олександрові дедалі важче уявити, що зараз він старший, ніж його рідні, ті, що залишилися такими юними на сторінках старого щоденника. Мовби двері в минуле, відкриваються перед ним обличчя та картини столітньої давнини — але це не штрихи олівця, а живі люди, доля яких — це частина його долі.

Олександр проводить пальцями по жовтуватій сторінці.

— Розкажи мені, прадіде, як усе було.

Розділ 2. Франція, листопад 1917-го

Осінь була хоч уже й пізня, проте напрочуд тепла. Навіть на деревах, що зазвичай цієї пори вже стояли голі, зараз ще де-не-де тремтіло листя. Генерал Фердинанд Фош провів чимало зим і серед пісків, і серед снігу, проте не переставав дивуватися з того, якими непередбачуваними є зими на батьківщині. Ці думки були недоречними зараз, коли Антанта вступала в новий союз — Південний блок. Дивна політична ситуація раптом перетворила околицю Російської імперії на самостійну державу — і Франція не могла залишитися осторонь нового переділу світу. А тут «непередбачувана зима».

Але зараз, у цьому затишно умебльованому кабінеті далеко від бойовищ, думалося про будь-що, крім високих політичних матерій. За вікнами гуляли безтурботні пані, лунав сміх, і генералові навіть вчувся вишуканий аромат парфумів, чого, звісно, й бути не могло у прокуреному кабінеті з наглухо зачиненими вікнами.

Генерал відійшов від вікна та опустився в зручне напівкрісло. Навіть на шахах зараз було нелегко зосередитися — почасти тому, що не для шахової партії запросив він молодого Поля, свого представника в майбутньому Південному блоці; а почасти й тому, що за вікном він помітив щось незрозуміле, притому тривожне. Генерал знову окинув оком кабінет: у сірому осінньому світлі темніли дубові панелі, килими притлумлювали будь-які звуки, й лише ягоди палали червоним на гілочці, що стояла у старовинній вазі.

«Молодість є молодість, — подумав генерал. — У Леона ще досить смаку й радості життя, щоб оживити навіть мій суворий кабінет».

Мовби у відповідь на ці думки, ніздрі залоскотав аромат дорогого коньяку — ад'ютант наливав його в келихи для генерала та його молодого суперника в шаховій партії.

«І коньяк добрий... Молодість є молодість».

— Отже, Полю...

— Так, мій генерале. Ваш хід.

— Дякую. — Фош пересунув коня.

Понад усе генералові зараз кортіло опинитися на місці Поля, та й скинути пару десятків років теж не завадило б. Поль, якому нещодавно виповнилося тридцять, був не просто представником генерала — власне, він був розвідником, який заслужив цілковиту довіру, та й цього разу йому теж доручили вкрай небезпечну справу. Таку небезпечну, що Фош не був упевнений, чи Поль виживе.

«На жаль, усі ми солдати. Щойно вдягнувши погони й форму, ми вже готові померти за батьківщину та свою справу. Хоча, ясна річ, на той світ ніхто не квапиться».

Хтозна, що було зараз на думці у Поля, чи розумів він небезпечність дорученої місії, але грав так само зосереджено й безпомильно, як зазвичай: рука, що переставляла фігури, не тремтіла, голос залишався рівним і безпристрасним.

Біля генералового ліктя з'явився череватий келих із коньяком, аромат посилювався, і це нарешті відвернуло Поля від шахівниці. Генерал вирішив, що ліпшої нагоди для останнього напучування годі й чекати.

— Дорогий Полю, головне у вашій таємній місії — донести до нового українського уряду нашу готовність виконати взяті на себе зобов'язання... Зобов'язання щодо Південного блоку. Звісно, якщо українська сторона виконає всі вимоги, зокрема й щодо статусу України.

Поль кивнув. Генерал говорив про це не вперше. Фош вочевидь нервував.

— Так, мій генерале. Розумію.

— Чудово. — Генерал зробив хід, майже не звертаючи уваги на те, що відбувалося на шахівниці. Головне зараз діялося зовсім не тут. А дуже далеко звідси.

Хоч би як нечутно Леон пересувався кабінетом, однак генерал зауважив ту мить, коли той вийшов у сусідню кімнату. Лінь з його очей випарувалася, наче й не було. З кишені мундира генерал видобув ясно-блакитний конверт і передав його Полеві, намагаючись майже не рухатися й говорити так, аби його чув тільки юнак, який сидів навпроти.

— Це лише невеличка наживка — беззаперечні докази співпраці Леніна з німецьким урядом. Має допомогти під час перемовин.

Поль мовчки кивнув і заховав конверт у внутрішню кишеню піджака. Одну нескінченну мить він незмигнуто дивився в обличчя генерала, а відтак, ледь помітно кивнувши, опустив очі на шахівницю. Скидалося на те, ніби він трохи довше, ніж треба, обмірковує новий хід.

— Так, мій генерале. Мій хід пішаком.

Фош продовжив, так само дивлячись в обличчя Поля, а не на шахівницю:

— Конверт передасте генералові Савицькому. Леон іще раз нагадає вам деталі місії.

Цієї миті з сусідньої кімнати вийшов Леон, тримаючи в руках бювар — пухку шкіряну теку з документами. Тека замінила на столі спорожнілий келих з-під коньяку. Поряд знайшлося місце і для сигари, і для гільйотинки, і для попільнички.

Власне, усе вже було сказано, а втім, піти просто зараз Поль не міг — та й партія вимагала завершення. Він знову окинув оком шахівницю. На жаль, те, що він побачив, його не потішило — така партія не могла закінчитися нічиєю перемогою. Поль подумав, що було б добре, якби в цьому кабінеті йшлося тільки про шахи.

— Мій генерале, ситуація патова.

Фош узявся за чорного пішака, опустив очі на шахівницю, а тоді заклопотано глянув на співрозмовника. На фігуру в руках він зиркнув лише мигцем.

— Полю, будьте обережні. За нашими даними, в Україні діє серйозна фігура з німецької агентури. Так, це пат.

Нарешті було сказано все і можна було спокійно йти. Деталі — у Леона, а генерал нехай залишається наодинці з дивною партією та власними побоюваннями.

Поль відсунув крісло і підвівся.

— Генерале!

Щойно Поль залишив кабінет, Фош також підвівся. Шахи його більше не цікавили. Підходячи до вікна, він замислився над тим, чи зміг донести до Поля думку про виняткову важливість його місії.

— Та чого я непокоюсь, — пробурмотів генерал, — наче дурненька матуся про донечку, що вперше пішла на побачення. Поль не хлопчик, за його плечима не одна успішна операція.

Генерал зотягнувся димом і визирнув у парк. Спадали сутінки, біля підніжжя сходів прогулювалася пані в елегантній сукні, темній накидці та капелюшку з вуаллю, що цілковито затуляла обличчя. До неї сходами наближався Леон, вочевидь насилу стримуючись, щоб не побігти.

— Ах, молодість, яка ж ти чудова... — пробурмотів генерал, побачивши, як палко його ад'ютант цілує руку незнайомій красуні.

Леон і справді палко цілував ручку. Пані була і вродлива, і впливова, і... мала із Леоном розмаїті стосунки.

— Здрастуйте, мій юний друже, — ледве чутно привіталася вона німецькою.

— Здрастуйте, люба фрау, — теж німецькою відповів Леон. — Це слід якомога скоріше переправити Бергу...

Пані стиснула пальці, ховаючи крихітну записку, яку Леон передав тієї миті, коли торкнувся її руки.

— Ах, молодість, — іще раз пробурмотів Фош, але зараз у його голосі не було й сліду мрійливості. Навпаки — генерал був спантеличений побаченням і вкрай занепокоївся. Він навіть не зауважив, що досі стискає в руці чорного пішака. Випустив клуб диму і відійшов од вікна.

Дивне побачення ад'ютанта в дедалі густіших сутінках... Аж надто довго прогулювалася помічена раніше чарівна незнайомка по парку. І занадто тонка на ній була накидка для такого вогкого осіннього дня.

У напівтемряві на Поля очікував ад'ютант генерала.

— А ви не квапилися, Полю.

— На те не було потреби, гадаю. Де ми?

— Майже в гостях у одного чудового пана. Він дає притулок усім, хто його потребує, і не пхає носа в чужі справи. А ще він допомагає нам у тому, в чому може допомогти тільки він. Заходьте.

Леон відчинив двері. Поль помітив, що на вигляд старі, блаженські двері навіть не рипнули, коли їх рішуче рвонув на себе кремезний ад'ютант Фоша.

Усередині справді було майже темно. Трохи призвичаївшись, Поль розгледів стіл, кілька стільців та якісь шафи. Певно, Леон вирішив зустрітися з ним у конторі дрібного торговця на рибному ринку. Та й сморід підтверджував цей здогад. Утім, ставити питання Поль не мав наміру. Леон йому давно не подобався, а зараз узагалі поводився не як

ад'ютант, хай і наділений довірою шефа, а як щонайпихатіший работорговець.

— Отож ви — торговий представник, доправляєте в Одесу зразки наших славетних парфумів. У місті зараз відбувається чортзна-що, влада змінюється мало не щотижня, але коштовні парфуми, як і раніше, мають попит.

Поль кивнув. І про парфуми, і про Одесу він знав не менше від Леона. Та згадувати про це зараз не вважав за потрібне. Нехай хлопчина потішиться.

— Далі... Передайте на словах, спробуйте запам'ятати дослівно.

Поль усміхнувся і знову ні пари з уст — він мав фотографічну пам'ять. Навіть завитки почерку міг би повторити і за день, і за рік. «Який же цей вискочень усе-таки недалекий. Ну та нехай».

Він розгорнув записку і прочитав її у світлі самотньої свічки, яку запалив, увійшовши, Леон. Зачекав хвилину і ще раз поглянув на декілька коротеньких рядків, назавжди закарбовуючи їх у пам'яті.

— В Одеському порту вас зустріне чорнявий молодик років тридцяти, у костюмі. Це Олекса Савицький. У нього тоненькі чорні вуса. Він попросить у вас прикурити.

— Він знає, який я на вигляд?

— Так, йому передадуть ваш детальний портрет.

— Що ж, гаразд. Мені все зрозуміло.

— Пароплав вирушає за дві години. Багаж уже у вашій каюті, ось квиток.

Поль підніс записку до свічки і кинув на срібний таріль, що, мовби навмисне, стояв поряд.

— А непогано просуваються справи у вашого недопитливого знайомого. Ходімо, Леоне. Не варто затримуватись.

Розділ 3. Одеса, листопад 1917-го

— Перепро-о-ошую, мосьє, чи не бажаєте «Шустовського»? Недорого. — До високого сухорлявого пана, що тільки-но опустився на лавку в Миколаївському саду, підійшов гевал.

— Геть, телепню, — прошипів пан. — Від тебе тхне якоюсь поганню, а не «Шустовським».

Гевал посміхнувся — від нього могло «тхнути» хіба одеколоном «Прекрасна Франція», що його виробляли не на Малій Арнаутській, як варто було б очікувати, а далеко звідси. Гевал контрабандних товарів терпіти не міг, а те, що виготовляли на згаданій вулиці його рідної Одеси, і до рук би не взяв. Пароль, звісно, звучав дуже дивно, але такі слова навряд чи вразили б когось із мешканців Південної Пальміри.

Півтора місяця тому, на початку жовтня, Одеса офіційно перейшла під владу Центральної Ради і влилася до складу Української Республіки. Проте на кожній вулиці, та ледь не в кожному дворі влада була «своя» — кожен одесит обирав її за власним смаком. І тому воював на смерть із сусідами, що мали інакші політичні погляди. В умовах війни всіх з усіма гайдамаки спробували запровадити в місті «свій лад». Вони захопили вокзал і намагалися взяти під контроль ввезення й вивезення товарів з Одеси. Періщили нагайками на перонах спекулянтів і хабарників, хоча насправді страждав звичайнісінький люд. Безсилля «влади», невдоволення нею, непокора тому, що вважалося владою у завжди вільному місті, — так можна описати ситуацію в Одесі. Щодня реєструвалися десятки нальотів, пограбувань і навіть до п'ятнадцяти вбивств, зокрема і з вочевидь політичних мотивів. Насправді їх було значно більше — адже влада змінювалася мало не щотижня, де вже тут мріяти про впорядковане діловодство...

Ясна річ, траплялися і курйози. Наприкінці жовтня двохтисячний натовп мешканців околиць, солдатів і кримінальників кинувся грабувати склади шампанського на Бугаївці. Усе почалося з того, що солдати-понтонери (їхні казарми розташовувалися поряд зі складами) влаштували підкоп до складів і почали жлуктити та розпродувати шампанське. Звістка про це блискавично облетіла місто. Натовп оточив

склади. Загін солдатів-самокатників, що його терміново викликали для охорони, звісно, вмить налигався й розчахнув ворота навстіж. Міська влада терміново мобілізувала бронекулеметну команду, школу прапорщиків, три сотні гайдамаків і сотню козаків. Тільки така потужна сила змогла відігнати натовп від складів. На той час уже зникло близько чотирьохсот тисяч пляшок шампанського. Цього ж дня нетверезий натовп спробував узяти штурмом коньячний завод Шустова. Проте рота георгіївських кавалерів зробила декілька залпів і, поранивши кількох осіб, повернула нападників до тямі. Певно, ці події вплинули на авторів такого дивного пароля.

Гевал, замість слухняно піти геть, опустився на лавку поряд із сухорлявим паном. І той, незважаючи на власні слова, не заперечував такому сусідству. Навпаки, він цілком миролюбно глянув на гевала, дістав із кишені піджака гроші — суму, судячи з розмірів пачки, чималу — і простягнув гевалові.

— Зніміть печатку з пальця, пане хороший, — пробурмотів гевал. — Коли б не відібрали, разом із рукою. Час такий... неспокійний.

— Нехай спробують, — усміхнувся сухорлявий пан. — І руку, і голову можуть втратити.

Гевал недобре вищирився, але змовчав — він, вочевидь, мав іншу думку, проте ділитися нею зі співрозмовником не став.

— На рейді стоїть пароплав... Панове французи цікавляться...

— Певно, у них на вулицях тихо та любо. Ось і їдуть полоскотати нерви. Чи, може, справи нагальні мають...

— Та ні, тихо та любо — це не про нас. Надвечір пароплав увійде до порту. Ось у цього француза вам треба забрати з кишені блакитний конверт.

З фотокартки на гевала глянув чорнявий молодик.

— Красунчик... Певно, улюбленець панянок?

— Не без того, гадаю. А втім, вас це не обходить.

— Та це я ось до чого веду... як у хлопця, молодого і дужого, тверезого та при тямі, вправніше той конверт забрати. Дівулі б мені дуже підсобили.

— Що менше людей знатиме про появу цього пана, то краще. Доведеться вам, любий, без дівуль упоратися.

— А якщо пан не побажає розлучитися з конвертом?

— Ну, тим гірше для нього.

Сухорлявий підвівся і, не озирнувшись на співрозмовника, пішов алейкою.

— Як хочете, пане Берг, — промимрив, устаючи, гевал.

За роки служби він бачив чимало розвідників і контррозвідників, шпигунів і резидентів. І ці ж роки служби навчили його не вибовкувати все, що він знав.

Миколаївський сад майже облетів — лише декілька пожовклих листочків на платані тріпотіли від вранішнього вітерцю. Одеса, прекрасна о будь-якій порі року, готувалася до зими, але не бажала втрачати жодної, навіть найменшої крихти своєї чарівності — пізні троянди червоніли на куртинах і спалахували жовтим полум'ям на високих квітниках біля входу.

— Даремно ти, пане французе, в Одесу-маму приїхав, — пробурмотів гевал, звично роззираючись довкола. — Та що вже вдієш...

Пароплав «Ізабель» неквапно заходив до порту. В небі ячали мартини, як у будь-якому порту, на рейді брязкав якірний ланцюг — величезні судна швартувалися в карантині. Холодне листопадове море скидалося на сіре запорошене дзеркало. Поль щільніше закутався в пальто. Звісно, йому частіше випадало носити цивільний одяг, ніж однострій, проте однострій здавався йому і зручнішим, і практичнішим, і затишнішим. А ось у костюмі від першокласного кравця з бульвару Сен-Мішель він почувався, наче блазень у дешевому балагані. Хоч і мав вигляд (дзеркало без слів переконувало Поля) людини зі шляхетних кіл, молодого багатія, жуїра, що подорожує для власного задоволення.

— Неспокійно в місті, — пробурмотів пан у котелку, що стояв поряд із Полем біля поруччя. — Надто вже метушаться матросики... — Поль здивовано поглянув на нього. — Я, добродію, подорожую в торгових справах, вважайте, десятий рік. І зроду не бачив, щоб матроси були такі заклопотані на борту й не поспішали сходити на берег. А ген там, бачите, купа биндюжників... І місцевої босоти в порту багато. Надто багато. Ви вже пильнуйте.

— Чому ви мені все це говорите? — французькою поцікавився Поль.

— Та тому, добродію мій, що на пальчику у вас перстень із чималим камінчиком, та й накладки на портсигарі золоті... І вдягнені ви, даруйте, не на часі, — теж французькою відповів співрозмовник. — Я б остерігся отаким дженджиком у місто виходити.

Поль окинув оком чоловіка і збагнув, що той має слушність. Пан торговий представник на людину свого статусу аж ніяк не скидався — ну, щонайбільше продавець у посередній крамниці. А то й узагалі хазяїн крамниці металевих виробів.

— Дякую. — Поль підняв капелюха. — Не забуду скористатися вашою порадою.

Співрозмовник мовчки кивнув, не відводячи погляду від пристані, що наближалася.

У сутінках «Ізабель» нарешті пришвартувалася. Довкола гриміли візки з багажем, метушилися приїжджі й радісно скрикували ті, хто їх зустрічав. Попри абсурд, що панував у країні, попри те, що влада мінялася, як карти в руках шулера, для обивателя все залишалось як було (принаймні так видавалося Полю). Перевдягнувшись за порадою незнайомця, він зійшов трапом і розгледівся. Невеличкий саквояж — наповнений пляшечками парфумів, адже зараз він був представником французької парфумерної компанії, — майже не відтягував руку. Багаж — загалом теж нічим не примітний одяг, взуття та роман про пригоди детектива — мав бути доправлений у солідний, але не найдорожчий готель. Одне слово, Поль не метушився. Зовні не метушився, як будь-який пасажир, упевнений у своєму сьогодні.

Поль піднявся славетними Потьомкінськими сходами й зупинився біля афішної тумби. Так, місто жило, мов нічого й не було: театр «Еспрес», що «навпроти Пасажу», запрошував глядачів на «нову грандіозну картину» «У владі сну», Малий театр у Колодязному провулку давав оперету-фарс «Пікантна інтрижка», а в «Кометі» анонсували гастролі відомого артиста Леоніда Утьосова.

Поль роззирнувся — все було нібито спокійно, але чуття його ніколи не зраджувало: за ним стежили. Он той товстун... І оцей невисокий хлопчина в костюмі з іскрою надто пильно придивляється. А в кінці алеї біля іншої тумби надміру уважно розглядає афіші високий сухорлявий пан у тужурці та кепці.

«Ага, ось нарешті й посланець генерала... Савицького, здається», — подумав Поль, прикурюючи сигарету.

Він відірвався від тумби і неквапливо рушив назустріч чорнявому чоловікові з темними тоненькими вусиками. Той тримав у руках розкішний портсигар із хрестом і мацав себе по кишенях. Завваживши Поля, ступив крок назустріч:

— Я забув запальничку, дозвольте прикурити?

Полю кивнув і обернувся. Довкола юрмилися люди — і «чиста» публіка, і ті, кого можна було б назвати рибалками й вантажниками. Он пробіг хлопчик-газетяр, вигукуючи щось російською. Поля не полишало відчуття, що він на сцені й усі навкруги стежать тільки за ним. Навіть його візаві, що прикурив нарешті сигарету, був вочевидь заклопотаний.

— Ходімо в машину, тут вітряно! — пробурмотів французькою Олекса.

Полю побачив біля хідника авто з прочиненими дверцятами і кивнув на знак згоди.

Уже майже стемніло, коли високий сухорлявий пан, якого гевал назвав Бергом, з'явився в пакгаузах порту. Усе було скінчено — приїжджий француз лежав у калюжі крові. Гевал і найняті ним люди, добряче побиті (тут Берг мимоволі осміхнувся), оточили невисокого кремезного чоловіка з тоненькими вусиками. На руці, яку той притискав до тіла, виднілася свіжа кров. Але другою рукою незнайомиць стискав браунінг, який і підняв на Берга, ледве той вийшов із темряви під світло жовтого ліхтаря.

— Добродію, вам краще віддати те, що сховано в он тій кишені. — Берг дістав «бульдог» і вказав пістолетом на пальто Олекси.

— Так, звісно. Тільки заберіть своїх людей. Мало всю справу не зіпсували, телепні.

— Но-но, тихіше, дядьку... — розпочав було один із нальотників, але замовк під недобрим поглядом гевала.

До речі, й сам гевал не втямив, що відбувається і де взявся цей кремезний офіцер (кого-кого, а офіцерів він міг визначити безпомилково в будь-якому одязі). А вже про яку саме «справу» той торочить, узагалі не мав поняття.

— Про що ви, любий? — Берг перейшов на німецьку.

— Про те, — також німецькою відповів Олекса, — що в цьому конверті тільки невелика частина того, що так вас цікавить, пане Берг.

І всміхнувся, дивлячись на приголомшеного німця. Гра виявилася ще цікавішою, ніж передбачалося. Навіть біль, відчув Олекса, ненадовго вщух.

Розділ 4. Київ, червень 1914-го

— Ну ось і все, медам, прошу вас розійтися по своїх ліжках і лягти спати. Для випускниць завтра підйом о дев'ятій ранку, бо попереду бал... На добраніч!

Вихованки неструнким хором відповіли: «На добраніч, мадам», — і класна наставниця залишила дортуар. Її слова змусили серця дівчат закалатати. Який там сон, коли на них чекав бал! Той самий, про який мріє кожна кофулька від вступу до Інституту, адже цього дня найкращим випускницям вручають шифри, а невідмінницям — похвальні листи. І цього вечора, нарешті, на бал дозволяють запросити рідних. Та й не тільки їх.

Хай там як, але в дортуарі нині зібралися найдавніші та найближчі подруги — Софія Яворська, Оксана, Олена фон Тальберт (подруги звали її Олесєю) та мила Тамара Нададзе, яка більше від усіх мріяла про випускний: за довгі сім років вона вже майже забула свій прекрасний Тифліс і чекала повернення. Так, напевно, усі ці довгі сім років.

— Ну, любі, ось і настала наша остання ніч у цих стінах. Чи будемо ми згадувати наш Інститут, чи збережемо нашу дружбу?

— Які ж тут сумніви, — у низькому голосі Тамари зараз виразно чувся акцент. — Сім років пліч-о-пліч, в одному дортуарі. Скільки разів ми рятували одна одну на іспитах! А ваша гостинність на вакаціях — як забути дні у вашому маєтку, шерочко Яворська.

Софія кивнула: Тамарі справді не забути ті дні. Хоча маєтком їхній будиночок у селі назвати все-таки язик не повертається. Ось у Савицьких — так, маєток... А Яворські збідніли вже майже сто років тому, тільки пенсія батькова й тримала. Навіть за навчання Софії сплачувала державна скарбниця.

Дівчина всміхнулася, згадавши, як вони разом із сусідськими хлопцями, братами Савицькими, ходили на пасіку.

Так уже влаштована людина: погане, дивне, болісне ми прагнемо скоріше забути, незрозуміле — пояснити чи теж викреслити з пам'яті,

і тільки хороше, світле, добре, сповнене надій — залишити в ній назавжди.

— Так, люба, той мед, гадаю, ми пам'ятатимемо.

— А найдужче твої кавалери, Софійко, — усміхнулася Тамара.

— Та які там кавалери, вигадала таке, Нададзе...

— Ох, Софіє, чи ж я не бачила, як вони дивилися на тебе минулого літа — і старший, і молодший. Шкода, що я скоро їду, — я б залюбки відвідала оперу в товаристві милого Олекси. Або модний концерт — кажуть, цього літа в Києві очікується просто нашестя іменитих іноземних співаків... Та, вибач мені, не хочу жениха відбивати.

— Балакуха ти, Нададзе.

Останні слова мадемуазель Яворської навряд чи хтось почув, окрім неї, — ніч уже давно поступилася новому дню. Дортуар спав. Заснула й Софія, сподіваючись, що їй наснитися не іспит, а щось радісніше.

Так, Інститут недарма ретельно готувався до балу, недарма прикрашали стіни й балкони, недарма паркет натирали до дзеркального блиску. На хорах гримів оркестр, величезну залу осявали не сотні — тисячі вогнів, що відбивалися в доброму десятку дзеркал, почеплених поміж вікнами, як у царському палаці. Ґрати, за якими раніше збиралися родичі інституток, уже зняли, і місце, де вони стояли, навряд чи можна було б відшукати — віднині і братам, і батькам, і матінкам, і сестрам, і кавалерам дозволили кружляти в танці інституток, пригощати їх ласощами та напоями. Мадемуазелі ж, щоправда лише випускниці, віднині могли запрошувати на свята своїх кавалерів. І більше не вдавати, що це кузен, або троюрідний брат, або племінник покійного вітчима.

Її ясновельможність мадам начальниця, яка й сама так поводитися замолоду, вирішила, що немає нічого поганого в тому, щоб дівчата покинули хитрувати чи відверто брехати. На подив пані начальниці, скасування заборони відбулося легко — адже багато пань з Опікунської ради також колись були інститутками. А отже, чудово пам'ятали, як неприємно, коли батько чи матінка лише з-за ґрат можуть милуватися своїми донечками, які так подорослішали.

Вузькі столи із частуванням вражали сьогодні вихованок і срібними відерцями з шампанським, і величезними чашами крющону, і незвичайними фруктами, доправленими з усіх усюд.

— Ну чим не Варшава, — зітхала мадам Савицька, одна з пань-опікунок.

— Краще, шерочко. — Матінка Софії обійняла свою давню подругу. — Набагато краще. Та й душевніше.

Стіни Інституту, певно, ніколи не бачили такого сліпучого сяйва коштовностей, такого барвистого параду суконь щонаймодніших фасонів, які відтіняли ошатні фраки та сюртуки. На окрему увагу заслуговували пани військові. Парадні мундири виблискували нагородами, золотом мінілися еполети, зброя в піхвах була вичищена до блиску і могла посперечатися у своїй сліпучості з коштовностями пань.

— Ах, медам, якими сірими й блідими ми виглядатимемо на такому блискучому тлі... — прошепотіла Софія, підглядаючи в ледь прочинені двері, що вели з коридору в залу.

— Яворська, ну що за дурниці! Ти така гарненька, що Олекса Савицький не забуде освідчитися тобі в найніжніших почуттях. Та і де це ще зробити, коли не на балу. Ах, це так романтично.

Вихованки, за звичкою вишикувавшись парами, заходили в блискучу залу. Всі нагороди вже було вручено, всі похвальні листи отримано, на всіх очікував вечір, присвячений тільки задоволенням.

Урочистий марш, написаний паном Глинкою, супроводжував вихованок на всьому шляху від входу в невідому залу до місць, спеціально відведених для них.

Перше відділення, сяючи почепленими шифрами, гордими та милими усмішками, новою, незвичною для себе красою, наближалось до наставниць. І тут їх чекав останній із сюрпризів, на які такою щедрою виявилася пані наставниця. Не сухі слова похвали, а кавалери чекали появи інституток. Перший святковий танець, як розважливо вирішила її ясновельможність, напевно запам'ятається значно краще, аніж навіть сотня похвал, що прозвучать цього вечора.

Дівчата, такі несхожі на себе звичайних, були здивовані. А деякі з матерів, що теж колись навчалися в Інституті, ледь не відкрито заздрили своїм дорослим донечкам.

Щойно залунали звуки полонезу, як до Софії підійшов офіцер у парадній формі й запросив на танець. Дівчина, не тямлячись від здивування, упізнала в цьому офіцерові Олександра, милого Олексу Савицького, давнього приятеля, того самого, з яким лазила по мед,

ловила в річечці рибу і лякала шерочку Тамару привидами, загорнувшись у старі батистові простирадла.

Від повільних м'яких кроків Олександра, того, як ніжно він вів дівчину в танці, Софія втратила дар мови. Майже половину кола вона мовчала, аж поки не відчула, що оговталась від подиву.

— Олександр, вас просто не впізнати, — нарешті змогла вимовити вона.

— Ви мені лестите, Софіє. Це вас не впізнати — ви прекрасні, мов принцеса з казки...

Софія не придумала відповіді й визнала за краще змінити тему.

— А ваш молодший брат теж тут?

— Так, звісно, адже наша матінка — одна з пань-опікунок. І дуже дбайливих, мушу сказати. Батько навіть гнівався на неї за таке старанне служіння чужим дочкам...

— Та ви жартуєте, — мимовіль розсміялася Софія. — Генерал гнівався на вашу матінку? Я навіть уявити собі такого не можу. Вони ж просто ідеальна пара. Якими були й мої батьки, поки тато не помер.

— Не будемо сьогодні про сумне, мила Софіє. Адже це ваше свято, перший ваш бал.

— Так, маєте слухність, Олексо. Але де ж Андрій?

— Та он він, подивіться, веде в танці вашу подругу.

Андрій і справді вів у полонезі Тамару. Це видовище чомусь неприємно штрикнуло Софію. Та вже наступної миті вона забула і про Андрія, і про подругу — полонез скінчився, і Олекса, вклонившись, поцілував їй руку.

— Не треба...

— Софіє, прошу вас, вислухайте мене...

Та Софії не хотілося зараз нічого слухати, хоча Олександр говорив дуже серйозно.

— Ах, друже мій, тут так задушливо. Може, ходімо на терасу?

— Як хочете. Хвилинку, я наздожену вас.

У залі справді було задушливо. Софія із задоволенням буквально пила свіже червнєве повітря і милувалася густо-синім вечірнім небом, на якому спалахували яскраві літні зорі.

— Точно як минулого літа, — пробурмотіла дівчина.

— Ви маєте слухність, люба моя, — пролунав позаду голос Олекси. — І нарешті я можу сказати те, що мріяв сказати вам ще

минулого літа.

— Не треба, Олександрє...

— Софіє, прошу, вислухайте мене. Я людина військова, не люблю невизначеності. Мої мрії, як мрії будь-якого чоловіка, прості: власний будинок, дозвілля, присвячене звичайним радощам життя, родина. Та часи зараз неспокійні. І про прості мріяння можна забути. У будь-якому разі, Софіє, знайте, що для мене немає нікого кращого від вас. І якщо на те воля наших батьків...

— Так от ви де сховалися, — вибіг на терасу Андрій.

— Ох, братику, як же ти невчасно... — упівголоса пробурмотів Олександр.

Проте Софія зраділа появі Андрія й із задоволенням відповіла:

— Лише на хвилинку вийшли, Андрію. Як вам наш бал? Як Тамара?

Юнак розсміявся і тільки махнув рукою.

Бал відгримів уже місяць тому, й інститутки роз'їхалися по оселях. Декілька днів дівчина просто оговтувалася, знову звикаючи до рідних стін, цокання настінного годинника у вітальні, тихого співу піаніно, коли його торкалися пальці матінки... Та невдовзі повернулися в її життя подруги й кавалери.

І занепокоєна матінка почала заводити із Софією розмови, яких дівчина слухати не хотіла.

— Софійко, чи не варто тобі придивитися до Олександра?

— О Господи, матінко, та навіщо?

— Дитинко, він приходить до нас майже щодня, ви разом буваєте на концертах, у театрах, гуляєте. Скоро це буде вже непристойно часто.

— Мамо, та ми ж гуляємо не вдвох! З нами і Андрій, і мої подруги.

— Подруг не враховуємо. Поведінка Олександра цілком розумна — він офіцер, сім'я його з вищого світу. Та й сам він серйозний юнак... Мені здається, що кращого жениха для тебе годі й шукати.

— Господи, мамо, та до чого тут «жених». Ми ж просто добрі приятелі, давні знайомі.

— Проте я бачу його поведінку геть інакше. Квіти, подарунки, концерти... Так упадають за майбутньою дружиною.

— Ма-а-амо! Але я ж заміж не збираюся. Та й не подобається він мені... так, як чоловік має подібатися.

— Дитинко, — мати провела вузькою долонею по розкішному чорному волоссю донечки, заплетеному в широку вільну косу. — Звикнеш, то й полюбиш. Гадаю, Олександр докладе всіх зусиль, щоб завоювати твоє серденько.

Софія збагнула, що матір переконати годі, й вирішила «зайти з флангу», якщо вже матінка заговорила про «завоювання» її, Софіїної, серця.

— Матусю, але хіба у вас із батьком усе було так само?

Очі матері зволожилися: біль утрати був іще такий свіжий.

— Ну що ти, дитинко, я побачила батька й одразу закохалася. Та ще й як! І в голові паморочилося, скрізь він ввижався, тільки його голос і чула. У такому солодкому шалі мало не рік прожила, доки він наважився мені освідчитися. Виявилось потім, що він теж покохав мене, ледве побачив.

— Матусю, ось і я так хочу, розумієш?! Не «серйозний юнак», не «сім'я його з вищого світу». Хочу, щоб голова обертом, щоб ніг під собою не чути!

— Ох, дитинко... Розумію, але...

— Отож облишмо поки що все, як є. Ну, а раптом я прокинуся одного чудового дня і зрозумію, що без Олександра мені світ не милий.

— Дуже мені б цього хотілося, Софіє...

— ...а доти я просто буду твоєю веселою донечкою, радітиму прекрасному життю, дивовижному нашому місту й роздумуватиму над тим, як жити далі.

Яворська-старша зітхнула — вдача дісталась доньці від батька: переконати її було неможливо, залишалось тільки сподіватися, що одного дня вона справді закохається в Олексу Савицького так, як він уже давно закоханий у неї.

— Домовилися, донечко.

Розділ 5. Три Універсали

Андрій спітнів, хоча в аудиторії було доволі прохолодно. Правду кажучи, було просто холодно, але чорнило, звісно, ще не застигло. Замерзлий і втомлений, викладач вищої математики дивився на тих студентів, що залишилися, і прикидав, чи встигне він прийняти всі завдання до темряви, хоча годинник наполегливо показував тільки початок другої години. Андрія хилило на сон, і він сильно потер долонями обличчя.

— Так, цей січень геть не схожий на торішній...

Андрій, хоч як поспішав, на мить відволікся. Він був цілковито згоден з викладачем (гм, дивно) — січень вісімнадцятого геть не скидався на січень сімнадцятого. Хоча... І морози стояли міцні, і завдань було чимало — така вона, математика, цариця наук. Три довгі роки її вивчають, але й на четвертий (принаймні так у планах курсу записано) ще чимало залишиться. А втім...

По-перше, минулого року в аудиторіях ще топили. Нехай і не дуже, але в студентських шинелях однаково сидіти не доводилося. Та й самі панове студенти здебільшого вчилися, а не політичні дебати розводили. Так, стежили за відомостями з фронтів, так, непокоїлися про долю країни й армії, так, обговорювали найгостріші політичні ідеї, за які — якби почули панове викладачі — і в буцегарню потрапити легко. Проте ще не відбулося ні Лютневого перевороту, ні зречення царя, ні жовтневих заворушень у Петербурзі, що переросли в заворушення по всій імперії. Ще Київ був частиною Малоросії, а не столицею Української держави, проголошеної трьома Універсалами. Та й про Центральну Раду, ясна річ, ніхто й не чув.

Андрій, звівши очі, глянув у вікно.

— Савицький, про що замислилися?

— Про функцію, пане професоре.

— Сподіваюсь, математичну... — пробурмотів викладач, щільніше кутаючись у шалик. Звичайно, за статутом ні студентам, ні викладачам шалики не дозволялися, але холод уже давно диктував свої умови,

примушуючи знехтувати університетським статутом заради власного здоров'я.

Як і весь Київ, Андрій почув Перший Універсал на Софійській площі одинадцятого червня минулого, сімнадцятого року. Спершу газети писали, що Винниченко зачитав його напередодні на Другому Всеукраїнському військовому з'їзді.

Власне, усе почалося з того, що в травні Тимчасовий уряд відмовився надати Україні автономію навіть не негайно, а в перспективі. Журналісти в'їдливо писали, що для Петрограда Україна як була, так і залишилася одним великим панським маєтком. І що Керенський виявився владнішим від царя Миколи (Андрій подумав, що Миколу у владності звинуватити було важко. Щоправда, уся імперія дізналася про це аж після його зречення).

Ось після цього рішення Центральна Рада, виходячи з принципу «ні бунту, ні покори», ухвалила Перший Універсал, назвавши його «До українського народу, в Україні та поза нею». Галас на площі стояв неймовірний. Андрій пам'ятає, що тоді заледве щось зрозумів. І аж удома, кілька разів прочитавши, утвердився в його правоті. А батько, зіжмакавши спересердя газету, пробурчав:

— Раніше треба було. Пізно ми розуму набралися.

А кілька днів по тому Олекса пояснив молодшому братові та його друзям, що Перший Універсал проголосив автономію України у складі Росії («не відділяючись від усієї Росії... народ український має сам розпоряджатися своїм життям»). Законодавчим органом мали стати Всенародні Українські Установчі Збори (Сейм), членів яких планували обирати загальним, рівним, прямим, таємним голосуванням, а частина коштів, отриманих від збору податків, віднині повинна була залишатися в Україні.

Універсал закликав українських громадян до згоди та взаєморозуміння — не можна не враховувати багатонаціональний склад України. А Центральна Рада брала на себе відповідальність за поточний стан справ. Вона запровадила додаткові збори з населення на користь Ради, але досі не сформулювала вимог про припинення платежів до бюджету імперії.

— Це мудрий крок, брате, — сказав тоді Олекса, намагаючись донести до рішучіших друзів молодшого брата, нехай у найбанальнішому вигляді, поняття дипломатії. — Адже якби

пролунали слова про відмову від платежів до бюджету імперії, то вже наступного дня війська з усіх фронтів були б кинуті в Україну.

— А по-моєму, якби відмовилися, народу б значно більше вціліло... — пробурмотів Валерка, приятель Андрія.

Сам Андрій намагався ні про війну, ні про політику не думати, точніше, думати якомога менше. Він був людиною мирною, навчався дуже мирної професії і мріяв стати картографом, якщо вже всі невідомі землі на планеті відкрито й тепер честь можна здобути, лише правильно описавши відкриті.

Автономією, нехай навіть не виходячи зі складу імперії, треба було керувати, і 15 червня було створено уряд, названий Генеральним Секретаріатом. Нічого дивного, що навіть такий куций Універсал геть не влаштував Тимчасовий уряд. Ба більше, Універсал цей дуже налякав Тимчасовий уряд. Так налякав, що вже 16 червня той виступив із відозвою «Громадянам України». Керенський пропонував українцям розвивати земське та міське самоврядування і покластися на представництво своїх інтересів у Всеросійських Установчих Зборах...

— Савицький, ви закінчили?

— Так. — Андрій насилу повернувся з роздумів у зимну аудиторію. — Майже.

— Добре. А ви, Вирський?

— Ще ні, пане викладачу.

— У вас залишилося менше ніж година. Та й сутінки скоро западуть — не хочу примушувати вас при світлі відповідати.

— Добре, я покваплюся.

«Нудьгує пан викладач, — подумав Андрій. — Як же він змінився за останній рік. Кажуть, син його десь на Балканах загинув. Шкода Івана Ілліча».

Андрій опустил очі на аркуш — йому й справді залишалось трохи... Тільки нічого з відповіді на останнє питання він не пам'ятав.

«Ну що ж, підемо, як і раніше, крок за кроком. Уже на третій рік можна навчитися на питання відповідати».

Проте думки Андрія наполегливо поверталися не до формул і графіків, а до свіжої історії його батьківщини. Можливо, якби він та його друзі стали біля стерна країни, усе пішло б куди жвавіше, та зараз уже марно про це міркувати. Тільки згадувати, щоб не повторити колишніх помилок.

Отож, зважені рішення Першого Універсалу в Петрограді сприйняли занепокоєно.

— Брате, ну ось подумай, — казав тоді Андрієві Олекса. — Політична криза, велелюдні демонстрації в Пітері й Москві, поразки російської армії на Південно-Західному фронті та, як наслідок, втрата Галичини. А Тимчасовий уряд не може вживати тільки силових заходів. Адже на захист Центральної Ради могли вийти фронтові українські частини та більшість населення України. До того ж озброєний конфлікт може спричинити розкол у середовищі політичних рухів Росії. Батько, згадай, не так давно нам розповідав, що Тимчасовий уряд пішов на перемовини із Центральною Радою: в Київ наприкінці червня прибула й кілька днів вела перемовини урядова делегація — Терещенко, Церетелі й сам Керенський. Після тривалих дебатів вдалося досягти компромісу: Тимчасовий уряд визнав можливість отримання Україною автономії (що, нехай навіть теоретично, стало справжнім проривом), а Центральна Рада зобов'язалася самостійно, тобто без рішення Установчих Зборів, цю автономію не запроваджувати.

Андрій, звісно, пам'ятав, як батько, повернувшись глухої ночі після наради, впівголоса розповідав про це їм із братом. Та тільки після пояснень Олекси він збагнув, що, власне, відбувається. Тоді ж брат, відповідаючи на запитання Андрія, нарешті назвав нинішню посаду батька, точніше, його нинішнє становище — голова контррозвідки. Це багато чого пояснило — і неабияк занепокоїло обох братів. Батько завжди здавався їм не просто опорою сім'ї, а скелею, яка захищає їхній маленький світ від усього, що діється довкола. Аж раптом (нехай навіть лише для Андрія «раптом») — «голова контррозвідки». Ризик неймовірний, а голова тільки одна...

Тимчасовий уряд після перемовин дозволив створювати національні українські військові частини, але тільки під контролем Тимчасового уряду, і вони мали залишатися в складі єдиної російської армії. Ці умови мали бути зафіксовані в спеціальному Універсалі Центральної Ради.

— Звісно, для Керенського це був компроміс, але для його уряду — очевидне «заперечення» всіх засад, на яких до того часу ґрунтувалася неповоротка російська влада. На знак протесту щодо будь-яких поступок українцям троє міністрів-кадетів залишили Тимчасовий

уряд, проте постанову все одно було ухвалено, і 3 липня минулого року Тимчасовий уряд надіслав до Києва телеграму з постановою «Про національно-політичне становище України». Керенський дотримав слова — зміст постанови збігався з підготовленим до оголошення Другим Універсалом. І того ж таки дня Другий Універсал було зачитано на урочистому засіданні Української Центральної Ради, а назавтра опубліковано українською, російською, єврейською та польською мовами.

— Так, брате, я пам'ятаю, як батько читав уголос: «Ми, Центральна Рада, ... завжди стояли за те, щоб не відділяти Україну від Росії».

Олекса кивнув і продовжив:

— Генеральний Секретаріат був названий органом Тимчасового уряду, і той мав затверджувати його склад. Нарешті з'явилася можливість відряджати представників України до кабінету військового міністра і Генштабу, хоч, як і раніше, Тимчасовий уряд продовжував контролювати формування українських військ.

— Пам'ятаю, батько тоді особливо наголосив на необхідності поповнення Ради представниками інших національностей, що живуть на території України.

Олекса гмикнув:

— Щоправда, ніхто так і не уточнив, яких саме «інших».

Андрієві та вереснева розмова дуже добре запам'яталася. Можливо, ще й тому, що Софія читала сухі газетні рядки з дивним натхненням, а її матінка чомусь хитала головою, приказуючи: «Недобре це, ох, недобре».

— Савицький, у вас залишилося десять хвилин.

— Так-так, закінчую.

Роздуми про політику слід було на якийсь час відкласти і спробувати закінчити відповідь на останнє питання. На подив Андрія, формули писалися майже без участі голови, мовби то десь у мозку повернули невідомий краник і тоненька цівочка знань задзвеніла по пересохлих звивинах.

— Добре, я почекаю десять хвилин.

— ...І, нарешті, Третій Універсал 20 листопада проголосив Українську Народну Республіку, яка є нехай і федерально, але частиною величезної Російської імперії. Хоча ні, пардон, — усміхнувся батько, — уже якоїсь нової країни, адже 26 жовтня

більшовики влаштували черговий переворот. Слідом за Петроградом вони встановили радянську владу і в Україні, в деяких прифронтових містах. Ясна річ, що вмить розпочалася війна між прибічниками радянської влади й Тимчасового уряду. Спочатку Центральна Рада посідала нейтральну позицію, проте невдовзі розпочала активні дії та встановила свою владу в більшій частині України. До кінця листопада владу Центральної Ради визнали Київський, Катеринославський, Одеський, Полтавський комітети РСДРП(б), деякі ради робітничих і солдатських депутатів міст України і майже всі селянські ради.

У Третньому Універсалі було визначено важливі засади Української Народної Республіки: свободу слова, друку, віросповідання, зібрань, спілок, страйків, недоторканність особи та житла; проголошено національну автономію для меншин (росіян, поляків, євреїв), скасовано страту і право приватної власності на землю. Ба більше: землю було визнано власністю всього народу без викупу. Для всіх заводів і фабрик було запроваджено єдину тривалість робочого дня — вісім годин. Влада Центральної Ради поширювалася на дев'ять губерній. Долю деяких суміжних із Росією областей і губерній передбачалося вирішити в майбутньому.

Проте Україна, як і раніше, не претендувала на абсолютний суверенітет, вважаючи, що жовтневі події в Петрограді — це просто змова, яку незабаром буде ліквідовано. На території України залишалися чинними всі закони, постанови і розпорядження Тимчасового уряду — якщо вони не були скасовані Центральною Радою або Генеральним Секретаріатом. Залишалися і всі урядові установи, і всі чиновники, призначені Тимчасовим урядом...

— То виходить, що нічого не змінилося, батьку.

— Це покаже час, синку. І дев'яте січня. Адже саме в січні буде оголошено вибори...

— Савицький! Та поверніться ж на грішну землю! Ви єдиний залишилися в аудиторії!

Окрик викладача справді повернув Андрія з минулого в сьогоднішнє. Те саме 9 січня, коли має бути зроблений новий крок влади до самостійності. Якщо він буде зроблений...

— Ось, пане викладачу! — Андрій майже кинув на стіл аркуші з відповідями на всі питання контрольної та поспішив з аудиторії.

— Зупиніться...

Та було пізно: Андрій, квапливо натягуючи формену шинель, уже вибіг. На ходу він намагався засунути в сумку конспекти і свій щоденник у шкіряній обкладинці. І мало не впав на мармурових сходах Університету імені святого Володимира.

Розділ 6. Січень 1918-го. Смаколики

Софія охоче вийшла прогулятися тихими січневими вулицями — Різдво цього року було таким клопітким, що вона дві доби не виходила з дому. Матінка переконувала її, що впорається самотужки, але дівчина бачила, що тій не до сили приготувати навіть звичну святкову вечерю. А вже про такі «дрібниці», як прикрашання ялинки або прибирання в будинку, краще і не згадувати. Ось тому дівчина взяла основну частину роботи на себе.

Учорашній святковий вечір зібрав за столом строкате, але вже таке рідне товариство... Прийшли Софіїні подруги по Інституту разом із батьками, зазирнув отець Вікентій — духівник діда й тата. Навіть Савицькі завітали всією сім'єю, хоча зазвичай ходили в гості нарізно — мати Андрія й Олекси частіше приїжджала сама. Але не цього року.

Святкували шумно, їли смачно, раділи як ніколи.

Матінка, на хвильку сівши, шепнула Софії:

— Чудовий вечір, донечко... А втім, якось неспокійно.

— Ти просто втомилася, матусю. Посидь трохи, поговори з Вірою Пилипівною. І все налагодиться.

Софія намагалася говорити весело, але від себе не могла приховати, що їй теж дуже неспокійно. Хоча й не дивно — кожен новий день приносив усе менш утішні новини: червоні рухалися до столиці, й генерал учора, хоч як намагався видаватися веселим і безжурним, раз у раз супився. А відтак, помічала дівчина, насилу «надягав» на обличчя маску спокою.

Розійшлися за північ. Савицькі йшли останніми — ситий і трохи заспокоєний генерал вів під руку дружину, а обидва брати залишилися, щоб допомогти Софії прибрати в будинку. Точніше, допомагав тільки Андрій, а Олекса ледь чутно грав на гітарі. Та й ніде було б трьом розминутися в коридорі невеличкої квартири Яворських.

Нарешті весь посуд винесли в кухню, стіл посунули до стіни разом зі стільцями, навіть ноти склали охайним стосиком на кришці піаніно.

— Ну от і все! Який же приємний вечір!

— Так, чудовий!

Брати почали вдягатися. Андрій першим надів університетську шинель і вискочив у під'їзд. Олекса трохи затримався — він навмисне повільно застібав куртку, накидав поверх неї башлик. І тільки коли вщухли кроки Андрія на сходах — той уже вийшов на вулицю, — Олекса наважився:

— Софіє, ходімо завтра гуляти? У місті так гарно, святково.

— Добре, — кивнула Софія. — Залюбки.

Вона простягнула Олексі руку, але той узяв вузьку кисть двома руками й ніжно, обережно поцілував.

— До зустрічі! Я зайду за вами пополудні.

І ось тепер Софія, спираючись на руку Олекси, підходила до улюбленої кондитерської. Зазвичай тут було велелюдно, продавці не встигали варити каву всім охочим, а від пахоців шоколаду паморочилося в голові. Та цієї зими місто помітно спорожніло. Дівчина не розуміла, чому Олекса сказав, що в місті гарно і святково. Адже вона бачила очевидні сліди запустіння — замкнуті й покинуті крамниці, переляканих людей, що квапливо йшли по вулицях, відсутність двірників та прочинені навстіж куті брами.

А зараз Біленький, високий і аж ніяк не худий рудоволосий єврей, гордо господарював у кондитерській сам-один. Щось бурмочучи під ніс, він переставляв баночки з какао, спеціями, цукатами й пряниками, намагаючись розкласти їх в ідеальному порядку, що зазвичай панував на полицях.

— Здрастуйте, пане Біленький! З Різдом вас! — уклонилася Софія. Уже скоро чотири роки, як вона закінчила Інститут, але ця звичка, «умочання свічкою», як її називали інститутки, засіла в ній дуже міцно.

— Здрастуйте, мила панночко! — у голосі Біленького не вчувалося радості.

Софія, усміхнувшись, знову здивувалася словам Олекси про святкове гарне місто — навіть зазвичай привітний кондитер сьогодні радше нагадував грозову хмару. Дівчина підійшла до вітрини з ласощами. Тут теж не було святково — декілька тістечок сиротливо тулилися за вимитим до блиску склом.

— Які апетитні! Скажіть, пане Біленький, а де ж ваші помічники? Де Мар'ян чи Степан?

Кондитер, обернувшись до дівчини, пробурмотів:

— А брох...⁵ Мусив звільнити. — І продовжив, звертаючись більше до себе, ніж до Софії: — Хто знав, що таке буде? Ринок завмер. Не те що какао чи корицю — борошна не купити.

— Шкода... Яке ж вибрати?

Ззаду почувся голос Олекси — він теж сьогодні був незвично сухий, небалакучий. Дівчина відчувала, що її супутник вочевидь заклопотаний. Але шляхетних дівчат учили першими розмову не починати, хоча й уміти підтримати будь-яку бесіду. Тому Софія ні про що його не розпитувала.

— Вибрала?

— Ні... Ніяк не вирішу, яке смачніше. З чим вони, пане Біленький?

Обличчя суворого кондитера трохи посвітлішало:

— Мила панночко, чи ж ви не знаєте, що в кондитерській Біленького несмачних тістечок немає. Раджу вам узяти обидва.

— Гм, мабуть, так і зробимо.

— ...Оце — з лимонною глазур'ю і праліне. А ось це — з какао і горіхами.

— Звучить спокусливо. Візьмемо обидва!

— Прошу, сідайте. Кава буде за хвилину.

Пара слухняно опустила за столик у кутку біля вікна. Біленький нерідко бачив тут Софію, частіше в компанії подруг, іноді з сьогоднішнім супутником, а іноді — з його молодшим братом.

«Вертихвістка, хоч на вигляд панночка пристойна. Та й поводить стримано. Нехай уже приходить сюди скільки хоче, будь з ким, кава для неї завжди знайдеться. І ласощі теж, ясна річ. Хоча нині з цим геть кепсько...»

Настрій Біленького, що трохи покращився, знову поповз униз. Він уже декілька днів загадувався, чи не час закрити кондитерську. І відвідувачів зовсім мало, та й балувати їх немає чим. Скоро навіть кава закінчиться. А чи пощастить нову купити — Бог знає. Хоч і йому, мабуть, зараз не до кондитера Біленького. Є й серйозніші справи.

Пара за столиком мовчала. Софія — за звичкою, чекаючи, що кавалер розпочне бесіду першим, Олекса — від хвилювання. Стояли грізні дні, але він розумів: якщо не наважиться сьогодні, то не наважиться, певно, ніколи.

Дівчина розстебнула комір і почала дмухати на змерзлі пальці: в кондитерській теж було холодно. Добре хоч запах — прекрасний мирний запах ласощів та втішливого минулого — ще не вивітрився з цих стін.

Олекса поставив тарілочку з тістечками, розв'язав башлик і обережно взяв руки Софії у свої. Трохи помовчавши, він нарешті заговорив:

— Софіє, моя мила Софійко. Скажу відверто: я відчуваю, я знаю, я переконаний — на нас чекають зміни.

Дівчина кивнула. Вона бачила, як хвилюється її співрозмовник, і глибоко в душі розуміла причину його хвилювання. Чи думала, що розуміє.

— І я впевнений, що ми повинні, самою долею приречені бути разом, разом завжди, хай би що трапилось у житті.

Софія мовчала, і Олекса збагнув, що почав з середини. Не можна просити руки прекрасної дівчини й одразу говорити про свою впевненість. Та і про почуття було б не зайве хоч слово сказати.

— Люба, я пам'ятаю ваш випускний бал. Пам'ятаю, як милувався вами — найкрасивішою випускницею.

— Олексо, ви мене бентежите такими словами. На випускному балі всі красуні — це ж свято для нас.

— Не перебивайте, друже мій. Я не знаю, чи були красиві інші дівчата — адже я бачив тільки вас.

«О Господи! Він теж... Певно, матінка зрозуміла, що лише її слів замало. Ось і сказала Олександр, що він повинен зробити рішучі кроки. Як же йому пояснити?»

Софія, звісно, вже зрозуміла, куди хилить Олександр. І, ясна річ, ця розмова, увага такої незвичайної людини, його почуття неабияк лестили дівчині. Певно, що бути його дружиною і справді чудово, але...

«Проте я не хочу бути нічиєю дружиною! Я хочу просто жити, радіти життю, теревенити з подругами, піклуватися про матінку, ходити в синематограф і театр. Я хочу гуляти по весняному парку і зимових узліссях, радіти подарункам і квітам. Але, на жаль, бути дружиною не хочу».

— Олександр, чути ваші слова приємно.

Огрядний Біленький легко й нечутно поставив на столик дві паруючі чашки кави. Запаморочливий аромат ненадовго перервав розмову.

— Люба Софійко, то ви...

Договорити він не встиг — за стійкою пролунав гуркіт, так зазвичай падає на кам'яному підлогу скляна банка з печивом. Потім упала ще одна, і ще.

— Що відбувається?! — Софія підскочила до стійки й зазирнула за неї.

На підлозі сидів пан Біленький, навколо якого громадилися уламки того, що раніше було банками з прянощами та іншими дрібничками, що їх повинна мати кожна поважана кондитерська. Праворуч сиротливим коричневим напівмісяцем диміла розлита кава — певно, хазяїн кондитерської зварив і собі чашку.

— Ну от... А глік аф дир...⁶ Усе! А дейгех хоб іх!⁷ Закриваюся!

Олекса допоміг Біленькому звестись на ноги. Незабаром кава була випита, дуже смачні тістечка — як виявилось, останні — з'їдені, і Софія та її супутник покинули кондитерську.

Олекса досадував на себе, що не наважився знову заговорити про такий важливий для себе предмет. Йому здавалося, ніби крихітна коробочка з милою обручкою, куплена ще торік у дбайливого ювеліра Швайковника, розжарилась і пропікає йому душу. Його тішила лише надія, що матінка Софії цілковито на його боці, а отже, він іще матиме можливість серйозно поговорити з дівчиною про майбутнє.

Мовчала і Софія. Вона нарешті розібралася в собі. Справа, виявляється, була не в тому, що її покликали заміж, а вона того зовсім не хоче. Річ у тім, що її покликав заміж не той Савицький. Тепер у дівчини вистачило сил зізнатися собі, що якби замість Олекси навпроти неї за столиком сидів Андрій, вона б давно перебила його своїм рішучим заповітним «так».

5

А брох (*ідиш*) — чорт забирай.

6

А глік аф дир (*ідиш, саркастичне*) — оце так пощастило.

7

А дейгех хоб іх (*ідиш*) — начхати.

Розділ 7. Війна з червоними

У квартирі генерала Савицького було затишно. У теплій вітальні за накритим столом нарешті зустрілися обидва брати. Генерал задоволено поглядав то на одного, то на другого. Олекса, що сидів підкреслено прямо, час від часу поправляв рукав форменого мундира — попри все рана йому дошкуляла.

Генерал Савицький поглядав не лише на синів, а й на частування. На жаль, часи, коли можна було накрити багатий і щедрий стіл, минули. І генералові хотілося одного — щоб вони настали знову. Щоб за столом збиралися не тільки найближчі люди, щоб гостинний будинок Савицьких міг, як і до війни, давати звані обіди й улаштовувати журфікси щочетверга.

«Ну чому обов'язково четвер? — раптом подумав генерал. — Вівторок теж непоганий день. Та хоч щодня! Аби цей час настав».

Андрій теж згадував минуле — звичайно, не пишні звані обіди, якими славився будинок, а той чудовий вечір, коли вони з Олексою проводжали Софію додому після цілого дня, проведеного в парку. Ще ніколи дівчина не видавалася йому такою гарною, ще ніколи від кожного її слова не калатало так його серце. Хоч як Андрій умовляв себе, що Софія — наречена Олекси, та марно.

А втім, хіба вона справді братова наречена? Заручин ніхто не оголошував, та й сама дівчина, як здавалося Андрію, намагалася ставитись однаково і до нього, і до його брата. Проте...

«Не час зараз навіть думати про це, — зупинив себе Андрій. — Дасть Бог, усе налагодиться, ось тоді й про почуття поговоримо. А зараз у двері війна стукає».

— Про що замислився, сину? — почув Андрій голос генерала.

— Про війну, тату... Ні про що інше не можу думати зараз...

— Усе так, сину. Однак, гадаю, це не завадить нам повечеряти. Та й давні традиції згадати.

— Традиції — річ непогана, — голос Олекси звучав тихіше, ніж зазвичай. — Але...

— Ось і спробуємо, хоч ненадовго, забути про сьогодні в ім'я днів минулих. Візьми, синку, качка дуже смачна.

Олекса слухняно підставив тарілку, але страву куштувати не поспішав.

— Нарешті ми повертаємось до наших козацьких традицій! — Генерал поклав шматок качки й собі на тарілку та із задоволенням відкинувся на стільці з високою спинкою. — Що любили козаки? Потапці, капуста, щербу, куліш. І... гуску. Як думаєш, Андрію, чим козаки птаху начиняли?

Андрій підставив тарілку й замислено поглянув на шматок, мовби той міг підказати відповідь.

— Гречкою?

Генерал розреготався і з тріумфом вигукнув:

— Вишнями! А пили при цьому не вино — це для старши'ни, а прості козацькі напої — узвар чи збитень.

— А спотикач? — До розмови приєднався Набока, сьогоднішній гість сім'ї.

— І спотикач, звісно! — Генерал з апетитом накинувся на їжу. Разом з ним узялася за виделки й решта.

— Батьку, але ж традиції треба відновлювати не тільки за столом, — озвався Олекса.

Рухатися йому було не дуже зручно, їсти геть не хотілося, але сімейна вечеря була такою ж традицією, як і багато інших родинних ритуалів.

Генерал підніс повну чарку до рота, однак слова сина змусили його замислитися. Рука з чаркою так і зависла в повітрі.

— Згоден, сину, не тільки... — Нарешті горілка була випита. — Козака виховували на грубій їжі, щоб не страждав зайвий раз у походах. Але ж від смаку страви залежить настрої. Набока, коли голодний чи з'їсть щось не те, страшніший від чорта.

Набока, що із задоволенням шматував соковиту птаху, усміхнувся у відповідь:

— Пане генерале, я злий тільки коли пообідати не встигаю, а так я людина дуже мирна, ви ж знаєте.

Чоловіки за столом розсміялися. Щоправда, сміх цей був не дуже веселим.

— До булави треба голови, хлопці. Наше завдання втримати Київ.

— Втримати? Батьку, невже знову війна? Знову?

— На жаль, сину, не знову. Вона триває. Тільки тепер уже ми воюємо на нашій землі й за власну свободу.

— З ким, батьку?

— Сі віспакем пара беллум — якщо хочете миру, готуйтеся до війни! Думаю, треба цілу лекцію прочитати, щоб відповісти на твоє питання.

— То прочитай. Мені, як людині мирній, багато чого сьогодні незрозуміло.

— Ну гаразд, нехай буде по-твоєму. Качки ще багато, а як я щось пропущу, то Набока підкаже.

— Коли знатиму що.

Генерал глянув на співрозмовника.

— Гадаю, друже, ти знаєш не менше від мене. Спробуймо нашому штатському шпакові пояснити, що довкола діється.

Усе почалося, звісно, не в жовтні, а набагато раніше, після приходу до влади більшовиків. Вони швидко виявили намір примусити Україну до «революційно-пролетарської єдності». Центральна Рада не бажала спільно з ними брати участь у боротьбі проти козачого Дону — і це спричинило серед прихильників радянської влади хвилю звинувачень у «контрреволюційності» на адресу уряду УНР. В Україні більшовицька партія переважно складається з росіян, тому більшість її членів вороже ставляться власне до ідеї відновлення української державності. І хоча в середині листопада минулого року більшовицький уряд у Петрограді — та сама Рада народних комісарів — урочисто визнав право народів колишньої імперії на національне самовизначення, конфлікт Раднаркому з Центральною Радою був неминучим. Так, Набоко?

— Так-так, ще в листопаді сімнадцятого більшовики та їхні прибічники почали створювати у багатьох містах України революційні або військово-революційні комітети. Ревкоми спиралися передусім на загітованих вояків тилкових залог і проголосили своєю метою запровадження радянської влади. На цей час численні запасні полки, розташовані тут, на землях України, перетворилися на юрмиська вдягнених у шинелі людей, головним заняттям яких стали мітинги та маніфестації. Цілі військові частини — у Києві, Харкові,

Катеринославі, Одесі, Миколаєві — ухвалювали резолюції на підтримку радянської влади й ленінської партії.

— Ото й усе? — здивувався Андрій.

— Це було їхнє головне завдання, — відповів Набока.

— Солдати на словах вітали боротьбу з «контрреволюцією» й присягалися захищати радянську владу, але ризикувати життям заради «пролетарської диктатури» не поспішали. Загалом уся та боротьба вояків із «контрреволюцією» полягала переважно в погромах і грабунках. У Ніжині, приміром, вояки розграбували винні склади й упродовж кількох днів сваволили на вулицях міста, погрожуючи розправою офіцерам та «буржуям». У Коропі, що в Ніжинському повіті, вояки залог і місцеві мешканці вчинили погром та пограбували три десятки крамниць. В Умані так було розграбовано близько сотні єврейських крамниць. У Дубні ледве вдалося попередити єврейський погром, до якого підбурювали вояки місцевої залогі.

— Революціонери... — з непередаваною посмішкою промовив Андрій.

— Саме вони, сину... Але продовжу. Більшовики у своїх планах відводили важливу роль не лише військовим частинам, а й Червоній гвардії — озброєним робітничим загонам, що існували на багатьох підприємствах. Назва «Червона гвардія» виникла ще під час заколоту п'ятого року: так назвали бойові робітничі дружини, які вважали, що будуть боротися проти царя та його уряду. Після лютневих подій у багатьох містах Росії було створено загони робітничої міліції, що мали охороняти підприємства. Більшовики спершу намагалися перетворити робітничу міліцію з охоронців правопорядку на борців із «контрреволюцією». Але ці спроби виявилися марними, і Ленін мусив створювати окремі воєнізовані робітничі формування, які й назвали Червоною гвардією. В Україні найбільші загони її існували саме у великих промислових центрах — Катеринославі, Одесі, Харкові і, звісно, тут, у Києві. На початку грудня минулого року нараховувалося вже близько дванадцяти тисяч червоногвардійців, здебільшого у південних губерніях. Це були саме політичні підрозділи, про жодну охорону не було й мови. В Одесі робітники озброїлись для «захисту класових інтересів пролетаріату в боротьбі з капіталізмом і буржуазією». У Харкові пролетарі об'єдналися в червоногвардійські загони, «щоб зі зброєю в руках у разі необхідності обстоювати

завоювання робітників і не дати буржуазії задушити революцію». Можливість отримати зброю нерідко була єдиною причиною для того, щоб записатися до Червоної гвардії.

— Батьку, але звідки все це відомо?

— Синку, ти питаєш людей, котрі за службовим обов'язком мають знати все. Дуже важливо багато про що знати до того, як воно станеться. Але, на жаль, про таке часом можна лише мріяти.

Набока кивнув, і генерал продовжив:

— У Києві більшовики на початку грудня розпочали підготовку до збройного перевороту. Незважаючи на війська Центральної Ради, організатори повстання планували перехопити ініціативу за допомогою розташованих на Печерську військових частин, а також використати для обстрілу столиці розміщену на лівому березі Дніпра далекобійну важку артилерію. Частина більшовиків навіть розраховувала викликати до Києва з Правобережної України війська Другого гвардійського корпусу, який вважався найбільш «збільшовиченим» з'єднанням на Південно-Західному фронті. Проте спробу заколоту було попереджено в ніч проти тринадцятого грудня діями українських вояків, котрі роззброїли «революційні» підрозділи й вислали їх до Росії.

Генерал зупинився й відпив води. Можливо, зараз він розголошував військові таємниці, але, власне, для друга і старшого сина це таємницею не було — і Набока, і Олекса знали про все, що відбувалося. А ось Андрій, як це не сумно, має врешті зрозуміти ситуацію, надто довго він залишався в щасливому невіданні, надто довго захищався словами «я мирна людина».

— Та й в Одесі було не спокійніше. Хто, як не я, це знає, — скупом всміхнувся Олекса. — Відмова української влади допомагати в організації військової експедиції на Дон обурила найбільш радикальних прихильників «пролетарської революції», і вони спробували вчинити переворот. На світанку того ж таки тринадцятого грудня загони озброєних робітників-червоногвардійців почали захоплювати центральні вулиці міста й проходи в порт. Уранці наступного дня в центр висунувся Другий гайдамацький пластунський полк — так наказало українське командування. На вулицях Одеси почалися збройні сутички, чимало червоних загинуло. Гайдамаки витіснили червоногвардійців у портовий район, а відтак влада розпочала

перемовини про припинення бойових дій. На щастя, порозуміння було досягнуто: обидві сторони вивели військові сили з центру міста.

Генерал кивнув. Чудове виправдання рани... Принаймні в очах Андрія. Але він мав продовжити розповідь. І для того щоб трохи розтлумачити ситуацію молодшому синові, і щоб самому побачити картину загалом.

— Конфлікт між більшовиками та Центральною Радою ще дужче загострився після того, як уряд УНР дозволив козачим частинам на фронті повертатися додому через українські землі. Донське козацьке військо на чолі з Каледініним не визнало радянської влади, і більшовики зосередили проти Дону червоногвардійські загони й активно готувалися до бойових дій. Проте Центральна Рада відмовилася пропускати більшовицькі війська через територію республіки. У відповідь їхні керманичі вирішили ігнорувати суверенітет УНР. П'ятнадцятого грудня Раднарком писав: «Війська проти Каледіна рухаються через Україну, незважаючи на наслідки...» Троцький наказував главноверху Криленку: «Ми очікуємо від вас рішучих дій, щоб убезпечити наші війська на Україні від контрреволюційних зазіхань Ради». Усі «революційні» війська мали вирушити до Харкова, де планували створити штаб для керівництва боротьбою проти Каледіна.

Наступного дня Раднарком ухвалив «Маніфест до українського народу» з ультимативними вимогами до Центральної Ради, його написали Ленін, Сталін і Троцький. Хоча маніфест розпочинався урочистим повідомленням про беззастережне визнання радянським урядом Української Народної Республіки, його автори звинувачували Центральну Раду у «двозначній буржуазній політиці», дезорганізації фронту й допомозі ворогам радянської влади. Революційний польовий штаб при Ставці верховного головнокомандувача отримав вказівки розпочати підготовку до воєнної операції проти уряду УНР, навіть не чекаючи відповіді Генерального Секретаріату.

— Так, пам'ятаю, — кивнув Андрій. — Навіть у газетах писали: «Генеральний Секретаріат рішуче відкидає всілякі намагання народних комісарів втручатись у справу упорядкування державного й політичного життя в Українській Народній Республіці. Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати якесь виправдання, що ті форми політичного правління,

які накидають Україні, дали на території самих народних комісарів наслідки, які геть не викликають заздрості».

Генерал мовчки кивнув. Схоже, син усе прекрасно розуміє.

— Вісімнадцятого грудня Раднарком визнав Центральну Раду такою, що перебуває в стані війни з радянською Росією. Спроба Українського військово-революційного штабу в Петрограді виступити посередником для мирного врегулювання конфлікту не мала успіху. «Згода з Радою можлива лише за умови категоричної заяви Ради про її готовність негайно відмовитися від будь-якої підтримки каледінського заколоту й контрреволюційної змови кадетської буржуазії», — повідомив Раднарком. За розпорядженням петроградського уряду, в російській армії було призупинено українізацію військових частин.

— Так, це війна...

— Але це ще не все. Продовжуй, Набоко...

— Розуміючи неминучість конфлікту з більшовиками, Симон Петлюра — військовий секретар УНР — намагався передислокувати до України українізовані військові частини та з'єднання з різних куточків Росії. Проте зосередити ці війська для оборони України не вдалося: російська влада блокувала всі спроби вивести українські частини на батьківщину. Комісари на Північному й Західному фронтах наказували не допускати переїзду українізованих частин до України. На підконтрольних більшовикам землях почалося роззброєння українізованих військових формувань. У військах тривали репресії проти командного складу та членів українських військових рад.

Більшовики усвідомлювали, що боротьба з урядом УНР не обіцяє їм легкої перемоги. На всеукраїнській нараді більшовицьких парторганізацій Затонський, один із київських більшовиків, заявив: «Якщо розпочнеться війна, то Росія не в змозі буде воювати і з Доном, і з Сибіром, і з Україною, і з іншими. Поки що серед українців розколу немає й не передбачається, а тому доведеться вести війну з українським народом, а більшовиків лише жменька».

— Ось бачиш, батьку! Вони самі розуміють згубність такої війни!

— Але в більшовиків є те, чого немає в нас, — люди. Бажання Центральної Ради залишатися осторонь зіграло з нею, а тому і з нами всіма, злий жарт. Тепер ми мусимо битися тільки для того, щоб залишатися вільними від усього, що несуть нам більшовики.

У розмову вступив Набока:

— Наприкінці грудня загітовані з'єднання російської армії рушили з Південно-Західного фронту вглиб України. Проте Перший Український корпус генерала Скоропадського успішно затримав просування цих військ на Поділлі. Не виявивши надмірного бажання проливати кров за «пролетарську революцію», Другий гвардійський корпус розпочав перемовини з українською владою про умови відправлення додому. Лише вимога скласти зброю стримувала гвардійців від того, щоб забути про ворожнечу до Центральної Ради й виїхати до Росії. Зазнала невдачі й спроба більшовиків захопити залізничне сполучення на Чернігівщині — тут вони намагались перекинути свої військові сили проти Центральної Ради та Каледіна.

— Так, — кивнув генерал. — Відомо, що Скоропадський застерігав українське командування від недооцінювання більшовицької загрози. Генерал вказував на стрімке зниження рівня боєздатності українізованих частин: «Для того щоб завдати удару по більшовиках, оволодіти вузлами, що перебувають у руках більшовиків, потрібні невеличкі частини, переконані в тому, що вони роблять велику справу, частини патріотично, національно налаштовані. За поточних обставин підняти дух частин я особисто не в змозі». А 31 грудня Скоропадський писав до Петлюри: «Наполегливо прохаю допомогти військами, агітаторами, оскільки наші частини хоча й повільно, але розкладаються».

— Не дивно. Чотири довгі роки війни... Солдатам хочеться додому. Тут і з'являються пани-більшовички та спокушають їх солодкою цукерочкою — ось зараз швиденько переможемо хохлів, Каледіна розіб'ємо спільними зусиллями, із Сибіром усі питання вирішимо — і настане мир та щастя. Тільки трішки повоюємо за це щастя...

— Деякі представники військового керівництва УНР сподівалися залучити до боротьби проти більшовиків розташовані на Правобережжі національні формування російської армії. Як відомо, у районі Житомира дислокувалися частини Чехословацького корпусу, які зобов'язалися підтримувати там лад. У населених пунктах Волині й Поділля формувалися збройні відділи Третього Польського корпусу. На відміну від російських частин, ці військові формування зберегли відносну боєздатність. Але чехи й словаки, прагнучи зберегти свій корпус для боротьби за незалежність власної батьківщини, геть не хотіли брати участь у збройній міжусобиці на теренах колишньої

імперії. Польські вояки мріяли про відродження Речі Посполитої й не надто співчували відродженню української держави. Участь цих формувань в обороні України від нашестя червоних була, як ми й гадали, малоімовірною.

— То що, на нас ідуть більшовики?

— Так, сину, і захиститися від них Україні конче треба: інакше ми як незалежна держава припинимо існувати.

Андрій підвів на батька стривожений погляд. Усе це слід було обміркувати. Схоже, минув той час, коли можна було сховатися за своїм пацифізмом.

Розділ 8. 9 січня 1918-го. Четвертий Універсал

Майоріли на січневому вітрі синьо-жовті стяги, тремтіли в руках сивобородого чоловіка на помості віддруковані аркуші, радісно схвильовані, сунули до майдану святково вдягнені люди.

— То що, панство, почнімо? — Сивобородий обернувся до генерала Савицького, що стояв позаду.

— Так, Михайле Сергійовичу, час!

Поки Грушевський трохи тремтячими пальцями поправляв окуляри, Савицький і Набока встигли зирнутися. Ще вчора вони за столом розмовляли про те, що передувало сьогоднішньому велелюдному зібранню на майдані.

«Добре було б, якби й Андрій почув слова президента, — промайнуло в голові Савицького. — І добре б, якби він знав, що саме передувало сьогоднішній промові».

На жаль, цього на Софійській площі не знав майже ніхто.

Савицький роззирнувся довкола. Похмурі обличчя, відверто злі погляди, підозрілі хлопці в косоворотках... Генерал подумав, що бачить тільки одне — небезпеки й біди, не в змозі порадіти тому, що на майдані зібралося чимало народу, що люди намагаються жити спокійним мирним життям і вірити чоловікові, якого назвали своїм президентом.

Якихось дві години тому, одягаючись перед тим, як вийти на майдан, вони з Набокою ще раз обговорили майбутню відозву й те, чого чекати і від людей, які зібралися на майдані, і від тих, хто має намір сіяти паніку та розбрат серед киян. Згадав генерал і слова Грушевського після того, як той востаннє перечитав свою промову.

— На жаль, панове, проголошення УНР руйнує спроби більшовиків створити пролетарську державу: для них Україна як була, так і залишається тільки цінним джерелом сировини, техніки та людських ресурсів. Торік, четвертого грудня, Центральна Рада, як ви знаєте, отримала урядову радіотелеграму з Петрограда. Її підписали ті,

хто називає себе правителями, — Ленін і Троцький. Цинізм документа не має меж. Більшовики назвали його «Маніфест до українського народу», хоча насправді це ультиматум, повірте, справжній ультиматум Українській Центральній Раді. Судіть самі: Ленін визнає УНР, а владу Центральної Ради — ні. Він вимагає, щоб Рада виконала вимоги, які я можу назвати тільки обурливими...

Генерал кивнув — він чудово знав і текст цього принизливого документа, і вимоги більшовиків. Та й Грушевський говорив про це не раз. Певно, зараз президент перед своїми соратниками репетирував промову, яку мав намір виголосити на майдані.

— Панове, мабуть, час?

— Ще є декілька хвилин, Михайле Сергійовичу, щоб зібратися з духом.

Грушевський на знак згоди нахилив голову. Так, зібратися не зашкодить... Адже після Третього Універсалу Четвертий повинен був оголосити початок відкритих виборів, указати шлях новій вільній республіці у світле завтра. А натомість доводиться дипломатично уникати ультимативних вимог купки студіозусів-недоучок, яким пощастило захопити владу. Пощастило тільки тому, що в їхні обіцянки повірили ті, кому не було чого втрачати. А тепер їхні війська, чималі, понад тридцять тисяч, займають Україну. Ще в грудні взяли Харків, невдовзі Полтаву, Чернігів... Мовби сланка пліснява, вкрили ледь не все Лівобережжя.

На засіданнях Малої Ради УЦР через повсякчасне погіршення військово-політичного становища в країні неодноразово говорили про те, що Україні потрібна незалежність, що незалежна Україна має негайно провести перемовини з Німеччиною та її союзниками про припинення війни. І закликати країни Європи до спільної боротьби проти більшовиків.

«Гаразд, сьогодні буде зроблено перший крок... З Божою поміччю вистачить у нас сил, щоб зробити й інші кроки. Якщо раніше червона зараза не заповнить усю країну...»

— Гаразд, панове, ходімо. На добре чи на лихе, але час на розмірковування сплив.

Не озираючись, Грушевський поспішив до виходу. За декілька хвилин він уже стояв на помості, а Савицький і Набока, що

супроводжували його, з тривогою оглядали натовп, чекаючи будь-яких неприємностей.

Софія дивилася вперед. За головами їй було погано видно невисокого, з широкою сивою бородою президента. Зате вона чудово чула його голос — і цього було досить, аби відчуті глибину його хвилювання та силу, що він її вкладав у кожне слово.

— Народе України... 8 Твоєю силою, волею, словом стала на землі українській вільна Народна Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх — борців за вольності і права трудящих. Але в тяжку годину відродилася воля України. Чотири роки лютої війни знесли наш край і людність, фабрики товарів не виробляють, заводи спиняються, залізниці розхитані, гроші в ціні падають, хліба зменшилося, настає голод. По краю розплодились юрби грабіжників і злодіїв, особливо коли посунуло з фронту військо, зчинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі...

Позаду Грушевського нечутно з'явився Симон Петлюра. Він теж оглядав натовп, готовий до будь-чого. Як уже не раз до того, попереду стояли суворі чоловіки, котрі слухали президента, зневажливо скрививши губи й злісно поглядаючи на тих небагатьох військовиків, які намагалися охороняти нову владу.

Удалині, там, де вже не було натовпу, зухвалі кадети розважались тим, що намагалися здертися на пам'ятник Хмельницькому. Нарешті одному з них пощастило.

«Хлопці... Дай Боже, щоб вирости вони вже в іншій країні...» — подумав Петлюра, але навряд чи сам у це вірив. Попереду на них чекали роки і роки виживання та десятиліття боротьби з червоними. І коли закінчиться ця боротьба, не знав зараз ніхто.

Андрій, насилу запхнувши щоденник у сумку, біг зараз до майдану, звідки вже чувся голос, хоча він іще не міг розрізнити слів. Повз нього проїхали гайдамаки — коні ступали неспішно, погляди вершників не віщували перехожим нічого доброго. Андрій на хвилинку зупинився, вважаючи за краще зайвий раз не влізати в сутички.

— ...Через усе це не могли відбутися вибори в Українські Установчі Збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час, і ці Збори, призначені на нинішній день, не могли відбутись, щоб прийняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад в Народній Республіці нашій

і організувати нове Правительство. А тим часом петроградське правительство народних комісарів, щоб повернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі свої війська красногвардійців-більшовиків, які грабують хліб наших селян і без всякої платні вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство...

Голос президента виказував, з яким болем давалося йому кожне тільки-но прочитане слово. Іноді його погляд виділяв когось у натовпі — то уважні очі офіцера, то насторожене обличчя селянина, то позбавлене звичайного вмиротворення лице священника. Нині їх усіх об'єднувало одне: біль від того, що їм не дають змоги жити у власній країні так, як їм того хочеться. Що примушують піднімати руку одне на одного в ім'я ідей, вигаданих кабінетними мудрецами, в які повірили жорстокі авантюристи, що мріють створити «світле майбутнє», однак сміливо крокують по тисячах трупів.

Андрій раптом побачив попереду знайомі обличчя: давні, ще гімназійні приятелі Володя, Валерик, Альтист Пипський. Неподалік від них із усмішкою витягала вперед голову Софія — намагалася не лише почути, а й розгледіти те, що відбувалося на трибуні. Поряд із нею шепотілися її подруги, Оксана й Олеся. Андрій чудово знав: їх дужче цікавили знайомі пани студенти, ніж президент, що зачитує відозву, яку їм так важко зрозуміти.

Різні голоси звучали навкруги. Андрій чув хрипку південну говірку:

— Хай Бог благословить державу й народ її...

І майже одразу з іншого боку солідний баритон:

— Армію свою треба скликати.

Потім знову ліворуч і трохи позаду:

— Бити їх, падлюк, чого чекати? Дихати ж не дають!

І вмить відповідь:

— Молодий чоловіче, нащо так кричати? Думаєте, галасом ви щось вирішите?

Голос Грушевського звучав усе ближче й гучніше:

— ...Ми, Українська Центральна Рада, зробили все, щоб не допустити цієї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське правительство не пішло нам назустріч і веде далі

криваву боротьбу з нашим народом і Республікою. Крім того, те саме петроградське правительство народних комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще священною. Знов поллється кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ хоче миру, і мир демократичний повинен бути якнайшвидше. Але для того, щоб ні руське правительство, ні яке інше не ставали Україні на перешкоді встановити той бажаний мир, для того, щоб вести свій край до ладу, до творчої роботи, до скріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, сповіщаємо всіх громадян України: однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу. Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді і приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки. Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради Народних Міністрів...

Нарешті Андрій дістався до своїх друзів.

— Де тебе носило, ми вже змерзли... — Валерка справді замерз і кутався в університетську шинель, а вуха під кашкетом почервоніли.

— Де всі? — замість відповіді пошепки запитав Андрій.

Йому ледь чутно відповів Володя:

— Будуть, людей багато, поки нас знайдуть...

Андрій спробував ще щось запитати, але Володя його перебив:

— Та помовч ти! Послухаймо спокійно!

Друзі мовчки обернулися в бік помосту. Тепер голос Грушевського лунав зі справжнім почуттям, гучно, виразно.

— ...Отож насамперед приписуємо Правительству Республіки нашої — Раді Народних Міністрів — від цього дня вести розпочаті вже нею переговори про мир з Центральними державами цілком самостійно і довести їх до кінця, незважаючи ні на які перешкоди

з боку яких-небудь інших частин бувшої Російської імперії, і установити мир, щоб наш край розпочав своє господарське життя в спокою і згоді.

Що ж до так званих «більшовиків» та інших напасників, що нищать та руйнують наш край, приписуємо Правительству Української Народної Республіки твердо й рішуче взятися до боротьби з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо не жаліючи життя боронити добробут і свободу. Наша Народна Українська Держава повинна бути вичищена од насланих з Петрограда насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмірно тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко змучила наш народ, вже знищила наш край, розбила господарство. Тепер тому мусить бути кінець. З тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо відпускати деяких; після підтвердження мирних переговорів — розпустити армію зовсім. Потім, замість постійної армії, завести народну міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною і демобілізацією місцевості мають бути відновлені за поміччю і заходом нашого Державного Скарбу. Коли вояки наші повернуться додому, народні ради, волосні, повітові та міські думи мають бути перевибрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. А тим часом, аби встановити на місцях таку власть, до якої б мали довір'я і яка б спиралась на всі революційно-демократичні верстви народу, Правительство повинно закликати до співробітництва ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, вибраних з місцевої людності.

Гімназист, якого завважив Петлюра, таки не втримався на коні пам'ятника.

— ...В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, уже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності — соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на восьмій сесії. Закон цей буде розглянуто за кілька день у повній Центральній Раді.

Рада Народних Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих ще до початку весняних робіт через земельні комітети неодмінно відбулась...

«Чи вірить він сам у те, що читає?» — Савицький, що знав усю складність становища, не міг по-доброму не позаздрити президентові, який бачив попереду не лише біль і кров, а й світлі картини мирного завтра.

— ...приписуємо встановити державно-народний контроль над всіма банками, які кредитами, позиками нетрудовим масам допомагали визискувати класи трудові. Однині позичкова поміч банків має даватися головним чином на піддержку трудового населення та розвиток народного господарства Української Народної Республіки, а не на спекуляцію та різні банкові експлуатації і визиск.

На ґрунті безладдя, неспокою в житті та недостачі продуктів росте невдоволення серед деякої частини людності. Тим невдоволенням користуються різні темні сили і підбивають несвідомих людей до старих порядків. Ці темні сили хочуть знову повернути всі вільні народи під єдине царське ярмо Росії. Рада Народних Міністрів повинна рішуче боротися з усіма контрреволюційними силами, а всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народної Республіки, до повороту старого ладу, того карати як за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і зокрема проголошує: у самостійній Українській Народній Республіці всі нації користуються правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9 січня.

Все, що з вичисленого в цім Універсалі не встигнемо зробити ми, Центральна Рада, в найближчих тижнях, те повно довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори. Ми наказуємо всім громадянам нашим проводити вибори до них якнайпильніше, вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів закінчити якнайскоріше, щоб за кілька тижнів зібралися ці наші Установчі Збори — найвищий господар і впорядчик землі нашої — і закріпили свободу, лад і добробут Конституцією незалежної Української Народної Республіки на добробут всього трудящого народу, тепер і на будучину.

Цьому найвищому нашому органі належатиме рішити про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави.

До того часу всіх громадян самостійної Української Народної Республіки кличемо непохитно стати на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від всіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки Української.

Андрій слухав Грушевського мовчки. Зараз навіть якби він і спробував щось сказати, у нього б не вийшло. Тільки вчора батько розповідав, у якому важкому становищі опинилася його батьківщина. І ось тепер президент закликає захищати цю крихітну, ледь живу, зусібч оточену ворогами державу. Як же вчинити?

Тим часом Грушевський закінчив зачитувати Універсал. Руки, що стискали аркуші з текстом, зненацька знову затремтіли. Він ступив крок назад, і замість нього на край помосту вийшов Симон Петлюра.

— Дивлячись на всіх вас тут, пригадую й упізнаю не одне ім'я та обличчя тих людей, з якими мені пощастило почати роботу й боротьбу за волю України. В тому тяжкому стані, в якому перебуває українська армія цієї хвилини, може, декому в серце закрадається думка — чи не пора, мовляв, нам сказати: «Не тратьте, куме, сили, пускайтеся на дно!» Немає більшої помилки, коли б хто з нас так подумав. Чи ми своєю боротьбою здобули для України що-небудь? Так, наша боротьба в історії українського народу буде записана золотими буквами...⁹

Проте договорити йому не дали. З натовпу знову почулися голоси, грубі, гучні, різкі:

— Годі! Хай ідуть на перемовини з советами! Не підем воювати...

— Правильно! Напралівалісь крові!

Крики лунали дедалі гучніше, почувся свист.

— Ленін обіцяє всім землю й заводи!

— Правильно! Будемо краще сидіти по хатах!

Генерал Савицький прошепотів Набоці:

— Це провокатори. Геть знахабніли...

Але Петлюра, зробивши кілька кроків уперед, тепер уже стоячи просто перед крикунами, заговорив:

— Будемо робити наше військове діло тими силами, які ми маємо. Я знаю втому і злидні, які підточують армію, її дух і віру. Ми перейдемо на спільний котел, а таки буде наше зверху! Тільки не треба одчаю. Коли ми тут дамо собі присягу, що й далі непохитно будемо боротися, то ми переможемо... Хто піде з нами на фронт — підходь до помосту!

Володя і Валерка презирнулися. Та Андрій уже був не тут — його гукнула Софія, яка побачила студентів за хвилину після закінчення промови президента. Поряд із Софією, як завжди, поспішали до студентів її нерозлучні подружки — Олеся і Оксана. Було видно, що ця компанія давно вже дружить і часом розуміє одне одного з півслова. Але зараз Андрій пожалів про це: йому хотілося залишитися з Софією наодинці, поговорити з нею, спробувати зрозуміти, чи підтримає вона його переконання.

— Здрастуйте, Андрію! — Дівчина простягнула для стискання руку в тоненькій рукавичці й одночасно обернулася до інших: — Здрастуйте, панове!

— Здрастуйте, Софіє! — Зараз, при сторонніх, Андрій просто не в змозі був сказати дівчині «ти». Таке звертання «сан фасон», тобто запросто, умиць би видало його почуття. А допустити цього він не міг.

— Андрію, куди ж ви зникли? Обіцяли відвідати нас із матінкою... Вона й пиріг спекла — смачний такий, з малиною, Олексі дуже сподобався. Ми на вас чекали-чекали...

«Олексі пиріг сподобався... Ну й братика Бог послав!»

— Пробачте, Софіє, вчора не мав щонайменшої нагоди зайти до тебе... тобто до вас. Готувався до контрольної, власне, щойно склав її. Пан викладач замерз — інакше ще кілька годин довелося б в університеті сидіти...

— Шкода... Але ви вже склали контрольну? Можливо, зайдете до нас сьогодні?

Проте відповісти Андрій не встиг — здалеку почувся голос, який би він ні з чим не сплутав. Олекса, старший братик, поспішав до них. У руках він стискав тенісний м'ячик.

— Софіє, здрастуйте!

Софія простягнула руку для стискання, але Олекса, схилившись, поцілував її пальчики. Андрій здивувався власній витримці: він навіть не скрипнув зубами, побачивши це.

— Як же добре, Олексо, що і ви тут... Такий день! Такі події... Як добре, що ми тут усі зібралися! Як ваша рука?

— Дякую, значно краще! Та й м'ячик ваш чудово допомагає...

Андрій знав, що рука братові дуже болить, хоча з часу поранення спливав уже місяць.

— Панове, здрастуйте! Ну як, брате, перемиг сувору пані математику?

Андрій кивнув. Понад усе йому хотілося зараз піти разом із Софією, поговорити з нею, можливо, зайти в улюблену кондитерську та побалувати дівчину чимось дуже смачним. Та, на жаль, те саме спало на думку не лише йому — трохи пригорнувши дівчину за плечі, Олекса відвів її вбік.

Софія ледь чутно засміялася. Цього Андрій стерпіти вже не міг, він кивком попрощався з приятелями й поспішив геть із майдану, де, можливо, вирішувалася доля країни і де його, Андрія, доля тільки-но зруйнувалась остаточно.

8

Тут і далі текст IV Універсалу.

9

Промова Симона Петлюри на політичній нараді 26 листопада 1919 року. Цит. за: Симон Петлюра. Вибрані твори та документи; Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка, Укр. б-ка ім. С. Петлюри в Парижі, Фундація С. Петлюри в Канаді. — Київ: Довіра, 1994. — С. 164—165.

Розділ 9. Січень 1918-го. Початок

— ...Хто піде з нами на фронт — підходь до помосту!

Слова Петлюри умиль змінили все довкола — принаймні для Валерки, Володі... Та й для багатьох інших — щойно Петлюра замовк, як до помосту почали підходити люди: молоді чоловіки, старші, геть старі... Гімназисти й студенти, робітники і селяни, містяни...

Хтозна-звідки взявся стіл, і офіцер у сірій польовій формі почав записувати імена добровольців. Навіть тут утворилася тиснява — але, на диво, ніхто не кричав один на одного, не намагався випхнути суперника.

Нарешті настала черга студентів, що пробілися до столу.

— Записуйте: студенти Андрій Савицький, Валерій Гойда, Володимир Засуха...

Офіцер невдоволено поморщився, до того ж перо дряпало і рвало папір. Та хіба можна таких хлопців у солдати записувати? Пропадуть же, в першому ж бою загинуть, хоч як їх учи. Окрім того, немає часу вчити — червоні все ближче, а частини, що повинні захищати Київ, подекують, дорогою розפורшилися. «Боягузи... Навоювалися вони!..» Та вголос офіцер, звісно, цього сказати не міг. Лише звів очі й мовив неголосно і вагомо:

— Не поспішайте! По одному... Факультети називайте! І міста!

Першим слухняно підійшов Валерка.

— Валерій Гойда, юридичний факультет. З Полтави я.

Офіцер, зітхнувши, записав. Що у нього на думці, зрозуміти міг кожен. Хлопці рвались у бій, і не в його владі, та й не по совісті було зараз тримати їх.

— Наступний! — буркнув офіцер.

— Володимир Засуха, медичний факультет.

— Звідки?

— З Чернігова.

«Земляк... Може, я навіть знаю його родичів». Офіцер занурив перо в чорнильницю і підсунув Володі аркуш, де тільки-но записав його ім'я.

— Розпишіться. Так, тепер ти... Гойда.

Валерка забрав перо у Володі й черкнув по аркушу. Кілька крапель чорнила бризнули вбік. А втім, зараз нікому не було діла до каліграфії та краснопису.

— Наступний! — так само буркнув офіцер.

Він підвів очі й побачив перед столом високого худезного хлопця. Чистий погляд, якийсь нетутешній вираз обличчя. «Семінарист... Чи півчий у храмі... Господи, зовсім же хлопчик. Ні, тобі вже точно нема чого робити в окопах!»

— Неповнолітніх не беремо, — пробурмотів він.

Та цей найвищий семінарист, замість того щоб похнюплено піти від столу, залишився й гордо випростався.

— Я повнолітній, вчора день народження був!

— Гаразд... Фах який?

Тепер уже хлопець опустив очі.

— Я співаю. У хорі, в Кирилівській церкві...

Офіцер не здивувався з того, що вгадав, — досвід є досвід. Кого ще можна чекати тут, на майдані, окрім містян? Де тут узятися справжнім воякам, що пройшли не одну битву... Та й не підуть добровольцями ті, хто бачив кров і знає, яка безжальна битва. Втекти — втечуть, а в добровольці... Ні, це неможливо. Офіцер записав ім'я високого хлопця і простягнув перо, щоб той розписався.

— Ну й військо... — І, зітхнувши, мовив трохи гучніше: — Наступний!

Задоволені Володя й Валерка, почувавшись бувалими вояками, повернулися до Андрія.

— А ти? Чому не записався?.. Я навіть ім'я твоє продиктував панові офіцеру...

Андрій усміхнувся.

— А я й не мав наміру записуватись. Ти ж знаєш — я пацифіст.

— Навіть зараз? — здивувався Володя. Він багато разів чув від друга ці слова, проте не міг не здивуватися з того, що Андрій не змінив своїх поглядів. У небезпеці місто, країна, їхні життя, а він...

— І зараз, і завжди. Я картограф, ти, Валерко, лікар, наш Володя — юрист! Ми люди мирних професій. Кому потрібні юридичні крутії на полі бою?

Володя, певно, не вірив власним вухам.

— То, виходить, ти не з нами? Але ж «Неминуче прийми гідно...»

Андрій заперечно похитав головою. Як же йому набридли ці нескінченні суперечки!

— Із Сенекою не сперечатимусь. Я все життя сперечаюся з військовими — братом і батьком. Тож дякую, ні. Завжди має бути вибір!

Валерка й Володя нічого не відповіли. Андрієві слова мовби відокремили його від друзів. Можливо, якби ті мали на кілька хвилин більше, то змогли б переконати його. Але пролунала команда:

— Студенти! Усі, хто записався, — у розпорядження сотника Аверкія Гончаренка.

Із гурту вийшов міцний похмурий військовий у черкесці і з шаблею при боці.

Менш ніж за годину добровольці вже заходили до казарми в київській фортеці — холодне приміщення з кам'яними стінами. Вони тільки-но отримали форму, точніше те, що назвали формою, але навіть не встигли перевдягнутися. Вони до пуття ще не розгледілися, коли в приміщення сягнистим кроком увійшов той, хто від цього часу буде їхнім командиром, — сотник Гончаренко.

Першу світову Гончаренко закінчив Георгіївським кавалером і викладачем тактики в Київській школі прапорщиків. Коли в сімнадцятому на уламках імперії утворилася Українська Республіка, він восени провів українізацію своїх студентів і встиг випустити цілий курс юнкерів. А в січні, лише кілька днів тому, став комендантом куреня щойно створеної Першої Української військової школи імені Богдана Хмельницького.

Але всього цього панове свіжоспечені вояки, ясна річ, ще не знали. Зараз вони бачили перед собою високого похмурого сотника, який, у свою чергу, роздивлявся їх.

Нарешті скомандував:

— Сотня! Шикуйсь! Струнко!

Студенти, а нині воїни-добровольці, вишикувалися і спробували стати «струнко». Проте було це так незграбно, що у сотника закололо в грудях.

— Горе-вояки, — пробурмотів він і подумав, що треба їх усього вчити, а часу немає. «От лихо...»

Сотник зробив кілька кроків уздовж немолодецької шеренги:

— Няньки, тітки, мамки — скінчились! Тут — армія! Це всім зрозуміло?

Він без усмішки оглянув своє військо. Валерка в суворому погляді спробував прочитати хоч щось обнадійливе, та марно. Гончаренко тим часом продовжував:

— У мене лише тиждень, щоб навчити вас стріляти і володіти ось цим! — Він вихопив з піхов шаблю, її лезо холодно зблиснуло в промені, що невідь-як пробився крізь високі вікна казарми.

Сотник не хотів, звісно, лякати студентів, але й панькатися не збирався.

— Від сьогодні ваше життя залежить тільки від ваших умінь і дисципліни. — Гончаренко зробив іще кілька кроків уздовж шеренги і продовжив, зважуючи кожне слово: — Бойовий дух — це важливо, але треба знати, як тримати в руках зброю!

Його коротка промова падала в тишу, наче каміння в ставок. Валерка бачив, як ретельно сотник добирає слова, і відчував, як наростає в його душі нове відчуття — страх навіл з якоюсь дивною відвагою.

Схоже, щось подібне відчув не лише Валерка.

— А хто знає, як тримати в руках, той уже вільний?

По рівній шерензі прокотився сміх. Але Гончаренкові було зовсім не смішно.

— Хто сказав? — Він суворо оглянув своїх «вояків». — Вийти з шеренги!

Володя зробив два кроки вперед. Гончаренко зиркнув на нього і мовчки простягнув шашку. Володя взяв її і перехопив зручніше. Цей рух щось підказав сотникові. Але вірити в цю підказку той не хотів, тому іронічно кинув:

— Ну, козаче, якщо вмієш — продемонструй!

Зручніше перехопивши ефес, Володя зробив кілька рухів і випадів, зі свистом розтинаючи повітря. Потім роззирнувся на всі боки й різко замахнувся. Величезна завіса на вікні з шурхотом розгорнулася — вистачило одного руху шаблею, аби перерубати шнур, що стягував її.

Мабуть, чогось такого Володя й домагався. Принаймні він зупинився і прибрав позу, яка Валерці нагадала позу мушкетера з котрогось роману пана Дюма. А Валерчині сусіди праворуч і ліворуч тепер дивилися на Володю з неприхованою повагою.

Сотник підійшов ближче й узяв із пальців Володі шашку.

— Молодець! Джигіт?

Але той не встиг відповісти. Позаду сотника почулися здавлені смішки — Валерка намагався за спинами приятелів передати свою гітару в чохлі. На щастя, йому це вдалося, а ось приховати смішок він не встиг. Гончаренко допитливо обернувся до шеренги.

— Прошу, що вас так розсмішило, пане студенте?

— Нічого. — Валерка спробував виструнчитися.

— Як звати пана студента? — поцікавився сотник, погойдуючись з п'яти на носок.

— Валерій Гойда!

Сотник зробив декілька кроків, щоб опинитися поруч із Валеркою, якусь хвилину вивчав його пильно, а потім перевів погляд на офіцера, що від початку знайомства з добровольцями залишався біля дверей.

— Проведіть пана Джигіта і пана Студента на кухню, нехай три дні картоплю чистять.

Схоже, про цей бік військової науки Валерка й гадки не мав, тож у нього вихопилося:

— За що? Я ж нічого не...

Але осікся й опустил очі під суворим поглядом Гончаренка.

— А що, в бою спину друга теж не прикриєш? На кухню! Обоє! Кроком руш!

Газета «Киянин» від 6 (19) січня 1918 року писала: «Третього дня відбулися загальні збори студентів Київського Українського Народного Університету, на якому обговорювалося питання про становище України. Студенти, що зібралися, понад 2000 душ, визнали, що наступ більшовиків поставив Українську Народну Республіку у важке становище. З огляду на це студенти визнали за необхідне, щоб усі без винятку студенти Українського Народного Університету в найближчий триденний термін вступили добровольцями в курінь січових стрільців. Щодо студентів, що зараз живуть не в Києві, час вступу подовжено до 14 січня».

Інтродукція перша. Від першої особи

Тут ви, шановний читачу, вперше зустрінетеся з тими, хто вижив у тих подіях і залишив нам їх опис¹⁰.

Ігор Лоський

Син історика права, українського політичного діяча та дипломата Костянтина Лоського. Навчався у 2-й Українській гімназії імені Кирило-Мефодіївського товариства в Києві. Разом з іншими гімназистами у січні 1918 року вступив до Студентського куреня армії УНР. Брав участь у бою під Крутами, був тяжко поранений.

...Сумно зустрічав український Київ новий 1918 рік. З півночі й сходу насувалися на Україну банди червоних завойовників. Цілий край в обіймах анархії. Та й у самому Києві щодня можна було сподіватися повстання. Але що було найгірше — це повна відсутність власного війська і бодай найменшої можливості опиратися анархії. Тодішній український уряд безнадійно прогавив момент національного підйому, який охопив маси українського вояцтва, коли можна було створити дійсну українську армію. Більше того, деякі організації свідомо старалися розвалити частини, які зорганізувалися поза ними, як, наприклад, Перший Український корпус, на чолі котрого стояв будучий гетьман П. П. Скоропадський). Щоправда, було багато полків з більш чи менш голосними назвами, але ж на той час від них залишилися лише жменьки старшин. Ті ж з них, які залишилися в більш повному складі, були вже цілковито збільшовичені. І лише в останній мент, коли катастрофа була вже неминуча, дехто з державних українських мужів схаменувся і почав наспіх творити нові частини, але було вже запізно. Все, що було ліпшого і здисциплінованого з-посеред козацького контингенту, розбрелось домів, лишилися старшини та юнаки, з котрих на скору руку зорганізовано нечисленні відділи і вислано проти ворога.

В перших днях січня відбулося віче українського студентства, з Університету св. Володимира і новозаснованого Українського народного університету, на якому вирішено зорганізувати Студентський курінь Січових Стрільців, до якого, під загрозою бойкоту й виключення з української студентської сім'ї, мали б вступити всі українські студенти. За прикладом студентства пішло

і молодше покоління — учні Другої Української ім. Кирило-Мефодіївського братства гімназії.

Якщо не помиляюся, 6 (19) січня 1918 р. відбулися загальні збори учнів двох старших класів. Пошесть зборів охопила на ті часи київських гімназистів, і то були не перші збори, які бачив у своїх мурах старенький будинок Художньої школи на Сінній площі, де знайшла собі тимчасовий притулок гімназія. Але, мабуть, ні одні з тих зборів не проходили так однодушно. Головою обрано бл. пам. Павла Кольченка, учня 8 класу, що встиг уже побувати на фронті під час Першої світової війни і вважався тому найбільш досвідченим у військовому ділі. З'ясувавши в коротких словах справу, Кольченко запропонував прийняти постанову, ідентичну з тією, яку прийняли на своєму віче студенти університету. Постанову одноголосно прийнято. Директор гімназії, якого прошено на збори, після невдалої спроби одговорити своїх питомців від такого, на його погляд, нерозважного кроку, мусив, зрештою, погодитись з постановою і оголосити з рамени дирекції офіціальну перерву навчання у двох старших класах гімназії на час перебування учнів у війську. Просив лише, аби не спокушати до вступу до куреня учнів молодших класів. Правда, це допомогло мало, бо кілька учнів шостого класу таки до куреня вступило. Тут варто зазначити, що в гімназії дійсно постанови додержано. Всі ті, що були на той час у Києві, взяли участь у Студентському курені, навіть ті, що на час Різдвяних ферій від'їхали з Києва і, з огляду на анархію в краю, не могли вчасно вернути, прилучилися до місцевих військових відділів. Лише один постанови не виконав і його змушено залишити гімназію.

На другий день після зборів усі мали зібратися в Педагогічному музеї для реєстрації. Хто з українців не знав цього будинку, де засідала Центральна Рада, де, думалось тоді, кувалася українська державність. Учні II гімназії знали особливо добре будинок Педагогічного музею. Майже цілий 1917 рік товклися вони у вестибюлі і на хорах, прислухаючись промовам українських міністрів та парламентарів. До того ж недовго перед тим більшість їх у складі так зв. «Бойового куреня партії соц.-революціонерів» охороняли помешкання Центральної Ради під час боротьби з командуючим Київською військовою округою російським есером Оберучевим.

Тривожний настрій, який панував у Києві, відчувався у зовнішній обстановці музею, яка, так би мовити, змілітаризувалася. У вестибюлі товклися люди у більш чи менш фантастичних уніформах. Місце різних партійних кіосків, де ще донедавна можна було довідатись, як в найкоротший час ошчасливити Україну, зайняли кіоски різних новоповсталих військових формацій. На стіни повісили плакати, на яких доморощені мистці старались в якнайбільше зворушуючий спосіб представити нещасливу долю України і тим вплинути на громадянство, аби воно вступило до війська. Найбільш вражав один із плакатів з футуристично виконаною дівчиною, яка мала уявляти собою Україну. Загалом вражала дешева бутафорія, яка цілком не відповідала поважності і важливості хвилі.

За одним зі столиків відбувався запис до Студентського куреня. Там же майбутні січовики побачили вперше головного коменданта Короля, який, щоправда, уважав за ліпше, коли перша сотня куреня вирушила під Крути, залишитись у Києві. З музею всі, що записалися, вирушили відразу до помешкання, яке було відведене в будинку Константинівської школи на Печерську. Погода, як і загальний настрій, була погана. Хоч був уже початок січня, але зима ще не починалася і надворі стояла сльота, як у листопаді. Вулиці, з огляду на революційну «свободу», вже давно не замітані, і грязюка доходила майже до щиколоток. Але колона січовиків тим не зраджувалася і, співаючи пісень, хоробро марширувала через вулиці Києва.

Константинівську школу знайшли майже порожньою, бо Перша Українська військова школа, яка там містилася, була на фронті під Бахмачем. Всі розташувалися у юнацьких спальнях і вже другого дня під керуванням кількох старшин Богданівського полку почалася муштра.

Войовничий настрій молоді відразу розхолоджено попередженням, що Студентський курінь буде служити, в разі потреби, лише для охорони порядку у Києві. З тим розрахунком розтягнуто муштру на довший час, тобто почали з ґрунтового засвоювання рівного кроку і поворотів. Комендантом першої сотні призначено старшину Омельченка, в той час студента Українського університету. Військового одягу тим часом не видавали, і дуже комічно виглядали дехто із старших січовиків, головно галичан, у сурдутах і камізельках, якими вони витирали під час вправ брудну залу школи.

<...>

Окрім сотника Омельченка, тоді ж призначено для першої сотні (друга сотня сформувалася після під'їзду першої під Крути і брала участь у боротьбі з більшовиками в Києві) чотирьох чотових, одного молоденького старшину, згаданого вже Кольченка і двох лікарських помічників, у той час студентів медичного факультету Українського університету. Бунчужним призначено учня 8 класу Он. Сушицького, брата відомого професора Ф. Сушицького.

Пару днів перейшло досить спокійно, вивчаючи премудрість здвоювання рядів і поворотів право- й ліворуч. Але щось на п'ятий день, дуже рано, коли сотня ще спала, спальні наповнились якимись обідраними, з виснаженими обличчями, страшенно брудними постатями. Виявилось, що це приїхали до Києва господарі хати, юнаки 1-ї Військової школи. Вже більше місяця займали вони позицію на північ від Києва, коло Бахмача. Беззмінна варта, відсутність можливості переодягнутися і помитися, брак харчів і амуніції, а найголовніше — постійна непевність, чи ворог не обійде та не захопить їхню горстку. Все це вимучило їх, і вони вирішили, залишивши невеликий відділ на фронті, їхати до Києва добувати помочі. Що найбільше їх дратувало, це постійні заспокоюючі обіцянки від «головнокомандуючого» Капкана по телеграфу з Києва, що ось-ось прибудуть поповнення. Щоправда, деколи потяги з поповненням приходили, але... майже порожні. Ті ж козаки, які доїздили до місця призначення, гордо заявляли, що вони воювати не збираються, а «оголошують нейтралітет». На пару днів вони, звичайно, розсіювалися. Юнакам все це так набридло, що вони вирішили самі здобути собі поповнення. Єдине «військо», яким розпоряджав Український уряд, була перша сотня Студентського куреня. Однак це військо, в більшості, ще не вміло тримати в руках рушниці, але іншого виходу не було. До того ж самі січовики (переважно наймолодші з них) з великим захопленням поставились до можливості від'їзду на фронт. Найбільше прикро вражений був тим старенький полковник, який жив у школі і встиг щиро прив'язатися за кілька днів до молоді. Зі сльозами на очах просив він відмовитись від легковажного рішення, але що могли зробити його намови проти войовничого запалу сімнадцятилітніх юнаків та проти стратегічних талантів панів Капканів та Поршів.

В той же вечір приступлено до виряджання. Розгардіяш, який панував тоді у Києві, відбився навіть у такій дрібниці: як одягнено й озброєно студентську сотню. Кожний одержав з одягу штани, подерту шинелю і якусь арештантську шапку. Можна собі уявити, як гротесково виглядала сотня. Пересічний вигляд був такий: власні черевики, солдатські штани, зав'язані в долині мотузком (обвивачів не було), гімназійна чи студентська куртка або цивільна камізелька і згори шинеля, в якій найменше бракувало однієї поли.

Не ліпше виглядала зброя: старі, поржавілі рушниці...

Іван Шарий

Навчався у Київському університеті св. Володимира, був активним членом «Студентської громади». Закінчив університет у 1917 році. Брав участь у бою під Крутами. Став автором перших спогадів про цю подію.

...Ми бачили, що Україна гине. Чорна гайворонь підіймалася з Московщини і непереможно сунула на наш край, голодна, хижа, дика... Це була московська «Красна гвардія», яку організувало правительство Леніна і Троцького для боротьби з вільною Україною, щоб накласти на неї старі кайдани неволі і користуватись її багатствами так само дурно, як користувалась Росія і попередніх більше ніж 200 літ.

«Красна гвардія» йшла на Україну... Вірні сини Батьківщини завзято боролися і не пускали хижаків плюндрувати свій край. Але сили в них було мало. Ряди їхні рідшали, нової ж підмоги мало припливало. Чого ж до оборонців не йшла українська народна маса широкою лавою? Адже ж це була боротьба проти насильників за кращу долю свого рідного краю...

Ми добре знали, що над українським народом майже 300 літ лежав важкий могильний камінь московської неволі і від його ще не прийшов до пам'яті поневолений люд. Це було на світанні великої будуччини нашого народу, коли ще народ від ясного, болючого світу не міг вільно глянути на те, що твориться біля його, і твердою ногою піти на оборону своїх прав. Ворожі сили наближались до столиці України — Києва, де кувалась нова доля, нові форми життя українського народу. Час прийшов і нам взятись за рушниці. Ми одважились боротись за край, за народ, за свою дорогу мрію-ідею — вільну, визволену Україну.

На Бахмач вирушило три сотні козаків спинити похід більшовицької «Красної гвардії» на Київ. З ними поїхала й наша, четверта сотня «Січових Стрільців», що складалась зі свідомих українців, які немало приклали своєї праці до освідомлення українського народу. Тут були свідомі народні проводирі, з яких багато хто працював над заснуванням «Селянських спілок», «Просвіт», а також в українських соціалістичних партіях. Військової муштри мало хто знав. Тому спочатку ми попрохали собі учителів, які б навчали нас військової справи.

Недовго, однак, довелось вчитись, потрібно було негайно їхати до Бахмача на допомогу тим нечисленным силам, які ще якимось удержували фронт...

Аверкій Гончаренко

...Було очевидно, що Київ не мав вільних військових частин.

Така ситуація, а до того ще й вороже настроєне населення, яке косим оком дивилося на «інтелігентів»-юнаків, безперервні сутички з більшовиками упродовж більше як місяця, — це все дуже зле відбивалося на настроях школи. Частина з-поміж юнаків — це були діти з-під селянських стріх, з неусталеним світоглядом, які інтуїтивно відчували правоту наших змагань, і це давало можливість держати курінь у рамках дисципліни.

Активність супротивника збільшувалася. Під його натиском наші передові частини відступили, тільки уже не через Бахмач, а через його передмістя, бо робітники, з наближенням більшовиків, виступали активно, збільшуючи і без того переважаючого нас у багато разів ворога.

Мені нічого не лишалося, як тільки приступити до оборони своїх позицій і приготуватись фортифікаційно до зустрічі з навалюючими більшовиками. З цією метою після рекогносцировки приступлено до праці. Роботу було виконано правильно і швидко.

25 січня 1918 року дістав я повідомлення, що до мене вислано з Києва студентську сотню. Справа військової підготовки цієї сотні була мені добре знана, бо в ній був мій брат з третього курсу медицини Університету св. Володимира. Від нього я довідався, що науку провадилось там сім днів, уміють вже стріляти, та що в Києві — ціле пекло. Повідомлення про приїзд студентської сотні розійшлося серед

юнаків, як блискавка, а враження, її приїздом викликане, було таке, ніби приїхала ціла дивізія. Завдяки цьому, так високо цінному і завжди в бою рішальному чинникові — «піднесення духу», і вдалося затримати наступ Муравйова та змусити його до зтяжної боротьби.

27 січня штаб сотника Тимченка вчасним ранком від'їхав у напрямі на Ніжин, де стояв полк імені Шевченка, щоб з тим полком приїхати нам на поміч.

Студентська сотня в числі 115—130 людей прибула на ст. Крути 27 січня 1918 р. о четвертій годині ранку.

Мені особисто треба було вирішити, куди приділити Студентську сотню. Я стояв перед альтернативою: можна було влити її до юнаків, так би мовити, поповнити школу, а можна було дати її як окрему сотню на ділянку оборонної лінії. До цього другого висновку я прийшов з міркувань чисто військового характеру. Молодий вояк, без огляду на його індивідуальність, у критичній хвилині піддається паніці. Таких хвилин я передбачав за багато. Паніка ж під час бою є явищем заразливим і в результаті дає ганебну втечу. Тому-то командирові студентської сотні дав я відтинок, найменше загрожений зі сторони противника. Познайомив командира сотні із ситуацією, поінформував, звідки і як буде діставати набої, куди направляти поранених, з ким держати зв'язок, а на випадок відвороту — як вивести сотню з бою. Для зв'язку зі мною він призначив трьох студентів, а між ними був і мій брат; його, з огляду на моє становище як командира, я був змушений відіслати до сотні назад, прощаючи його поглядом, як виявилось, навіки...

10

Спогади подано за: <http://kruty.org.ua/spogady>.

11

Тут і далі в документі дати подано за новим стилем.

Розділ 10. Червоні. Знайомство

Той, кого ми вже знаємо як пана Берга, був людиною врівноваженою і дуже спокійною. Певно, психологи назвали б його меланхоліком. Проте це була тільки маска — зручна маска для тих, кого сам Берг вважав обмеженими напівлюдьми. Власне, ці напівлюдці не були варті, на його думку, уваги, а тому й бодай якихось його емоцій. Ним рухало одне бажання і одна любов, утім, стара, як світ. Це була любов до грошей, краще великих чи дуже великих. А якщо на додачу можна було отримати пригоду та полоскотати нерви — то це було для Берга ідеальним поєднанням.

Отож зараз, у п'ятій січневої ночі, він стояв на залізничних коліях, навіть не мружачись на світло потяга, що наближався. Він був упевнений, що потяг зупиниться вчасно, нехай навіть за кілька метрів.

Так воно й сталося — бронепотяг слухняно зупинився біля ніг Берга. Той посміхнувся одним боком обличчя і зробив кілька кроків тонким шаром снігу до дверей вагона.

Та двері були замкнені. Берг знов посміхнувся — де ж напівлюдцям навчитися поваги до представника сильних? Він зняв рукавичку і розім'яв руку — дошкуляли старі рани, отримані у боях на іншому континенті. Але окрім ран були й нагороди. Берг поправив перстень з черепом і рунами та схопився за поруччя. Двері прочинилися — нарешті ці ледачі тварюки прокинулися.

Якщо зовні бронепотяг скидався на справжню фортецю на колесах, то всередині в очі била дешева розкіш. Так людина неможлива, що раптом опинилася на вершині, оточує себе тим, що раніше було їй недоступне.

Червоне оксамитове крісло з високою спинкою, плюшеві подушки, розкішний стіл із мармуровою стільницею на гнутих левових лапах, дурнувятий абажур із китичками. А поряд — перископ із начищеними до блиску мідними деталями. На столі чекала свого часу щедра, геть не революційна вечеря, а за японською ширмою виднілася ванна. Біля ширми виструнчився бравий хлопець із рушником — Берг чомусь згадав московські трактири.

«Як там називали офіціантів? А, так, полові...»

Берг посміхнувся ще раз, зробив декілька кроків по вагону і сів за стіл. Прозора рідина в кришталевій карафі ледь помітно здригнулася.

За ширмою хтось захлюпався, відтак пролунав голос господаря цієї дешевої пишноти:

— Та не спи, Мухо!

Слуга, хай і одягнений в однострій, кинувся подавати господареві рушник. Аж ось нарешті перед Бергом постав він — Михайло Муравйов, начальник штабу «Групи військ з боротьби проти контрреволюції на півдні Росії», щойно призначений «головнокомандувач червоних військ в Україні».

Щоправда, велика кількість звань не додала йому ані міліметра зросту, а його очам — ані краплини розуму.

«Та й не дивно, — Берг подумки знизав плечима, — селяк, піхота... Де б ти був, коли б не Ленін і його люди? Командував би гусьми й керував би млином. Якби вижив після російсько-японської...»

Звичайно, пан Берг знав про «партнерів» по завданню геть усе — а як інакше уберегтися, хай і представнику значно могутніших сил, ніж міг уявити унтер Муравйов... та його хазяїн... Он, на стіні портрет — Ленін і нинішній «партнер» Берга, Михайло Муравйов.

Власник салон-вагона простежив за поглядом гостя.

— Ленін передає вам подяку. Документи, які ви перехопили в української контррозвідки, могли серйозно зашкодити перемозі революції. Особисто товаришеві Леніну важливо, щоб усі матеріали, до останньої найдрібнішої цидулки, опинилися в нього негайно.

«Так, важливо, — знову подумки посміхнувся Берг. Він потішався з усього цього: і з коротуна в круглих окулярах, і з вагона, де змішалися запахи дешевого будуара й казарми, і з завдання, яке він нині виконував. — Адже твій хазяїн як вогню боїться викривальних документів. А що, як усі дізнаються, що та каша, яку він заварив, тримається не на його жажливій волі, а на грошиках, до того ж чималих?»

Тим часом Муравйов продовжував, мов ніде нічого:

— Я, зі свого боку, можу вам сказати, що за чверть години нашої зустрічі з Леніним він тричі звертав увагу на цю обставину.

Архіважливо отримати документи до того часу, коли ми тріумфально захопимо Київ!

Берг знизав плечима. Ясна річ, що важливо — проте не їм підвладне. Як, власне, і не йому. Та й новий знайомий, «новий товариш», Берг відчував це, не аж такий простий, яким прикидається. Мусить унтер Муравйов потерпіти... Разом зі своїми хазяями.

— Наш новий товариш запевняє, що передасть інші матеріали за декілька днів. Але він вимагає гарантій.

— Гарантій? — Муравйов плюхнувся в крісло з високою спинкою: чи те саме, яке Берг побачив на світлині, чи його копію.

Німець мовчки кивнув.

— Шістнадцятого січня ми повинні захопити Київ, і це наше найперше завдання. А щодо гарантій... Гарантії будуть, днями в Київ прибуде уповноважений ЦК і, до речі, майбутній народний секретар Києва — товариш П'ятаков, він привезе аванс. І надалі сам вестиме всі перемовини у цій справі.

Не припиняючи говорити, Муравйов узявся до їжі. Берг укотре за останні декілька хвилин недобре посміхнувся, побачивши, що саме споживав «червоний командир». Чорна ікра, перепелині яйця, горілка в кришталевій карафі, чималий шмат смаженого м'яса. Де ж аскетизм воїна? Де відданість справі революції, а не розкоші, яку з її допомогою можуть отримати вожді?

Слова Муравйова спантеличили Берга — йому геть не сподобався такий поворот. Що означає «привезе аванс»? Чому П'ятаков далі вестиме «всі перемовини»? Проте зараз не можна було виказувати, що його щось не влаштовує, і німець сухо кивнув:

— Я організую зустріч нашого нового товариша з товаришем П'ятаковим.

Муравйов, наситившись, відкинувся на спинку крісла. Власне, все, що стосувалося справи, вже було сказано, і він відчував, що в цій ситуації є просто посередником, причому від нього, власне, нічого не залежить (та й не залежало).

Саме це й було нестерпним! Він, «головнокомандувач», вимушений розбалакувати замість того, щоб готуватися до тріумфального захоплення Києва. Але було ще одне завдання, яке він, «великий стратег» Муравйов, не міг виконати без усіх цих чванькуватих шпигунів.

— Як щодо ситуації на київському «Арсеналі»?

Щедрою рукою хазяїн хлюпнув горілки у дві чарки. Берг не присунувся до столу і навіть не ворухнувся. «Ну, панове німці, як хочете...»

Муравйов перекинув чарку, пошукав очима, чим би закусити, і зрозумів, що вже нічого не хоче.

Він зробив рукою невиразний жест, і той самий служка-«половий» Муха поспішив прибирати зі столу. Охайно виставляв усе на срібну тацю — так обережно, щоб нікому не заважати жодним рухом.

— Міщенко зі своїм куренем перейшов на бік робітників і вже керує організацією повстання. — Берг закурив і відкинувся на спинку стільця. — Лідери партійних осередків обіцяють до п'яти тисяч робітничої молоді. У Києві на сьогодні понад півтори тисячі петроградських товаришів, це справжні бійці. З такими силами ми зможемо протриматися чотири дні, а то й п'ять. За цей час ви повинні увійти до Києва.

«До Києва? За чотири-п'ять днів... Та я б увійшов туди завтра, коли б не реляції Пітера! Кого жаліти? За що? Навіщо? Що менше наших ворогів залишиться жити — то краще для справи революції! Недарма ж Ілліч напучував: “Допусти́мо і можливо, що загине і дев'яносто відсотків населення, щоб десять відсотків, які залишаться, дожили до світової революції та до соціалізму”. Проте цьому сухарю немає діла до великих ідей революції. Йому тактичні ходи подавай. Ну гаразд, ласкаво просимо, пане німцю».

— Моя армія вже у Бахмачі, за три дні візьмемо станцію Крути. І тоді блискавична атака! Мої ешелони наберуть грандіозного прискорення, і ми завдамо ворогові нищівного, смертельного удару. Я забезпечу вас трьома бронепотягами, артилерією і чотирма тисячами багнетів.

Берг кивнув — його джерела повідомляли приблизно те саме, ясна річ, без жодного революційно-грандіозного прискорення. А ось тричотири тисячі багнетів — так, це скидалося на правду.

— У такому разі ми висадимо в повітря низку громадських київських будівель, замінуємо центральний ринок, міську лікарню й університет. Мої люди можуть це подати як виконання наказу Петлюри.

«Та однаково, за чийм наказом! Київ жаліти? Ото вже несосвітенна дурість! Харків'ян Антонов-Овсієнко не пожалів. І що? Наш Харків, червоний! Так само рішуче і тут треба діяти. А не в дешеві шпигунські ігри грати».

— Правильно! Боятися кровопускання безглуздо. Та й жаліти киян не треба, вони мусять отримати добрячий урок...

— Гаразд, тоді я повертаюся, — сухо мовив Берг. — Передам добрі новини нашому новому товаришеві. Бувайте...

«Ото вже воєначальник, майн гот! Слимак зовні, а скільки бруду всередині! Власне, тільки такі й можуть утриматися біля “штурвала революції” — чистоплюїв вона зітре на порох».

Розмірковуючи, Берг спустився залізними сходишками, надяг рукавички і розчинився у темряві січної ночі. Йому треба було дістатися до Києва.

Муравйов витріщався у вікно. Його більше не цікавив сухий німчик, що зник у темряві ночі. Його цікавило одне: як завершиться похід на Київ. Попереду мають бути лише нові перемоги. Перемоги будь-якою ціною.

— Ну, Мухо, — Муравйов солодко потягнувся і встав, — усе це лише прекраснодушні балачки. Час нам братися до справи...

І кинув погляд на невеличкий столик у кутку, де вправний Муха вже встиг приготувати все необхідне — шприц, ампули.

— Усе готово, Михайле Артемовичу.

— Ось і чудово.

Муха, який чудово знав свого господаря, крутнув ручку патефона. Дзенькнула розламана ампула, і Муравйов, відкинувши голову, декілька секунд постояв, з насолодою заплющивши очі. Ось розплющив їх...

— Мені, Мухо, Ленін так і сказав: «Треба розширити застосування розстрілів. Без цього побудувати соціалізм неможливо». Треба розширити. Треба...

Бронепотяг уже давно сунув степом. Засніжена рівнина виблискувала під зорями. Вдалині замиготіли вогники, і мирну тишу розірвав постріл гармати...

Муравйов радо стежив у перископ за тим, як заметушилися людська в селі. Він уявляв, як біжать і кричать жінки, ридають діти. Як палають хати...

— ...розширити застосування розстрілів... — ще раз повторив він,
з насолодою слухаючи, як стріляють гармати бронепотяга.

Розділ 11. Погони надіти — чи вдома сидіти

За чотири роки Андрій уже звик і до того, що батько увесь час «на посту», — гінці поспішали з повідомленнями і без стуку входили у батьків кабінет, помічники упівголоса радились у вітальні, а матінка потикалася у «військову половину» будинку якомога рідше. Перед Різдом її молодша сестра занедужала, і Віра Пилипівна перебралася до неї одразу після різдвяного обіду в Яворських.

Звичними стали і перегляди хроніки в будинку Савицьких. Дедалі частіше на екрані з'являлися вожді червоних — Ленін і Троцький, але часом Андрій упізнавав і харківські площі (там вони з батьком були восени тринадцятого), і терикони Юзівки, і одеський порт. Ось і зараз у невеличкому батьковому кабінеті зібралися для перегляду свіжих матеріалів Савицький-старший і його люди. Андрій спробував було вийти з кімнати, але генерал зупинив його.

— Сину, час починати.

Андрій зайняв своє місце біля проектора і глянув на брата. Олекса сидів, спершись на поруччя вузької канапки, вочевидь блукаючи думками деінде. Він навіть на екран ледве дивився.

Заскрекотів проектор, екраном попливли зображення. Ось по засніженому майдану пройшли люди, виголошує промову Грушевський, потім Петлюра, сунуть гайдамаки...

«Це ж було лише вчора. Як багато народу зібралося на площі, а я й не помітив...»

Зображення змінилося. Зараз по екрану безперервним потоком ішли війська. Невисокий міцний чоловік із розкішними вусами щось показував своїм співрозмовникам на мапі... Знову війська...

Генерал Савицький незмигтно дивився на екран. Він чудово знав тих людей. Ось Троцький виступає на черговому мітингу, ось червоні. Судячи з усього, йдуть зі сходу. Ось Будьонний...

Думки генерала порушив голос Набоки — той нахилився якомога ближче, щоб не заважати іншим. Або щоб його слова не почули зайві

вуха...

— Пане генерале... Не думав, що колись доведеться таке казати... але, здається, серед наших є зрадник.

Генерал на мить відвів очі від екрана і питально подивився на Набоку.

— Доведіть свою думку, — наказав Савицький і знову перевів погляд на сіре полотно з рухомими картинками.

— Я інакше не можу пояснити наш одеський провал.

Генерал ледь помітно знизав плечима.

— Батьку, що це за люди? — запитав Андрій.

— Це, сину, червоні беруть Харків. За їхніми донесеннями, тієї ночі вони замордували майже дві сотні людей — пересічних, мирних, ні в чому не винних...

— А це хто? — запитав Андрій, коли екран зайняло обличчя знайомого нам з Одеси безжального пана Берга.

— Берг... Ми вважаємо, що це подвійний агент. Є дедалі більше інформації про те, що він працює і на німецьку розвідку, і на червоних. Ось він, бачиш, разом із червоними в Харкові. І він був організатором заворушень у Кривому Розі.

Генерал, завжди цілковито спокійний, зараз — Андрій це бачив дуже ясно — поволі «закипав». Схоже, батько люто ненавидить Берга.

— Єврейські погроми — теж його рук справа, це його посіпаки «постаралися». Нелюди, хреста на них немає.

— Німець. — За скрекотом проектора Андрій ледве міг розчути голос брата. — Лютеранин, який там хрест...

Андрій прикипів очима до екрана. Тіла убитих, скалічених, ридають діти, люди, що втратили все, бігають у диму... Ось дівчинка, геть маленька. В очах застиг німий крик. Зламана іграшка. І знову вони — вершники в шкірянках і піші з рушницями — кудись вдираються, щось тягнуть на вулицю.

— Мародери, падло... — в голосі генерала відлунювали ненависть і біль. — От і думай: погони надіти — чи вдома сидіти.

Андрій навряд чи чув його, згадавши, як іще вчора він майже гордо відповів другові: «А я й не мав наміру записуватись. Ти ж знаєш — я пацифіст... І зараз, і завжди...»

«Та який же я пацифіст, Господи! Звичайний боягуз. Та невже я хочу, щоб таке сталося з нами — братом, мною, Софією? Невже

у мене вистачить совісті відпустити друзів на неминучу смерть, а самому сидіти вдома і тремтіти від кожного вибуху?»

Ми залишили панів Джигіта і Студента, тобто Володю й Валерку, в той момент, коли вони, опановуючи військову науку в усіх її іпостасях, вирушили у величезну кухню.

Не можна сказати, що ця частина військової науки була зовсім не відома нашим героям. Вони радше засмутилися, адже з плацу долинали команди «раз-два», а отже, саме там училися воювати їхні нові приятелі. Картоплини, очищені, скажімо так, майже добре, монотонно падали у величезний казан з водою. Кожен замислився про щось своє, у кухні панувала така тиша, що, здавалося, команди лунають не з вулиці, а з коридору. Раптом зі скрипом прочинилися високі кухонні двері й на порозі постав Андрій із наплічником.

Обидва панове майбутні воїни обернулися на звук. Приголомшений Валерка свиснув, а Володя навіть схопився на ноги.

— Отако-о-ої, — протягнув Валерка. — Дива... Це ж сам Савицький. Ти вчасно, друже!

Андрій усміхнувся. Він радів і з того, що знову був разом із друзями, і з того, що не почув від них жодного зайвого слова.

— Ну куди ж ви без мене? І куди я без вас? Ще інструмент є?

Друзі трохи посунулися, звільняючи для Андрія місце. Той, кинувши легкий «сидір», опустився поряд із друзями й узяв до рук картоплину.

Декілька хвилин панувала тиша, тільки плюхались у воду почищені картоплини і шкрябали ножі.

Нарешті Володя не витримав:

— Коли ти вирішив воювати?

— Учора вночі... — відповів Андрій, насупившись. — Дещо побачив і... все зрозумів.

Спогади про побачене були такі гострі, що з рук випала почищена картоплина. Володя без слів нахилився, підняв її та кинув у казан.

— Юнкери вже на позиціях. А ми — тут.

— Отож-бо й воно, — озвався Валерка. — Ми тут! А коли ми будемо там? Там, де на нас уже давно чекають?

Казан був майже повний. Володя пожбурих картоплиною в Андрія, а той, затулившись покришкою казана, намагався відповісти «вогнем

на вогонь супротивника», проте гра закінчилася несподівано — до кухні увійшов Гончаренко.

— Струнко! — в голосі сотника вчувалася загроза.

Студенти вмить отямилась і виструнчилися.

— Вільно... — мовив Гончаренко й, усміхаючись, глянув на майже повний казан. — Непогано навоювали... Ходімо вже, вояки...

Андрій із друзями поспішив за сотником. Добре хоч в останню хвилину здогадався підхопити наплічник із підлоги.

Сотник Гончаренко був не з тих, хто прогавить навіть дрібницю. Він обернувся до Андрія і впівголоса запитав:

— Хто такий?

— Андрій Савицький, — так само впівголоса відповів юнак, постаравшись на ходу стати «струнко».

Гончаренко скинув брови і перепитав:

— Син генерала Савицького?

— Так точно.

— Чув про вашого батька.

Андрій вирішив, що це похвала, і подумав, що справжню похвалу йому ще треба заслужити. Хоча яка похвала, якщо червоні все ближче до міста.

Лише декілька кроків — і студенти опинилися біля кулемета. Втім, Валерка встиг скористатися з нагоди й запитав:

— Пане сотнику! Коли ж у бій?

Гончаренко стиснув губи і з гіркотою відповів:

— Ще навоюєтесь, козаче...

Біля кулеметного стенду інструктор розповідав новачкам:

— Правою рукою крутіть маховичок механізму тонкої наводки і націлюйте кулемет. Якщо наводка правильна, вершина мушки опиниться посередині прорізу націльника і врівень з її краями, торкаючись знизу точки наводки...

Побачивши сотника, інструктор замовк і виструнчився. Гончаренко кивнув: продовжуйте, мовляв.

— Ну, панове новачки, хто хоче спробувати? — обернувся інструктор до студентів.

— Можна мені? — подав голос Андрій.

— Будь ласка. — Інструктор зробив крок назад, поступаючись місцем.

Андрій упевнено підійшов і навів кулемет на мішень саме так, як розповідав інструктор, — вершина мушки виявилася посередині прорізу націльника.

— Готово! — напружено мовив.

— Вогонь!

Сухо затріщав кулемет, погляди студентів прикипіли до мішені, де одна за одною з'являлися дірочки — сліди доволі точних пострілів. Коли стрільба закінчилася, інструктор мовив:

— Непогано, як на цивільного! Де опанував?

— У Британії, на фабриці, — відповів Андрій, повертаючись до друзів. — Їздив з батьком на закупівлю партії. Цей, щоправда, модифікований, але годиться.

Гончаренко хотів було поставити ще запитання, але краєм ока помітив дещо, чого не мало бути на плацу: Альтист Пипський бився із затвором рушниці й одночасно розмовляв з людьми, що стояли за огорожею.

— Курсанте Альтист... Чорт, Пипський!

Пипський, почувши своє ім'я, виструнчився. Замок і літній чоловік за огорожею.

Гончаренко, перехопивши рушницю Альтиста, одним рухом повернув затвор на місце, а втім, зброю Пипському не віддав. Відтак звів очі на хлопця і впівголоса миролюбно запитав:

— Хто такі? Родичі?

— Тато й молодша сестра, — чомусь винувато відповів Альтист.

Гончаренко з гіркотою ще раз подумав: «Вояки-и...» — але відповів геть інше:

— Маєш п'ять хвилин. Потім назад до навчань.

— Дякую!

Альтист уже кинувся бігти, але Гончаренко гукнув його:

— Як треба відповідати?

— Ой, пробачте. Слухаюсь!

— Вільно!.. І рушницю забери. Ну й Альтист...

— Тату, мала... — Пипський через огорожу поцілував дівчинку.

— Гриню, ти вже пробач, що я тебе відволікаю, я ж знаю, як суворо у війську.

Альтист з усмішкою глянув на батька в поношеній вчительській шинелі. Як же йому важко з ними двома, особливо зараз.

— Пусте, тату. Добре, що ви прийшли.

— З днем народження, братику! — Дівчинка простягнула Альтистові коробочку з цукерками. — Це для тебе.

— Дякую, маленька. — Юнак обережно забрав коробочку і погладив сестричку по голівці.

— І ще до дня народження... — Батько витяг з-за пазухи плетений шарф із широким нагрудником. Альтист роззирнувся на всі боки. Менш за все йому хотілося, щоб через цей нагрудник його почали обзивати дівчинкою або що. Він не з чуток знав, якими жорстокими можуть бути його приятелі. — Надягнеш на шию. І не відмовляйся! Ану як застудишся, синку! Григорію, подумай, у тебе ж голос!

— Чудова річ, тату. Але ж дорога... А вам із Марічкою ще до кінця місяця треба якось дожити.

Альтист узяв з рук батька подарунок. Той, невесело усміхнувшись, відповів:

— Не переймайся. Я сам його сплів. Пам'ятаєш, у тебе в дитинстві светр був різнобарвний? То я його розпустив і дав йому друге життя!

Здалеку почувся голос Гончаренка:

— Студенти, всі на загальні збори!..

— Ну все, синку, біжи! Хай береже тебе Господь! Ми молитимемося за тебе!

Альтист кинувся геть, на ходу кілька разів озирнувшись на батька і сестричку. Ті з гордістю дивилися йому вслід.

Розділ 12. Сьогодні та вчора

Минуле літо видалося для Києва напрочуд м'яким. Не було ні холоду, коли без накидки й рукавичок з дому не вийти, ні спеки, яка дочиста випалює пишні квітники та сквери й примушує навіть славетні каштани втрачати листя.

Софія згадала, як того літа, прогулюючись саме під каштанами, вона почула історію їх появи в місті. Розповів її молодший Савицький — Андрій. Він не рідше від старшого запрошував дівчину на прогулянки, але матінка чомусь не вбачала в ньому перспективного кавалера. Хоча Софії гуляти з ним було значно цікавіше, ніж з його братом. Адже вона мало розумілася на військовій справі й політиці, які найбільше цікавили Олексу.

Вони з Андрієм неквапно йшли по Бібіковському бульвару, засадженому гордовитими пірамідальними тополями, і розмовляли. Кричали хлопчики-газетярі, базікали торговки, але Андрій розповідав не про військові дії, що охопили Балкани та Галичину, яка виявилася центром інтересів ворожих блоків, а про сади рідного Києва.

— ...У середині минулого століття відомий архітектор Беретті заклав Бібіковський бульвар і назвав його на честь тодішнього генерал-губернатора Києва.

— Кумедно, у нас в інституті виклала мадемуазель Бібікова. Всі її дуже шанували, навіть побоювалися. Часом не родичка?

— Можливо... Генерал-губернатор був паном освіченим і добре дбав про місто. Подейкували, що він тайкома сприяв і розквіту Ботанічного саду. Але це, як зараз кажуть, лише міська легенда.

— Як цікаво, Андрію. Отже, каштани?..

— Спочатку на бульварі висадили каштани, проте його величності Миколі Першому розложисті крони дерев не сподобалися, і за одну ніч їх, усі до єдиного, викорчували й замінили пірамідальними тополями. Вважалося, що це надало бульвару величнішого вигляду. А кияни підібрали викорчовані дерева й посадили у дворах своїх будинків...

Софія розсміялася.

— Звісно, ніхто не сумнівається в хазяйновитості киян.

Андрій усміхнувся у відповідь.

«...Куди ж ми тоді прямували? — Софія припинила перебирати книги і визирнула у вікно. Але бачила не сірий січневий день, а пронизану сонячним світлом зелену галявину. — Мабуть, у Ботанічний сад... Так, саме туди. На нас там чекав Олекса. Андрій ніс кошик із пирогом, а я ракетки».

— Ну ж бо, Андрію, кинь м'ячик! — Софія поправила капелюшок.

— Братику, кинь м'яча, сіль ву пле!

Андрій оговтався тільки після окрику Олекси. Він сидів у тіні, спершись на широкий стовбур старого каштана. Сьогодні вранці він розповідав Софії про сади й парки міста. Та що там! Якби вона захотіла, він міг би розповідати їй історії цілий день. Проте дівчина, яка ще нещодавно залюбки слухала його оповідки, зараз не менш охоче грала в теніс із його старшим братом.

А як би він хотів, щоб Софія зараз сіла поруч, грайливо всміхнулася, побачивши свій портрет, накиданий олівцем у щоденнику, з яким Андрій уже не міг розлучитися, навіть коли б захотів.

«...Чи ми тоді гуляли до Дніпра? Можливо... Андрій запропонував покататися на човні. Того разу чомусь без брата. Мабуть, той був заклопотаний своїми архіважливими таємними справами, про які “панночці навіть замислюватись не треба”».

— Як вам погода, Софіє?

— Ми ж самі, чому ти називаєш мене на «ви»?

— За звичкою, друже мій.

— Мила звичка. — Софія трохи нахилилася і зачерпнула рукою води. — Яка тепла...

— Так, чудове літо. Таке спокійне, наче немає війни та незгод...

— Гадаю, природі однаково. Та й що може означати для цілої планети якась битва в якихось горах?

Софія ще раз зачерпнула води і, сміючись, окропила Андрія, що сидів на веслах. Але той широко усміхнувся:

— Справді, дуже тепла.

Роздуми Софії над книжками перервав голос матері:

— Наш Бенджамін сохне, хоча раніше мав таке пишне листя. Боюся, щось із ним негаразд. Може, ґрунт замінити? Як думаєш, доню?

Прибирання, що його після Різдвяних свят затіяла матінка, було в розпалі. Софія, яка перебирала і складала книжки, так поринула в думки, що не помітила, як мати зі своїм улюбленим фікусом Бенджаміном увійшла до її кімнати. Власне, у матінки всі квіти були улюбленими. Вона приділяла їм стільки часу, що маленька Софія навіть трохи ображалася за це на матір. Тоді батько ще був живий. Він усміхався милим дріб'язковим обра'зам донечки і пояснював, що матінка це робить тому, що більше не може щопівгодини вмивати, годувати й переодягати дочку.

— Ти ж і сама цього не захочеш, донечко, чи не так?

— Так, татусю. — Софія обіймала батька за шию, притулялася щокою до його щоки і вдихала такий рідний запах: мороз, тютюн, одеколон.

Зараз матінка, щедро окропивши Бенджаміна, протирала батистовою серветкою й справді трохи потьмяніле листя розкішного фікуса.

— Цей фікус у тебе щороку в'яне, і щороку ти кажеш одне й те саме. Не хвилюйся, матусю... Нічого з твоїм Бенджаміном не станеться.

«Кумедно, я пам'ятаю так багато прогулянок із братами... Але чомусь частіше згадується позаминуле літо. Напевно, тому що війна, яка зараз гримить у нас під вікнами, тоді видавалося дуже далекою, а країна — могутньою. Та сьогодні далекі й нецікаві колись новини політики непокоять дедалі дужче».

Матінка обережно поставила на місце кілька любовно политих і витертих горщиків із квітами. Софія почала складати стару забруднену газету і під нею помітила свіжу «Нову раду», яку вчора приніс Олекса. Погляд зупинився на верхньому рядку: «Англія визнала Україну».

— Мамо, глянь, які у нас новини!

Але матінка продовжувала витирати листя нещасного фікуса.

«Зараз, мабуть, знову про заміжжя заговорить. Недарма ж Ксенія Дмитрівна, сусідка, вчора свою приятельку приводила, і вони втрьох майже дві години чаювали. У Ксенії вже обидві дочки заміжні, тож тепер вона взялася чужих дітей сватати, хочуть вони цього чи ні. А у приятельки начебто син дорослий. Матінка про нього завжди добре відгукується».

— Я бачила, як тебе Олекса вчора додому проводжав. Такий красень... Думаю, за рік він стане капітаном. А там і до генерала недалеко. Чому ти до нього така холодна?

«Ох, матусю, як же добре я тебе знаю. То чого ти хочеш — щоб я за Олексу пішла чи за цього приват-доцента, сина приятельки?»

— Мамо! Ось ти доглядаєш за своїм фікусом, ну й доглядай далі, а я сама вирішу, як і з ким мені бути.

Софія мимоволі прикусила язика. Як грубо і не гідно Яворських. Але часом розмови матінки про скоре й обов'язкове заміжжя дратували її. Ну чому мама не дасть їй спокій? Чому щодня намагається вмовити, що двадцять один — це вже небезпечний вік і вона, Софія, так дівкою й залишиться? Що поганого в тому, щоб вийти заміж, наприклад, у двадцять п'ять, але за того, з ким хочеться все життя прожити? У Ксенії, кажуть, дочки не дуже щасливі, хоч матінка вчасно їх заміж видала. Певно, мама почувається обділеною — не може з приятельками на рівних балакати про дочок і те, що вони «дуже щасливі» і як чоловіки носять цих «дуже щасливих» дочок на руках. Та і яке воно насправді, оте щастя?

І мовби у відповідь на це питання, що не вимагало відповіді, згадалося позаторішнє літо. Мабуть, був уже липень. Вони з матінкою гостювали в маєтку Савицьких. Олекси не було.

— У справах служби, — усміхнувшись, повідомив першого ж вечора генерал. — У військових, любі пані, немає ні відпусток, ні вихідних.

— Служба є служба... — неуважно відповіла тоді мадам Савицька, подруга матінки по Інституту. Вона за довгі роки шлюбу з генералом уже встигла до всього звикнути.

Тоді по мальовничих околицях Софія й Андрій гуляли вдвох, каталися на велосипедах, розмовляли. Андрій багато малював і розповідав дівчині цікаві історії про побут людей, що здавна жили в цих краях, про те, як утворювалися навколо міста й містечка, чому гора неподалік названа Відьмою і чому другого серпня, в день пророка Іллі, не можна лізти ні в річку, ні в ставок, ні навіть довго на самоті сидіти біля джерела.

— Як багато ти знаєш, Андрію! Звідки?

— Книги, Софійко... Та й із селянами з дитинства знайомий, і нянька розповідала. Коли я нічого нового на нашій планеті відкрити

не можу, то маю про те, що є, докладно знати, щоб описати якомога точніше.

Зараз, холодної та страшної зими, згадувати про це Софії було ще приємніше. Можливо, це й було щастя? Одна з прекрасних неповторних митей?

Розділ 13. Наш новий товариш

— Чому тут так безлюдно? Пам'ятаю, скільки разів я приїжджав сюди до війни у справах, і робота на заводі кипіла.

— Війна, товаришу Леоніде, чотири роки війни... Робітників майже не залишилося. Та й тим, хто зараз працює, платню вже за місяць заборгували.

— Так, щодо платні Центральний Комітет повідомили. Проте я не підозрював, що справи аж такі погані.

Напівпорожній цех з вибитими шибками і щербатою підлогою, здавалося, був таким завжди. По стінах плямами розповзлася пліснява, двері рипіли від кожного подуву. Леонід П'ятаков обернувся на звук кроків.

— Нарешті, товаришу!

Він хотів було зробити крок назустріч, але матрос, який його охороняв, прошипів ледь чутно:

— Пароль! Це може бути будь-хто.

Незнайомець зробив ще декілька кроків назустріч і зупинився навпроти П'ятакова. Зупинився і мовчав.

П'ятаков позадкував, рука ще міцніше стиснула ручку важкого саквояжа.

— Товаришу, але де ж товариш Берг?

Незнайомець мовчав, а з-поза спини пролунав якийсь дивний звук, і обидва емісари червоних обернулися на нього. Певно, то був щур. Проте більше жодного руху ні П'ятаков, ні його охоронець не встигли зробити — незнайомець кілька разів вистрелив упритул, і П'ятаков заточився. Матрос спробував кинутися на прибулого, але другий незнайомець, який стояв за спиною, накинув йому на горло брудний важкий ланцюг. Той із хрипом повалився на підлогу.

Незнайомець, як і раніше не зронивши жодного звуку, обережно вийняв з пальців убитого саквояж і дав напарникові знак — відтак темні силуети розчинилися в сірих сутінках за стінами покинутого цеху.

— Товариш Леонід, — пробурмотів, виходячи з укриття, Олекса. — То це був П'ятаков, інженер... Колишній, а нині революціонер і більшовик... Був...

— ...Таким чином, товариші, повстання на заводі «Арсенал» є вирішальним з будь-якого погляду. Рада робітничих і солдатських депутатів ухвалила остаточне рішення про початок збройного виступу. Основним осередком повстання стане завод «Арсенал». На його територію зайдуть солдати, що перейшли на бік Рад, із Богданівського та Шевченківського полків, і курінь, чотириста осіб, полку імені Сагайдачного під командуванням штабс-капітана Сили Міщенка. Самого Міщенка офіційно призначено командувачем повстанців.

З середини ночі й до ранку довкола заводу точитиметься бій проти загонів міської військової комендатури і частин Київського військового округу, щоб завадити військовій владі міста вивезти із заводських складів усі запаси вугілля. Запаси вугілля, проте, вивезуть самі робітники, наші довірені товариші. Товариш Петро і товариш Київський подбають про агітацію серед іще не охоплених робітників.

Після цього делегація повсталих зажадає у Центральної Ради передати всю владу робітничим і солдатським радам. На засіданні Центральної Ради планується заарештувати групу її членів з лівого крила українських есерів — вони виступлять за те, щоб пристати на умови повсталих. Із цими панами вже працює товариш Артем. Пізніше до нього долучиться і товариш Любченко — ми плануємо витягнути його з тюрми тієї ж ночі.

Увечері по всьому місту розпочнуться вуличні бої. Повсталі мають захопити залізничну станцію Київ-Товарний, мости через Дніпро, Київську фортецю, склади зброї, поліцейські дільниці.

Під час боїв також буде організовано спільні збори Ради, центрального бюро профспілок і ради фабзавкомів, на яких ухвалять рішення про початок загального страйку. Комітет вирішив не висувати багато вимог, досить буде двох: передати всю владу радам робітничих і солдатських депутатів та роззброїти контрреволюційне Вільне козацтво Скоропадського.

За два дні після вбивства П'ятова Олекса знову опинився в покинутому цеху. Двері зникли, вітер ворушив брудні газетні аркуші, які хтосьна-як сюди занесло. Олекса пройшов через цех — тепер тут міг би сховатися хіба щур. Нарешті вогке лунке приміщення залишилося

позаду. Просто біля стін цеху починався пустир — колись тут складували продукцію для відправлення, але нині тільки плями мастила та заглиблення в землі вказували на те, що раніше тут лежало щось важке й потрібне.

Назустріч Олексі, одягненому як простий робітник, вийшов Берг. Він кивнув, не простягнувши руки, і одразу перейшов до справи.

— Я обговорив вашу пропозицію із товаришем з Петрограда. Гроші ви отримаєте, щойно я впевнюсь у достовірності всіх документів, які маєте. До речі, коли ви будете готові мені їх передати?

Олексі теж, загалом, не було потреби розводити з німцем балачки. Хоча, звісно, не завадило б поторгуватися.

— А мої гарантії?

— Моє слово, — відповів Берг так само сухо.

— Як було обумовлено. Передам тут, час і день я повідомлю.

Німець кивнув. Олекса простежив за тим, як той розчиняється в сутінках. Виходити одночасно навіть із покинутого цеху було не варто.

Бронепотяг стояв під парами неподалік від станції. Вночі була хурделиця, та зараз лише тонкий білий килим нагадував про це. «Головнокомандувач» Муравйов приходив до тьми після чергового уколу. Вагончики дитячої залізниці й паровозик справно проходили по рейках через димок від його сигарети, не зупиняючись на крутих поворотах і погойдуючись на стрілках. Червоний командир так поринув у гру, що міг би не помітити і прямого влучання снаряду, не те що звуку кроків.

Та й звуку, правду кажучи, майже не було — підлога салон-вагона була вистелена м'якими текінськими килимами, що їх відданий Муха вже давненько знайшов в одному експропрійованому будинку.

Хтось кахикнув. Цей загалом безневинний і нейтральний звук подіяв мов удар грому. Муравйов обернувся і мало не перекинувся разом зі своїм кріслом.

— Хто дозволив без стуку?

Від стіни відокремився невисокий кремезний чоловік у шкірянці, кашкеті й пенсне. Трохи обвітрене обличчя прикрашали модні вусики щіточкою.

— Михайле Артемовичу?

— Товаришу Седой... Ох, вибачте, товаришу Штик. Слухаю вас.

Хазяїн салон-вагона заметушився, адже не очікував побачити «у своєму скромному житлі» такого високого гостя.

А високий гість тим часом несхвально роззирнувся на всі боки. Йому й раніше повідомляли, що товариш Муравйов перетворив штабний бронепотяг на палац на колесах. Власне, так воно й було. Щоправда, комісар не вбачав у цьому нічого поганого — доти, доки розкіш не заважає справі світової революції, вона є особистою справою командувача.

«Проте він якийсь неухажний... Так, морфініст, але раніше це не заважало нашій спільній справі. Телеграф справно передавав переможні реляції. Що ж трапилось?»

Комісар сів навпроти Муравйова й упився в нього важким поглядом. Муравйов зіщулився — можливо, слід було б опиратися, демонструвати свою силу. Але не з товаришем Штиком — вісті швидко дійдуть до Леніна, і тоді помилування не чекай.

— Михайле Артемовичу! Я вам нагадую: П'ятова вбито, гроші викрадено. Центральному Комітету документи потрібні якомога швидше. Товариш Старий просив узяти ситуацію під особистий контроль.

— Я повідомлю Берга, — промимрив Муравйов. — Але до чого тут товариш Старий?

Комісар Штик рвучко підвівся.

— Тепер це не ваша справа. Я Бергу не довіряю. Він згадував ім'я продавця?

— Він називає його «нашим новим товаришем».

— Гаразд. Я сам його знайду. Ще одне: чому затримується наступ? Постанови Центрального Комітету ніхто не скасовував.

Муравйов геть здувся — тепер це була лише тінь «великого полководця», «рівні Наполеона».

— Усе йде як заплановано. Ми готуємо прорив через Крути. Незабаром я захоплю Київ.

— Я буду в Чернігові, — кинув комісар, виходячи. — Чекаю вашого повідомлення.

Власне, комісар не потребував повідомлень про наступ — він знайшов бронепотяг саме там, де той і мав стояти, відповідно до плану. Проте мусив налякати Муравйова: що раніше той захопить Київ, то

більше балів отримає комісар Штик. Плани для того й пишуть, щоб їх виконували, а ще краще — перевиконували.

Тільки-но за комісаром зачинилися двері салон-вагона, Муравйов провалився в крісло. Що ж, він мав саме такий вигляд, який і хотів, — досвідченого воєначальника, хитрого дипломата, верткого політикана.

— Проте не завадить заспокоїтися, — пробурмотів Муравйов, закочуючи рукав червоної сорочки.

Розділ 14. Прогулянка вечірніми вулицями

— Господи, Орино Станіславівно, що ви тут робите, та ще й так пізно? — Андрій побачив знайому постать Софіїної матері за кілька кроків від ганку власного будинку.

— Ох, Андрійку, я від шерочки Віри Пилипівни повертаюся.

— Але матінка у своєї сестри від Різдва!

— Проте я цього не знала, хлопчику мій! Ваша матінка не повідомила, та і як би вона це зробила, якщо місто нині не європейську столицю, а древню печеру нагадує!

Із цим важко було не погодитися: запалених ліхтарів майже не залишилося, бричку чи бодай конку дочекатися ввечері було неможливо, а вже типів, що ковзали вздовж стін будинків, уникаючи світла поодиноких ліхтарів, іншими словами й не опишеш — варвари і дикуни.

Мабуть, такі слова оселилися в душі Андрія після того, як він разом із батьком подивився страшну хроніку. Його лякало не знання, що червоні сунуть сюди, до столиці, — Київ вони зможуть захистити. І війська є, та й добровольців чимало. Лякала думка, що люди, подібні до побачених на плівці, можуть бути вже тут, у місті. Що під покровом ночі вздовж стін, уникаючи світла ліхтарів, шастали не злодії, а червоні, для яких життя людини не варте згорілого сірника.

— Я проведу вас.

— Будь ласка, друже. — Матінка Софії сперлась на руку Андрія.

«Які ж у Вірочки сини вирости. Я тільки на Олександра дивилася, Софію за нього сватала. А тут і молодший підріс — розумний, чемний, нічим від старшого не гірший... Коли вже дурненька Софія за розум візьметься, коли про своє щастя задумається? Її переймають лише політика та бої. Не дівчина — міністерська голова. Так, сучасні дівчата не такі, як ми: ми без нагальної потреби абстрактними матеріями не цікавились...»

«Треба Софії якось підказати, щоб про матінку більше дбала... А що, якби я не зустрів її на вулиці? Обібрали б до нитки, і ще добре, якби живою залишили. Та і як не обібрати — шуба лисяча й капелюшок, сережки з перлами, перстеник... Ні, не можна їй увечері самій з дому виходити. Небезпечно...»

Краєм ока Андрій помітив кількох чоловічків, з вигляду робітників, що ховалися в тіні дерев неподалік від входу до будинку.

Під'їхала бричка, на хідник ступив огрядний пишно вдягнений пан. Він вимогливо загував кулаком у двері, біля яких сховалися помічені Андрієм незнайомці.

— Степа-а-ане! Відчиняй! Знову, ледарю, спиш! Та відчиняй, кажу!

Двері прочинились, і на порозі став, певно, той самий Степан — здоровенний паруб'яга.

— Доброго вечора, Гаврило Лукичу! Заходьте мерщій! — голос у паруб'яги відповідав габаритам. — А то довкола стільки розвелось... всякого...

Багатий пан кивнув і пройшов у освітлене нутро парадного. Степан підозріливо роззирнувся і замкнув двері.

«Не в кожному будинку є свій Степан. А може, котрийсь Степан уже давно червоним став...»

Андрій відчув, що рука його супутниці тремтить.

— Що з вами, Орино Станіславівно? Вам зле?

— Мені страшно, друже. Не впізнаю я свій улюблений Київ...

— Ходімо швидше.

— Ох, Андрійку, не знаю. Ноги від страху ледве пересуваю. Але спробуймо.

Нарешті прийшли. Невеличка квартира Яворських у прибутковому будинку, на щастя, була не на першому поверсі. Хоч якийсь, та захист.

Повз Андрія прослизнули двоє хлопців — не старші від нього, в брудних гімназійних тужурках. Із-за рогу вигулькнули гайдамаки — двоє вершників, які неспіхом патрулювали вулиці. Вдалині пролунав свист і дивний гуркіт, мовби упала шафа, доценту наповнена глиняним посудом.

— Господи, яке щастя! Я вдома. Он і Софійка вийшла на балкон. Хвилюється, певно...

«Цього тільки не вистачало! У місті купа зброї, а вона, як принцеса з лицарського роману, по балкону гуляє...»

Правду кажучи, Софія не гуляла по балкону. Вона весь вечір просиділа вдома, розмірковуючи над словами матері. Але що більше думала, то менше була впевнена в тому, що нині слушний час для заміжжя. Щоб друзі були живі й у безпеці — ось чим слід перейматись, а не тим, хто з них ліпший жених.

Дівчина взяла альбом із сімейними світлинами. І півсотні років не минуло, відколи фотографії увійшли в побут, а вже без них нічого їй не згадати — тільки щасливі миті миготять у пам'яті, ото й усе.

Ось фото батька — покійний Яворський був людиною зовні суворою, і такою залишився на знімку назавжди. Хоча Софія пам'ятала його геть іншим — біля будинку разом із нею запускав паперові кораблики і кликав її: «Ходімо, доню, бо зараз попливе».

Ось матінка з батьком, ось вони втрюх, ось батько і його брат.

— Ой, а це ж Савицькі... Андрійко ще малюк, такий кумедний. Олександр... Певно, гімназист. Цікаво, я не знала, що у нас є цей знімок.

Як і чимало людей, наодинці з собою Софія любила розмірковувати вголос. Але зараз було не до пустопорожніх роздумів: з вулиці долинув дивний шум, наче розбився весь посуд у крамниці, як нещодавно в кондитерській Біленького.

— Що сталося? — Дівчина накинула на плечі шаль і вийшла на балкон. — Як на те, матінка у гості пішла. Як же невчасно, прости Господи!

На вулиці справді було неспокійно — гайдамаки гналися за якимось типом, що кинувся у провулок. Ще якісь люди, з вигляду учні ремісничого училища, перекинули навантажений віз. Потім повернулися гайдамаки, певно, так і не спіймавши злодюжку.

— То от звідки шум... Панове злодії не ховаються більше в темних підворіттях.

Договорити Софія не встигла — у двері подзвонили.

— Матінка! Ну нарешті... Засиділась, певно, у Савицьких. Здрастуйте, Андрію!

— Донечко, я не гостювала, а страху натерпілася, наче з війни повернулася.

— Здрастуйте, Софіє! — Андрій скинув башлик. — Вашу матінку я біля наших дверей зустрів.

Софія вдячно всміхнулася йому, а її мати, мовби не помічаючи більше ні Андрія, ні донечки, пішла вдягнутою в кімнати. Але продовжувала розповідь, не замовкаючи ні на мить.

— Що ж це коїться? Вулицями неможливо ходити! Де поліція, де громадянська відповідальність, врешті-решт?! Суцільний безлад! Раніше Києвом можна було вночі гуляти. Та навіть хулігани з повагою грабували. Дякую, Андрію...

— Мамо! — Софія пішла слідом у кімнати. — Що сталося?

— Що?! — Мати нарешті зрозуміла, що можна зняти шубу. — Ось, тримай... Нічого доброго. Порядку немає. На вулицях п'яні мужики й мітинги. Ще й грубіянять!

Софія взяла в матері шубу і простежила поглядом, як та заходить у свою кімнату.

— Господи, Андрію, ну хоч ти мені скажи, що сталося? — Від хвилювання дівчина перейшла на «ти».

— Я випадково зустрів твою матінку на Володимирській, майже біля нашого будинку. Там після мітингу сварилися якісь чоловіки напідпитку...

— Зрозуміло. Мама, як зазвичай, перебільшує. — Софія видихнула з полегшенням і на мить збентежилась. — А в суботу що робитимеш? Зараз Вертинський із гастролями в Києві, я давно хотіла його послухати.

Андрій похитав головою.

— Я б охоче, та не думаю, що мене відпустять.

Софія невпевнено всміхнулася.

— Твій тато розлюбив пісні Вертинського?

— Батько тут ні до чого. Я записався у Студентський курінь при юнкерській школі. А в нас усе суворо.

Софія подивилася в обличчя Андрія. Що сталося? Лише вчора хлопець, як уже не раз, розповідав, що він людина мирна. Вона хотіла вже запитати, що спричинилося до такої зміни, та зненацька по всій квартирі заблмало світло. З дальньої кімнати почувся голос Орини Станіславівни:

— За останній тиждень уже втретє. Що коїться, Господи...

Андрій і Софія всміхнулися одне одному — так, у матері великі біди, куди там їхнім дрібним негараздам.

— Я піду, Софійко, — впівголоса мовив Андрій. — Мені вже час. Попрощайся з матінкою за мене.

— Бережи себе... На вулицях справді бозна-що коїться.

— Не хвилюйся, друже мій. — Андрій поцілував Софії руку і поспішив униз по сходах.

Софія замкнула двері й на декілька секунд затрималася, дослухаючись до кроків Андрія. Нарешті стало тихо — можна було повертатися до матері. Дівчина здивувалася собі: коли Андрій сказав, що став добровольцем, у неї закалатало серце. Дивно, скільки б разів не зникав Олекса, скільки б разів його батько не говорив про те, що старший син відсутній у справах служби, вона такого не відчувала.

— Мамо, ну як ти? — Дівчина пішла в дальню кімнату з наміром якось заспокоїти Орину Станіславівну.

Недарма Софія просила Андрія берегти себе. Він ішов по вулицях і не впізнавав їх. Орина Станіславівна сто разів мала слухність — раніше справді по Києву можна було гуляти цілу ніч, а нині то з одного боку чутно стрілянину, то з іншого. Кінні патрулі на вулицях порядку не додають — навпаки, вони стали мішенню для провокаторів.

Батько вчора розповідав, що просто на Володимирській застрелили чоловіка, який заходив у парадне. Нікому нічого поганого не зробив, просто комусь зіграла на руку його смерть.

Ледве Андрій повернув за ріг, як за спиною пролунав постріл, а відтак почувся тупіт.

— Мерщій! Зараз з'являться гайдамаки. Товариші, за мною!

Андрій озирнувся — кінь без вершника вже був далеко, а труп гайдамаки загороджував майже весь проїзд.

«Варвари».

Розділ 15. Хто вдарить першим

— Пане генерале, проходите...

— Дякую, ротмістре.

Генерал Савицький так і не відзвичаївся від звань імператорської армії. Втім, він і не мав наміру цього робити — усі події, так чи інакше пов'язані з більшовиками, він вважав черговим переворотом. Уже скільки їх було — і в п'ятому році, і в лютому сімнадцятого, а потім у жовтні. На жаль, скільки ще буде, поки, дай Боже, вони відстоять незалежність країни.

Генерал був однодумцем Симона Петлюри — заявляв, що йти на жодні компроміси з більшовиками немислимо, і всіма можливими способами підтримував курс країни на повну незалежність. Ні-ні, не автономію в складі нової імперії, яку запопадливо пропонували літні діячі з Центральної Ради, а саме повну незалежність, подібну до незалежності Франції чи, приміром, Італії.

Проте ціна такої незалежності буде — генерал чудово це розумів — величезною. Так чи інакше треба позбутися всіх прибічників більшовицької ідеології. Краще б, звісно, просто дочекатися миті, коли вони повернуться до своїх вождів у Санкт-Петербурзі (генерал не розумів, навіщо міняти назви міст на угоду нескінченним політичним змінам). Однак, на жаль, навіть мріяти про те, що більшовики назавжди покинуть Україну, було марно. Отож генерал Савицький, узявши із собою Набоку, засідав у штабі Симона Петлюри — він сподівався знайти шлях, який хай не найближчими днями, але все-таки приведе країну до незалежності й від Росії, й від більшовиків.

Нині доповідав сам Петлюра. За його спиною на стіні висіла мапа України, поцяткована кольоровими стрілками й прапорцями, — штабні офіцери таким чином показували напрямки висадки французьких і британських військ.

«На жаль, як і всі штабні карти, ця також застаріла. Дай Боже, щоб вона хоча б трохи відображала справжнє співвідношення сил».

— Панове, за угодою із союзниками, Франція вводитиме свій контингент на півдні, в Одесу, а Британія — на Донбас, до шахт Юзівки. Зараз це вже спільна операція, що отримала назву «Південний блок».

Голос Петлюри звучав цілком упевнено, проте генерал бачив, що Симон (так, Савицький мав моральне право називати того на ім'я, хай і подумки) описує не реальну, а лише бажану ситуацію.

— ...Уперше за багато років ми, українці, отримали шанс повернутися в сім'ю європейських народів, здобувши незалежність, за яку боролися наші предки. І саме в цей вечір я хочу сказати, що...

Проте домовити Петлюра не встиг — відчинилися двері й до кабінету мало не ввалився поранений запилюжений офіцер у формі УНР. Не роздивляючись на всі боки, він звернувся до Петлюри:

— Пане отамане!

— Що сталося?! — Петлюра був незадоволений тим, що його перервали.

— Це терміново... Несподіваний наступ. Наші застави розбиті. Червоні ось-ось будуть тут...

Генерал Савицький із жалем подумав про те, що він знову мав слухність: становище, відбите на мапі, було бажаним, а не таким, яке насправді на фронтах. Власне, фронт уже проходив просто тут — по Києву та його околицях.

— Набоко, — генерал нахилився до помічника, — треба скликати оперативний штаб. Спробуймо зробити бодай те, що нам під силу.

За декілька годин у тому самому кабінеті зібралися інші люди. І мапа на стіні встигла змінитися — тепер це була карта Києва та найближчих до нього залізничних колій і вузлів.

— Петроградські й московські більшовики наступають від Харкова й Полтави на двох бронепотягах і кількох ешелонах. Основні сили «головнокомандувач» Муравйов веде в напрямку Бахмач — Київ. Єдиний вихід, єдина можливість зупинити наступ червоних — утримати вузлову станцію Крути. Уряд не в змозі взяти під контроль навіть частину двомільйонної армії, що перебуває на території України. Як ми всі чули, до війська було закликано добровольців. Ми озброїли й мінімально навчили студентів і гімназистів, посилили підрозділи юнкерів. Виступати слід негайно. Доведеться вводити в бій і Студентський курінь. Гончаренку, ваші підопічні готові?

За столом запала тиша. Становище було не просто страхітливим — воно було катастрофічним. Добровольці не обстріляні, до пуття не навчені. Червоні стрімко наближаються і напевно вже діють і в місті.

Гончаренко, що пройшов усю війну і зараз відповідав за підготовку хлопців-добровольців, заперечно похитав головою:

— Насмілюся доповісти, що ввірений мені Студентський курінь ще не готовий до бойових дій. Юнаки недосвідчені та необстріляні. Окрім того, їх дуже мало.

— Розумію, — зітхнувши, відповів Симон Петлюра. — Але ситуація безвихідна. Підтримку ми дамо за першої ж нагоди!

Сотникові залишалось сухо відповісти:

— Я зроблю все, що зможу. Дозвольте йти?

— Дозволю, — кивнув Петлюра. — Отже, становище, повторюю, таке: червоні загони під командуванням Михайла Муравйова, захопивши Полтаву, блискавично рухаються на захід, а з Гомеля на Бахмач наступає «революційний» загін Берзіна. Як стало відомо, вчора обидві радянські колони з'єдналися на вузловій залізничній станції Бахмач. Наші частини без бою відступили до станції Крути. Муравйов розпочав підготовку до наступу на Київ уздовж залізниці Бахмач — Ніжин — Дарниця.

Полтавським загonom червоних, який нещодавно отримав назву Першої революційної армії, командує Єгоров. Основні сили цієї армії вже у Бахмачі: це відділи петроградських, московських і тверських червоногвардійців, разом півтори тисячі бійців, а також бронепотяг номер два.

Загін Берзіна червоні назвали Другою революційною армією, його загальна чисельність вражає: три з половиною тисячі вояків, понад три сотні моряків і дванадцять гармат. На щастя, частина цих сил залишилася в Гомелі, а в Бахмачі діють Новоладозький та Новокиївський полки, відділ балтійських моряків і бронепотяг імені Леніна.

Загальне командування операціями — в руках пана Муравйова, якого призначено «головнокомандувачем» червоних військ в Україні. На мітингу в Бахмачі, за донесеннями наших людей, він поставив перед своїми людьми таку мету: «Наше бойове завдання — взяти Київ... Жаліти київських мешканців нема чого, вони терпіли

гайдамаків — нехай знають нас і одержать відплату. Жодного жалю до них! Кров'ю заплатять вони нам. Якщо треба, то каменя на камені не залишимо».

Під командою сотника Тимченка, який без бою залишив Бахмач, не більше ніж три сотні бійців: жменька глухівських Вільних козаків, рештки куреня Смерті й Тринадцятого січового полку, бронепотяг під командою сотника Ярцева і бойовий потяг сотника Лощенка.

Невеличкий відділ петроградських червоногвардійців виїхав із Бахмача слідом за українськими частинами, але на станції Плиски нашттовхнувся на потяг Лощенка і підрозділ куреня Смерті. Коротка розмова між представниками обох сторін закінчилася перестрілкою. Червоні поспішили від'їхати до Бахмача, кинувши напризволяще кількох своїх людей...

Петлюра зупинився і дозволив собі всміхнутися. Червоні були, правду кажучи, далеко не ідеальними вояками — без навчання, на самій лише пропаганді воювати важко. Проте їх набагато більше — і це теж слід було визнати і врахувати.

— ...Коли пізно ввечері до Плисків прибув червоний бронепотяг, українських вояків на станції вже не було. В околицях червоногвардійці знайшли лише тіло чотового командира, який був серед тих, хто не встиг залишити Плиски за кілька годин до того. Начальник зв'язку при військах Муравйова, не зорієнтувавшись у географії залізничних станцій, поспішив повідомити до штабу Антонова-Овсієнка, що станцію Крути вже взято. Насправді ця станція ще в руках українських військ. І віддавати її не можна.

Крім тактичних завдань, точніше разом із тактичними завданнями, штаб військ УНР, а саме його відділ контррозвідки, мав вирішувати і завдання стратегічні. Тому генерал мусив залишити нараду в Петлюри і повернутися до свого кабінету. Зараз Савицький, що раніше розпочав консультації з Фошем, знову розмовляв з ним по телефону:

— Так, ви маєте слухність: ці документи нарobili багато галасу. Тому всі наступні кроки ми повинні робити дуже обережно.

Маршал, якому з його далекого безпечного кабінету було краще видно, що і як робити в Україні, продовжував:

— ...Наш агент передасть основні документи особисто в Києві. Треба переходити до вирішення головного питання. Невдовзі

розпочнеться другий етап перемовин між Троцьким і німецьким урядом, тому треба вже завтра...

Генерал Савицький, кілька довгих секунд слухаючи «наполегливі рекомендації» з далекої Франції, нарешті зміг відповісти:

— Я розумію ступінь секретності, але нам потрібен час, щоб усе підготувати. Так, генерале, дуже цікава ідея. Візьму це під особистий контроль.

Нарешті розмова була закінчена. Генерал стомлено опустився на стілець і замислено пробурмотів:

— Якщо не вирішимо питання сьогодні, всі наші зусилля можуть виявитися марними.

Кілька митей висіла тиша, яку порушував лише невиразний шум у будівлі генерального штабу. Біля дверей пролунали кроки, і в кабінет генерала без стуку ввірвався поручик.

— Пане генерале, записка від пана Петлюри.

Генерал Савицький розгорнув аркуш і проглянув короткі рядки. Відтак звів очі на Набоку:

— Агенти Троцького підняли повстання... Захопили «Арсенал», склад зброї на Печерську, міст через Дніпро. У Києві бої. Слід іще раз проаналізувати нашу схему.

Генерал нахилився над столом, на якому Набока кілька годин тому (а тепер здавалося, що кілька століть тому) розклав картки зі стрілками та іменами. Його погляд ковзав по всій поверхні столу, але повсякчас повертався до кількох імен: Берг, Муравйов, П'ятаков, Міщенко. Нарешті Савицький випростався і, взявши до рук фотографії Муравйова і Берга, поклав їх поверх інших угорі величезної схеми.

— Ось що я думаю, Іване... Ці двоє завжди діють окремо — та здається мені, що це ланки одного ланцюга. Повстаннями вони відволікають увагу від наступу армії Муравйова. І так по всій Україні. Хтозна, що робити нам із нашим нечисленним військом: зупиняти повстання на «Арсеналі» чи Муравйова?

Розділ 16. Повернутися живими

Гончаренко ввечері повернувся в казарму похмурий. Не зронивши й слова, пройшов повз своїх «панів студентів», суплячись іще дужче, якщо таке взагалі можливо, але й далі мовчав. І аж перед відбоєм повідомив, що навчання скінчилося і Студентський курінь завтра вирушає на фронт.

— А куди саме, пане сотнику? — поцікавився Валерка.

— Туди, де вбивають.

Ці слова Гончаренка змусили вчорашніх студентів крутитися без сну. Імовірно, не всіх, але Андрій так і не зміг заснути. Він міркував про те, що не зробив у цьому житті чогось вартісного, хоча йому вже більше двадцяти. Не зміг навіть порозумітися із Софією. Бог знає, кого вона кохає, можливо, й справді Олексу. Але зараз це несуттєво — він жодним словом не прохопився їй про свої почуття.

Сірий січневий ранок застав курінь на плацу фортеці. Проте тепер «панове студенти» не шикувались у шеренгу, не виструнчувалися за командою і навіть не вислуховували суворого командира.

У цей час провести «панів студентів» зібралися їхні близькі: прийшов і дід Володі, колись відомий хірург, і численне сімейство Валерки, і Олекса Савицький. З'явилися і дівчата — Оксана й Олеся.

Навантажений величезною триногою і важким ящиком з апаратом, прийшов і фотограф.

— Панове, панове! Ближче один до одного! Пані, відійдіть, прошу — зараз тільки панове військові! Увага! Зараз вилетить...

Спалахнув магній, і фотограф обережно сховав в окреме відділення зняті пластинки. Пан Сіверський був фотографом хорошим, проте, як літня людина, надавав перевагу перевіреному методу і не довіряв новим. Хоча вже скільки разів йому розповідали, що колоїдний метод застарів і час переходити на спеціальну плівку.

Позуючи, студенти усміхалися, навіть Гончаренко — щоправда, силувано. Власне кажучи, його усмішка більше скидалася на вищир. Сотник чудово знав, що чекає на його «вояків». Прагнучи не думати

про погане, він сподівався на силу зброї та обіцяну підмогу, але душу свердлила одна-єдина думка: «Тільки б повернути їх додому живими».

Нарешті з фотографуванням було покінчено. Настав час прощатися.

Дід Володі розгорнув яскраву хустку і подав онукові шаблю. У тьмяному світлі зблиснула накладка на піхвах. Володя знав, що написано на ній витонченою в'яззю. Не так часто полкових хірургів нагороджували іменною зброєю. Але ж і не всі військові хірурги юнаками брали участь у Севастопольській кампанії та отримували похвалу від славетного Пирогова.

Чимала родина Валерки оточила його таким щільним колом, що Олеся заледве пробилася, щоб попрощатися з ним.

Андрій подумав, що йому ще пощастило — батька не було, а брат, який ненадовго потрапив у поле його зору, раптово зник. «Добре, що матінка нині у сестри. Тільки її сліз зараз не вистачало...»

Разом із якимсь незнайомим юнкером Андрій підхопив величезний зелений ящик.

— Андрі-і-ю! — долинув з-за спини голос брата.

— Вибач, друже, брат кличе, — пробурмотів найменший Савицький, опускаючи свій край на землю.

Юнкер кивнув і помахав комусь рукою.

— Олексо, братику! — Сини генерала обійнялися. — Здрастуй! Ви теж вирушаєте?

Олекса заперечно похитав головою.

— Поки що ні, та, мабуть, незабаром. Я прийшов провести тебе... Ні, не так. Я прийшов поговорити з тобою, а тут і нагода трапилася, та й декілька хвилин ще є. Чуєш, братику... — Олекса, на подив Андрія, збентежився і навіть опустив очі. — Я не знаю, як там буде. Але... Відмовся, не їдь.

— Як це «не їдь»? — здивувався Андрій.

— Повір мені, так краще. Я поговорю з вашим командиром. Скажу, що тебе негайно викликають у штаб батька.

— Олексо, — перебив брата Андрій, — що ти верзеш? У який штаб?

— Брате, повір, я знаю, що кажу. Краще тобі залишитися.

Андрій ніяк не міг оговтатися. Він не вірив, що Олекса, той самий Олекса, який сто разів повторював йому, що військовий обов'язок —

то святе, що справжній чоловік повинен бути захисником, зараз наважився заговорити з ним про це.

— Брате, ви з батьком завжди вчили мене, що бути військовим, захисником — це почесний обов'язок чоловіка. А зараз, коли захисників залишилося небагато, коли важлива кожна пара рук ...

— Зараз усе зовсім інакше. Я не можу розповісти тобі, просто повір мені: усе не так, як ти... — Олекса не закінчив фразу, побачивши в очах брата ту саму рішучість, яка робила їх напрочуд схожими один на одного. — Гаразд, якщо ти вирішив... Нехай буде так!

— Студентський курінь! Шикуйсь! — почувся здалеку крик сотника Гончаренка.

Андрій нічого не відповів братові й кинувся в шеренгу. Олекса дивився йому вслід і думав. Думав одразу про все — і зокрема про те, що він би не стримався й відважив ляпаса, якби таке хтось запропонував йому. Думав, що його братик уже виріс і вартий поваги значно більше, ніж Олексі видавалося ще кілька хвилин тому. І про те, що перш ніж і його відправлять на передній край, треба наважитись і освідчитися Софії у своїх почуттях.

Мовби у відповідь на його думки, на плацу з'явилася Софія, вишукуючи когось поглядом. Олекса вже розтулив рота, щоб гукнути її, але побачив, що вона біжить до його брата.

— Вони повинні попрощатися, — пробурмотів Олекса. — Поговорю з нею пізніше.

Він іще раз глянув на дівчину і... зрозумів, що не говоритиме з нею про свої почуття — очі Софії світилися коханням до Андрія.

«Ні, не зараз, — подумав Олекса і намацав крихітну коробочку з перснем, що лежала в кишені його куртки. — Колись потім. Коли Андрій повернеться... Тоді нехай обирає. Не зараз, не час».

Софія дивилася в очі Андрія, не наважуючись сказати щось серйозне. Тим паче, що «чоловік мусить першим освідчитися у своїх почуттях». Хоча зараз дівчина розуміла, що це лише забобон. Можливо, вони й бачаться востаннє.

«Ні-ні, дурниці. Усе буде добре. Андрій повернеться, і ми нарешті поговоримо. А зараз...»

— Ох, добре, що встигла, — мовила дівчина. — Почула від подруг, що вас відправляють, ось і прибігла.

Андрій мовчки милувався гарним обличчям Софії, її сьайливими очима. Він зараз нічого не міг їй сказати, навіть якби йому стало духу. Не варто говорити про важливі речі перед розлукою.

— А пам'ятаєш, як ми малими втекли кататися на старому човні? І я випустила весла?

Андрій мовчки кивнув — як таке забути?

— Ти тоді стрибнув у воду і штовхав човна аж до берега.

«І страшенно замерз, пам'ятаю. А ще я бачив, як ти злякалася, що дорослі нас сваритимуть».

— Я уявляла, що я принцеса і мене захопили в полон кровожерливі пірати. А ти — сміливий і відчайдушний капітан, який мене врятував, ризикуючи життям. Ти сидів потім знесилений на березі, але всміхався щасливо.

— Пам'ятаю, друже мій, — нарешті Андрій знайшов у собі сили відповісти. — Це була справжня пригода. А всміхався я тому, що навчився плавати. Завдяки тобі...

Софія не знала, що відповісти. Та вже наступної миті команда Гончаренка зробила непотрібними будь-які відповіді.

— По машина-ах! Завантажуйтеся!

Андрій побіг — вантажівка, у яку залізали студенти та юнкери, стояла біля плацу. Софія проводжала його поглядом і усміхалася — добре, мабуть, що вони не говорили ні про що серйозне. Чи, можливо, їхні балачки й були розмовою про найголовніше? Не все ж мовиться словами...

Уже за кілька годин вагони з юнкерами і студентами бадьоро долали версти до станції Крути. Лише Гончаренко мав уявлення, що чекає на його «шмаркачів». А вони, такі юні, тим часом гомоніли. Валерка підбирав на гітарі акорди, десь реготали юнкери.

Андрій, скориставшись перепочинком, замальовував у щоденнику сценку з казарми, але його очі раз у раз поверталися до засніжених полів, що пропливали за вікном.

— Так, *adversa fortuna* — злий рок — ні боїв, ні героїства, ні слави! — замріяно й сумно мовив Валерка. — Сидимо, витріщаємось у вікно. А там темрява і жодної живої душі!

Андрій обернувся на його голос і всміхнувся. Він краще від багатьох знав, що «жодної живої душі» — це чудова новина. Ось би так аж до Петербурга жодної червоної душі не залишилося.

Валерка заспівав:

— Всё окончилось так нормально,

Так цинично жесток конец,

Вы сказали, что нынче в спальню

Не приносят с собой сердец...

Відтак запитав, перебираючи струни:

— Чув нову пісню Вертинського? Обожду його манеру співу.

Відповів приятелеві Володя:

— Багато ти знаєш... Про серця.

— Ну звісно, — Валерка за словом у кишеню не ліз. — Хто ж не чув про твій роман із пепіньеркою.

Тепер у розмову вступив і Андрій — про Інститут і пепіньєрок він знав, певно, краще за всіх.

— Ці пепіньєрки з Інституту шляхетних дівчат схожі на тістечка — суцільні мережива.

— Та годі вам! — захищався Володя. — Нічого ви не розумієте. Виховательки молодших класів — це не жовтобілетниці¹².

Розмова сама собою вичерпалася. Андрій бачив тільки усмішки приятелів. Він подумав, що було б добре замалювати цю, можливо, останню мирну сценку, і розгорнув щоденник. Зі сторінки мило й трохи не уважно всміхалася Софія — майже така сама усмішка вигравала на її вустах, коли Гончаренко наказав вантажитись.

Андрій збагнув, що нічого не малюватиме, — не той був настрій. Та й думати хотілося не про балачки давніх друзів, а про Софію, її голос і ті слова, що їх він не наважився їй сказати.

— Глянь, а он Пипський. — Володя штурхнув ліктем Андрія. — Знайшовся, блукалець...

Альтист і справді трохи розгубився, коли увійшов до вагона. Приятелі пішли вперед, а він залишився сам-один серед невідомих людей, абсолютно однакових у формі. Не дійшовши до Володі з Валеркою, Альтист угледів місце поряд із незнайомим товстуном і хлопцем, який щойно говорив із тим товстуном польською. Точніше, намагався говорити.

— Здрастуйте, панове! Дозволите?

— Звичайно, проше бардзо, — першим відгукнувся поляк.

Альтист скинув блаженський «сидір» на лавку й почав роздягатися. Акуратно зняв і склав шинель, потягнувся за батьковим шарфом

і зрозумів, що його немає.

А за його спиною рудий юнкер закричав, розмахуючи тим самим нагрудником, що його спробував зняти Альтист:

— Гляньте, нашому Альтисту татусь плете шарфи!

— Віддай! — Альтист зірвався на дискант. Як він ненавидів усі ці хлоп'ячі ігри у невразливість, як терпіти не міг знущання. Та й чимало було їх за його недовге життя.

— А ти забери! — Рудий підніс шарф високо над головою.

Альтист спробував ухопити, але рудий уже перекинув нову іграшку іншому юнкерові, той — третьому. Бідолашний Альтист кидався поміж своїми кривдниками і кричав:

— Та віддайте ж! Віддайте!

Бог знає, скільки б іще тривала ця жорстока гра, якби за спиною одного з юнкерів не виросла грізна фігура осавула Отаманського.

— Це ще що таке, вояки? Ану по місцях! Ще раз побачу — накладете головою, до червоних не доїдете, додому осоромленими відправлю!

Отаманський забрав шарф із рук рудого і віддав Пипському.

— Надівай. Та горло бережи, синку!

Потяг долав версти за верстами, за вікном темніло. Засніжені поля химерною білою смугою слалися поряд із вагонами. Веселощі давно зійшли нанівець. Нарешті відчайдушні «вояки» замислилися про майбутнє.

— Хлопці, хто знає, куди нас? — озвався Володя.

— Старшина сказав: у Бахмач.

По вагону, окидаючи суворим поглядом своє «воїнство», ішов Гончаренко. Він почув кінець Володиної фрази і вирішив, що буде краще, якщо він одразу розкриє всі карти.

— Хлопці! Я розумію, що ви хочете повоювати. На жаль, у нас не було часу, щоб підготуватися та чогось навчитися. Тому слухайте уважно накази командирів, і без самодіяльності, будь ласка. Ви всі повинні повернутися додому живими. Маєте ще багато справ у житті. Крім того, ви не самі. З вами загони юнкерів і гайдамаки.

Хто знає, заспокоїли студентів слова Гончаренка чи злякали, але розмова затихла.

Як би повільно не рухався ешелон, але ось він уже зупинився біля невеличкої старої, побитої часом станції. Студентський курінь почав

вибиратися з вагона. Панове вчорашні студенти по одному зістрибували на замерзлі рейки, застібали блаженські шинелі, поправляли речові мішки, зручніше перехоплювали зброю.

— На розвантаження тридцять хвилин, — скомандував Гончаренко.

— Пане сотнику, якщо ми одразу в бій, нам потрібні набої, — озвався невгамовний Валерка.

— Ні, Валеро! — Гончаренко глянув на свого «вояка» і цілком серйозно відповів: — Спершу будемо копати!

І простягнув отетерілому Валерці лопату. Але Валерка був не тією людиною, щоб не підхопити гру. Він уклонився і взяв лопату так, наче її вручив перший римський патрицій.

— *Acta publica* — чого не зробиш заради суспільного блага.

Вояки Студентського куреня розреготалися. Скупо всміхнувся і сотник.

Нарешті всі вибралися. Потяг, гуркочучи зчепленнями, поволі залишав станцію. Валерка задер голову, читаючи напис на старій цегляній стіні. «Крути».

За його спиною вишикувався Студентський курінь. Володя гукнув:

— Валерко, ходімо!..

Іти строем по снігу було неможливо, отож колона студентів розтягнулася на добру сотню метрів. Андрія наздогнав інструктор із кулеметної стрільби.

— Після окопів ви з Мареком заберете кулемет у гайдамаків. І десять ящиків з патронами. Будеш кулеметником. А ви, хлопці, — він обернувся до Володі та Валерки, — в охороні кулеметника.

Студенти мовчки кивнули. На гру все це скидалося дедалі менше. І робилося дедалі страшніше.

— Побачимось, — кинув інструктор і побіг до юнкерів.

— Ну що, сезон полювання відкрито? — трохи нервово заговорив юнкер.

— Думаю, ми трохи постріляємо і повернемося додому, — задумливо відповів йому товстун.

— А вбивати страшно? — здаду наспів ще один «вояк» — геть хлопчик, гімназист останнього року.

— Та ні! Варто натиснути на гачок, а куля сама знайде ціль! — відповів йому юнкер.

— Ох, хлопче, куля не вибирає. — Отаманський, що підійшов ззаду, докірливо похитав головою. — Он, глянь...

Отаманський показав на козаків, що поверталися з бою. Брудні втомлені обличчя, двоє несуть ноші з тілом. Чи то тяжко поранений, чи то вбитий. Це були не розповіді про війну, це була сама війна.

— Так, хлопці, отут будуть наші позиції. Обкопуємося і готуємось до оборони.

Студентський курінь слухняно вгризався в землю. Траншеї копали всі — і Валерка з Володею, і Андрій з Альтистом, і товстун за компанію з поляком Мареком. Та за якихось кілька хвилин Володя зупинився й довго стояв, задумливо спершись на лопату.

— Чому не копаєш? — Андрій скористався миттю, щоб випростатися.

— Хірург Пирогов казав, що війна — це епідемія травматології, — замислено відповів Володя. — Мені не можна.

— Чого це? — вступив у розмову Валерка, радіючи навіть хвилинному перепочинку.

— Для хірурга руки в мозолях — це катастрофа й смерть пацієнта. А в мене навесні практика!

І Володя сів на землю, відклавши лопату.

— Це що таке, вояче? — хтозна-звідки взявся Отаманський. — Тебе що, хлопче, особисто запрошувати треба?

Володя, здригнувшись, схопився на рівні. «Дивно, як наш офіцер відчуває, коли хтось намагається порушити наказ».

12

Жовтий білет — народна назва документа, який у Російській імперії давав право його власниці займатися проституцією. Офіційно він звався «замінним білетом» — себто таким, що заміняв паспорт; а народну назву отримав через те, що був жовтого кольору.

Розділ 17. Хто на дроті?

У салон-вагоні червоного бронепотяга було дуже накурено: «головнокомандувач» думав. Час від часу він запускав паровозик іграшкової залізниці й поринав у марення. Певно, про те, як йому захопити Київ найближчими днями. Хоча, можливо, і про щось інше.

Ще кілька днів тому він нудився у приймальні Смольного: Троцький стрімко опанував бюрократичний стиль царських діловодів. Власне, все вже було зрозуміло — йому, Муравйову, накази не дуже й треба. А ось мета — Україна під владою більшовиків — була зрозуміла ще з грудня.

— Ну-с, батенька... — Троцький вийшов із кабінету з підписаним мандатом. — Вирушайте... Ваша теорія ешелонної війни викликала чималий інтерес у наших військспеців. Та й товариш Тухачевський вітає... Щоправда, Тріандафіллов назвав її дурістю, але ми ще попрацюємо з ним... Одне слово, вирушайте негайно.

Отож тепер, у задушливому салон-вагоні свого бронепотяга, Муравйов замислився про те, що будь-яка теорія має підтверджуватися справами, а не тільки гучними розмовами та обіцянками. А справ було не густо. Кепські були справи, правду кажучи.

Під Крутами, згідно з його теорією, бронепотяг мав зупинитися максимум на кілька годин — долити води в котел, заправитися вугіллям, харчами. А за цей час революційні солдати й матроси вичистять усе навкруги, щоб навіть сліду карликового війська незалежних українців не залишилося.

Та насправді бронепотяг навіть до станції не підійшов — «карликове військо» запекло чинило опір.

Ілліч говорив і писав, що Київ, Полтаву й Харків захоплено і наше просування до Донецького басейну, джерела вугілля, відбувається блискавично. Що тепер, із завоюванням України... наша сила міцніє. Тепер у нас є можливість отримувати паливо з Донецького басейну, є джерела хліба і продовольства. В Україні величезні запаси, надлишок хліба, їх важко взяти одразу...

— Не важко, Володимире Іллічу, майже неможливо. Часом єдиний шлях — випалити все село чи розстріляти кожного другого, але... Навряд чи ті, що залишаться живими, нам хліба принесуть... А ось вила в спину ввіткнути спробують.

Ін'єкції розв'язували Муравйову язика. Він вважав за краще розмовляти з людьми «свого кола», як він вважав, — з Леніним, Макіавеллі, Францом Другим Габсбургом. Проте зараз дія препарату закінчувалася, і крізь постаті «рівних» йому співрозмовників проступали обриси іграшкових теорій і голосливих тверджень.

Хряснули двері тамбура — зі штабного кабінету прибіг відданий Муха. Зазвичай спокійний, зараз він геть захекався. Не чекаючи дозволу «головнокомандувача», вигукнув:

— Михайле Артемовичу, з передової доповідають: на станції Крути розвантажуються ешелон. Прибуло підкріплення...

Гнів умить повернув до тям «теоретика ешелонної війни». Він схопився, перекинув крісло і скомандував:

— Телефон мені, мерщій! А бодай тебе...

І вибіг у штабний вагон.

У станції, спорожнілій ще позаминулого літа, знайшовся і стіл, і декілька стільців. Гончаренко з помічниками вирішили, що кращого приміщення для штабу годі й шукати. Вивівши Студентський курінь рити окопи, сотник повернувся в штаб і разом з Отаманським аналізував становище.

Становище, правду кажучи, було мало не катастрофічним — або, якщо м'якше, відчайдушним. Чорні гайдамаки на фланзі, а необстріляні студенти — по фронту.

Задзвонив телефон, що висів на стіні. Гончаренко й Отаманський зирнулися — накази їм доправляли гінці.

Сотник знизав плечима, підвівся і взяв слухавку.

— Сотник Гончаренко, слухаю.

Отаманський підійшов ближче. Спершу він почув тріск, та за мить крізь нього пробився п'яний нахабний голос.

— Який такий «сотник»? З тобою говорить червоний командир Муравйов, чув про такого?

Гончаренко недобре посміхнувся — не з тих він був людей, яких могло налякати спілкування з начальством. А тим паче, якщо ворожий «генерал» вирішив звернутися до нього особисто.

— Так, чув. Чого тобі, вражий сину?

Отаманський допитливо глянув в обличчя сотника, а той, підморгнувши, продовжив дивну розмову.

— Слухай мій наказ! Слухаєш? — голос співрозмовника у слухавці майже зірвався на крик.

— Та слухаю, — посміхаючись, відповів Гончаренко. — Кажі вже.

— Приготуйтеся до зустрічі звитяжної Червоної армії, варіть обід! Помилки юнкерів прощаю, а офіцерів однаково розстріляю!

Що ще міг сказати «головнокомандувач» Муравйов, якщо навколо нього в штабному вагоні юрмилися червоні бійці та матроси? Вселити віру у швидку перемогу... нехай навіть перемога буде не такою швидкою, а для декого взагалі останньою.

Сотник, посміхаючись, слухав слова «головнокомандувача». Незважаючи на всю складність їхнього становища, на цього базікала, ким би він не був, міг чекати тільки вогонь з усіх видів зброї, а не обід. Помилки він прощає, яка честь... Тварюка.

Проте сотник, людина вихована, офіцер, не міг назвати кожного так, як належало, отож стисло відповів:

— Чекаємо... До зустрічі все готово.

А вже якою буде ця «зустріч» — червоні невдовзі дізнаються.

— Так, годі нам тут теорії розводити. Ходімо воювати...

Отаманський, одягаючись, вийшов слідом за сотником.

— Хто це був?

— Дід Пихто! Ходімо, кажу, воювати!

Гончаренко й Отаманський уже залишили за спиною позиції гайдамаків, отож не побачили, як від станції до командира гайдамаків підбіг посланець і передав йому конверт.

На позиціях Студентського куреня все було готово — око Гончаренка тішила свіжа земля перед окопами й кулемет, біля якого метушився син генерала Савицького.

— Ну ось, можна й дорогих гостей зустрічати... — пробурмотів сотник.

Його «вояки», сховавшись в окопах, роззиралися на всі боки. У дзвінкій тиші лунко прозвучав голос товстуна:

— Хто прикриває нас із флангу?

Йому відповів Валерка, який дивився не на всі боки, а тільки вперед, туди, де, на його думку, були червоні.

— Кіннотники — чорні гайдамаки!

Товстун кинув погляд на Валерку, потім у бік гайдамацьких позицій, потім знову на Валерку.

Майбутнього великого юриста підтримав юнкер, який вважав себе бувалим воякою:

— Гайдамаки не підведуть!

Володя перевів погляд на позиції гайдамаків, у допомозі яких були впевнені його досвідчені товариші, відтак знову глянув на своїх друзів. Ні, допомоги гайдамаків вони не дочекаються. Або в нього, майбутнього великого медика, щось не так із зором.

— Агов, Валерику, Андрію, вам не здається, що вони відходять?

Та Володі вже не здавалося — він на власні очі бачив, як тягнуться до станції курені гайдамаків. Вони поспіхом залишали табір, кінними колонами відступаючи до будівлі залізничної станції. Володі відповів Андрій, який теж не міг поскаржитися на зір і мізки:

— Так, відходять... Куди вони?

І, побачивши неподалік Гончаренка, дозволив собі поставити питання:

— Пане сотнику, що відбувається?

Гончаренко теж незмигтно спостерігав за маневрами гайдамаків. Але також він побачив, що від їхніх позицій до нього чимдуж поспішає гонець. Сотник кивнув у бік вершника і відповів Андрію:

— Зараз дізнаємося...

Гонець віддав честь, нахилився і передав сотникові документ у конверті.

— Пане сотнику! Пакет від військового міністра.

Гончаренко, нетерпляче розірвавши конверт, проглянув декілька рядків і відчув, як задерев'яніло його обличчя. Становище виявилось значно гіршим за те, що він вважав поганим.

— Повстання червоних у Києві. Захоплено «Арсенал», — нарешті Гончаренко здобувся пояснити ситуацію студентам. Схоже, ті ще нічого не розуміли.

Але замість сотника студентам усе пояснив посланець від військового міністра:

— Гайдамаків на Київ, а вам — тут тримати оборону.

Гончаренко зміг лише кивнути. Андрій присвиснув — червоні і тут, і в Києві. Погані справи. А Олекса ще казав «залишся». Ну як було

залишатися?

«Скоро... Скоро почнеться, — думав Гончаренко. — Щойно червоні побачать, що фланги оголені, підуть в атаку. Лічені хвилини залишилися. Ох, вояки мої. Тримайтеся...»

Сотник сягнистим кроком ішов уздовж окопів.

— Студенти та юнкери! Козацтво! По-перше, без команди не стріляти! Патронів не марнувати! Слухати команди!

Гучний голос Гончаренка розносився над принишклими окопами — панове студенти теж готувалися, теж відчували, що ось-ось почнеться.

— А яке завдання? — пролунало питання з окопу. Ясна річ, це був невгамовний Валерка.

«Ох, хлопче...» — сотник подумки похитав головою, а вголос суворо відповів:

— Завдання? Протриматись до вечора! Увечері підійде підкріплення!

— А якщо ні?

— А якщо ні — напишіть своїм у Київ, панове студенти. Нехай надішлють підводу з ліжками, ночуватимемо в полі під Крутами!

— І ковдри пухові нехай не забудуть! — не міг не докинути своїх «п'яти копійок» дотепний Валерка.

Розділ 18. Нескінченне 16 січня

Гончаренко роззирнувся. Ось окоп козаків — за цих бійців можна бути спокійним, вони не злякаються навіть чорта. До бою залишилися лічені хвилини, а один із них спокійно править лезо шаблі, інший медитує в позі характерника.

Удалині забовваніла суцільна темна смуга — це йшли червоні. Пильні очі сотника за мить розрізнили матросів — на вітрі майоріли стрічки безкозирок.

— Ну нарешті, — пробурмотів Гончаренко, зістрибуючи в окоп.

Його «вояки» прикипіли очима до червоних, що наближалися, і сотник здивовано помітив, що в очах хлопців немає і сліду страху. Радше нетерпляче очікування... і весела злість.

— Стріляти тільки за моїм наказом, — повторив сотник. — Не бійтеся, це лише банда мародерів і втікачів-каторжників. Вони вдерлись на нашу землю. Вони жадають нашої свободи. Розчавімо їх, як тарганів!

З обличчя Андрія Гончаренко зрозумів, що той думає так само, — що ж, це на краще. Лють завжди ліпша за страх.

Червоні наближалися, і нарешті настала та мить, якої чекав сотник.

— Вогонь!

Проте окоп мовчав — студенти закликали, страх першого пострілу в людину, першого вбивства, робив свою справу. Зараз їм було однаково, хто перед ними — ворог чи друг. Окоп мовчав.

— Вогонь! — прогриміла команда сотника.

З боку червоних, мовби у відповідь, до студентських окопів полетіла граната.

...І впала просто під ноги Андрієві. Ледве розуміючи, що відбувається, він підняв її і скам'янів.

Поруч блискавично опинився Отаманський — він вихопив гранату з рук студента й кинув назад, у бік червоних. Звук вибуху повернув Андрія до тями. Поруч кричав щось Отаманський, але тільки зараз його стало чути.

— Савицький, ти що, оглух? Кричу «кидай», а він наче заснув!

Нарешті Андрій остаточно отямився — на нього, на його друзів-студентів, на окопи захисників наступали червоні. Вибухи гриміли і праворуч, і ліворуч — звідусіль.

Шум пострілів перекрив голос сотника.

— Бити прицільно! Патрони берегти!

Андрія накрило якесь геть нове відчуття — він мовби бачив на багато кілометрів попереду. Бачив, як падають убиті від його пострілів червоні, насолоджувався гуркотом свого кулемета, як музикою. Але мана швидко минула — просто поряд із кулеметом упав один зі студентів, здається, зі школи Хмельницького. Кажуть, вони мали бойовий досвід, але проти кулі жоден досвід нічого не вартий.

— Андрію, вогонь! — Цю команду дав той самий інструктор, який лише кілька годин тому (аж кілька годин тому) призначив Андрія кулеметником.

Андрій натиснув на гашетку, і кулемет слухняно «заговорив».

Інструктор тим часом, під прикриттям, вискочив з окопу, щоб витягнути пораненого з-під вогню. На допомогу інструкторові кинувся Отаманський — студент був іще живий, тож що скоріше його перев'язати, то краще. Нарешті невідомий студент опинився у відносній безпеці. Щоправда, за це своїм життям заплатив інструктор.

Але і за нього життями заплатили червоні. Заплатили і продовжують платити, падаючи під шквальним вогнем Андрія.

А де ж «головнокомандувач»? О, він був дуже заклопотаний. Стратегія не терпить метушні. «Великий теоретик ешелонної війни» в цей час дивився у перископ і лічив, скільки кулеметів устигли розмістити в окопах «тупі хохли». Виходило чимало, але Муравйов продовжував лічити вголос.

— Один, два... сім... десять... чотирнадцять!

Багатенько... Муравйов відлип від перископа і почав позначати на мапі розташування вогневих точок. Іграшковий бронепотяг тим часом опинився на найдальшому краю мапи.

Зі свого укриття вибігли в атаку козаки. Проте «геніальний стратег» цього не бачив. Зате помітили червоні, а головне — відчули, що за спиною, там, де тільки-но були свої, з'явилися і чужі. Вогонь чужих косив більшовиків смертельною косою.

— Добре стріляють козачки... — пробурмотів Гончаренко.

Але, на жаль, поява козаків полегшення на принесла. Сотник знав, що червоних набагато більше, у декілька разів. І ця лавина може запросто стерти з лиця землі і його нечисленних «вояків», і платформу з гарматою, і всіх, кого можна було б виставити зараз на захист.

— Отаманський, бігом на станцію, там телеграф. Надсилай у Київ телеграму!

І передав тому аркуш, на якому поспіхом нашкрябав кілька слів.

Штаб армії УНР гудів — повстання на «Арсеналі», червоні під Києвом, нескінченні провокації на вулицях.

Неперервна біла паперова стрічка похапливо виповзала з апарата.

— Пане капітане! — Солдат-телеграфіст обернувся до чергового офіцера, що стояв поряд, тримаючи слухавку в руках.

— Давай сюди. — Поручик квапливо відірвав телеграму і мало не бігцем кинувся по коридору.

Телеграма була адресована Петлюрі, а отже, йому треба знайти командувача в коридорах штабу.

— Пан командувач тут? — звернувся поручик до офіцера біля дверей кабінету генерала Савицького.

— Щойно увійшов, — кивнув офіцер. — Прошу.

— Телеграма з Крут, пане командувачу, — поручик передав паперову стрічку Петлюрі. — Скрутне становище.

Петлюра обернувся до поручика й, узявши з його рук стрічку, проглянув текст. Поручикові здалося, що Петлюра намагається прочитати навіть те, чого немає в короткому повідомленні з Крут. Хвилину командувач мовчав.

— Так, поручику. Передайте, нехай протримаються до вечора. Увечері їх треба евакуювати. Але зараз — нехай тримаються... так і передай.

— Слухаюся, пане командувачу, — відповів поручик на бігу.

— Що ще? — звернувся Петлюра до офіцера, який увійшов слідом за поручиком.

Той із теки з документами дістав рясно списаний аркуш і поклав його перед командувачем:

— Це щодо зустрічі з французьким аташе.

Червоні все наступали й наступали. За їхніми спинами стояв бронепотяг. Муравйов, не відриваючись від перископа, кричав у рупор:

— Ану-ану! Вперед!

Солдати і матроси слухняно бігли вперед, наче чуючи його команди.

— З лівого флангу атакуйте, там молодняк в окопах, і в них один кулемет. Убити всіх до одного! Муха! Де обоз із боєприпасами?

Муха, який, звісно, не міг цього знати, однаково кинувся геть із салон-вагона в штаб. Можливо, там справді підкажуть, де зник обоз із боєприпасами для кількатисячного червоного війська, виведеного «геніальним стратегом» проти купки студентів.

Проте купка студентів набродом не була — вони стріляли по червоних з рушниць та кулемета, і стріляли влучно.

Поляк Марек, на декілька хвилин покинувши допомагати Андрію, читав молитву польською:

— Zdrowaś Maryjo, łaski pełna, Pan z Tobą błogosławionaś Ty między niewiastami i błogosławiony owoc żywota Twojego, Jezus. Święta Maryjo, Matko Boża, módl się za nami grzesznymi teraz i w godzinę śmierci naszej! 13.

Відтак він перехрестився і... кинув гранату в червоних. З вибухом прозвучало й останнє слово молитви:

— ...Amen!

Гранати студентів розривалися в лавах червоних, і ті падали. Потужні вибухи здіймали в небо чорну землю. Поле бою давно вже із засніженої цілини перетворилося на криваво-чорне місиво. Та червоні вперто сунули — проти декількох сотень захисників «стратег» і «головнокомандувач» виставив понад три тисячі солдатів і матросів. Успіх бою, так уже повелося і багаторазово повториться у війнах червоних, залежав лише від кількості й аж ніяк не від вправності солдатів. «Баби ще понароджують». Сказав це, щоправда, інший «стратег»... і значно пізніше.

А зараз перед перископом у розкішному салон-вагоні Муравйов, бризкаючи слиною, кричав у рупор:

— Ану, хлопці! Я з вами! Частіше атакуйте лівий фланг! Там молодняк, зосередьте на цьому напрямку основний удар!

Червоні тиснули й тиснули своєю масою, студенти і юнкери відстрілювалися. Зараз було забуто всі ігри та образи, юнкери і студенти були одним цілим, однією, на жаль, дуже нечисленною командою, яка намагалася зупинити навалу червоного війська.

Несподівано по окопах прокотилося:

— Там гармата!

У стані червоних пролунав жахливий вибух.

Його побачив і червоний командир Муравйов. Він повернув перископ у бік вибуху.

— Усі назад! Відступати! Назад! Чому мені не сказали, що у них є гармата?

Відповіддю став рух гармати на платформі, яка тепер упритул дивилася на бронепотяг Муравйова.

Гармата на платформі ненадовго замовкла. Артилеристи зарядили її й чекали команди.

— Вогонь! — скомандував Лощенко, давній друг сотника.

Прогуркотів вибух, артилеристи перезарядили гармату й націлили її трохи далі, в тили червоних.

Гончаренко зіскочив з коня.

— Лощенку! Ти, як завжди, несподівано і вчасно! Це Петлюра дотримав слова?

— Ні! — Лощенко розсміявся. — Ні! Я неподалік відбив у червоних обоз із боєприпасами і вирішив повернути їм їхнє. Я зроду чужого не брав!

Сотник завжди дивувався з того, як приятель радіє навіть щонайменшому успіху. Утім, цей успіх не був «щонайменшим» — Лощенко наспів вчасно. Тепер з'явився шанс витягнути з поля бою поранених і, можливо, протриматись, як велів наказ.

— Ще трохи, і засипалися б, — мовив Гончаренко.

Лощенко зіскочив з платформи і махнув рукою, показуючи на ящики з боєприпасами.

— Як твої студенти?

— Нічого, — втішено відповів сотник, — не обісрались! Але набої скінчилися.

— Вантажмо у вагон поранених. А твої хлопці нехай забирають усе — там сорок ящиків патронів і двадцять банок кулеметних стрічок.

— Ти з нами до кінця, друже?

— Ні, — заперечно похитав головою Лощенко. — Скоро назад. Кожна гармата важлива. Але ввечері надішлють ешелон і вас евакуюють.

— Ясно. Ну добре... Я до своїх. Не прощаємось!

Гончаренко вихопився на коня, а Лощенко знову повернувся на платформу. Тили червоних струсив черговий вибух.

— Ще трохи... — Лощенко прикипів до бінокля. — Змінити приціл на два градуси... шрапнеллю... вогонь!

У тилу червоних лунає вибух, потім іще один, іще. Тіла, розірвані шрапнеллю, слухняно злітають у повітря.

Моторошне видовище, але не для всіх. «Панів вояків» підбадьорила підтримка. Червоні вже не йшли суцільною стіною. Можна було повернутися до справ: Валерка закріпив на рушниці багнет, а Володя витягнув шаблю.

— Дідова?— у захваті перепитав Валерка.

Володя коротко кивнув.

— Так, якраз стане у пригоді!

— Мені б таку!

— Та ти таку й не піднімеш!— усміхнувся Володя.

Валерка аж затнувся від обурення:

— Що? Я? Та я...

Володя, не відповівши, вискочив з окопу і кинувся в гущу червоних. Валерка, умить забувши свої образи, прикривав друга, стріляючи в червоних так, немов залишився єдиним захисником не лише Володі, а й усього Києва.

За спиною в червоних з'явилися козаки — вони прорубували собі прохід.

Андрій, мов божевільний, строчив з кулемета. День давно вже хилився до вечора, темніло. Червоно-жовті розриви гранат і гуркіт вибухів наповнювали все довкола, відганяючи наступ ночі.

Та нарешті все стихло. Бій закінчувався. Донездоги втомлені козаки, юнкери і студенти поверталися на свої позиції. Гончаренко клаптем комунацького прапора витер шаблю, яка сьогодні напилася крові досхочу. Випроставшись, він скомандував:

— Зібрати зброю! Патрони! Поранених віднесіть на станцію! Савицький! Після заходу сонця прибуде ешелон. Але з лівого флангу можуть спробувати обійти червоні. Забирай усі набої й вирушай на край флангу. Два гудки слугуватимуть знаком до відходу. Прикривайте нас.

Андрій, не зронивши й слова, кивнув і подав Мареку знак. Вони побігли до своєї позиції, на ходу підхоплюючи ящики з кулеметними

стрічками.

Сотник, простеживши за ними, скомандував ще раз:

— Засуха, Гойда! Допоможіть Савицькому, потім забирайте своїх і на заході сонця вирушайте на станцію через ліс.

Студенти кинулися виконувати наказ.

— Залишаємо позиції чотами! — пролунала команда Гончаренка. — Першими — поранені! Потім по черзі... Останньою виходить перша сотня.

— Вояче Гойдо, як думаєш, буде ще атака? — Володя з Валеркою тягнули за Андрієм і Мареком важезні ящики з кулеметними стрічками. На зоране поле поволі опускалися сутінки, западала тиша.

— Гадаю, ні. — Валерка перехопив ящик зручніше. — Ми всипали їм перцю, вояче Засухо, добряче всипали!

Давні друзі розсміялися.

Марек, що йшов на кілька кроків попереду, зненацька вріс у землю і поклав ящик на землю. Його погляд упився в уламки воза: колесо на осі.

— Поглянь, пане Андрію, якщо ми його ота-а-ак... Щоб вісімдесят кілограмів щоразу не тягнути. Нападу чекати можна з трьох сторін, сказав пан Гончаренко. Ген там болото, а тут, лівіше, ліс. А що, як ми таку штукенцію зробимо?..

І Марек почав руками показувати Андрію, як на «штукенції» можна буде встановити кулемет, щоб не руками переносити, а перекочувати його.

— Друзе, чудова думка! — погодився Андрій, допомагаючи полякові витягнути із землі «основну частину штукенції». — От якби ще й фіксатор. Глянь...

Андрій дістав свій вірний щоденник у шкіряній обкладинці й стрімкими штрихами замальовав конструкцію. Подумав трохи і, приладнавши ще дві ручки, замислено мовив:

— Так, фіксатор треба.

Марек кивнув і знову підняв ящик зі стрічками.

Нарешті запала ніч. Під покривом темряви поранених обережно вантажили у вагони. Стояла тиша і здавалося, що червоні відступили.

У далекому окопі «панове студенти», які віднесли ящики із кулеметними стрічками своєму другові Андрію в окоп біля насипу, дослухалися до пострілів і гомоніли впівголоса.

— Зроду не був боягузом, та зараз мені трохи лячно. А що, як пряме влучання? — Це, звісно, був Валерка.

— Нам би набоїв більше... А то сидимо, як засватані, чекаємо, — озвався Володя, певно, не так відповідаючи, як міркуючи вголос.

— Я думаю, що навряд чи буде пряме влучання, — є тут цілі й більші за наш окоп... — задумливо відповів Валерці Альтист Пипський.

Так, Пипський мав слухність: червоні вибрали для себе велику мішень — будівлю станції разом із насипом. Рейок вони намагалися не чіпати, інакше бронепотяг із «геніальним стратегом» Муравйовим міг би застрягнути посеред зораного окопами та вирвами поля.

Цієї ночі, за задумом Муравйова, можна було обійти нечисленних захисників станції. Але Господь Бог вніс свої корективи: місяць уповні чудово освітлював поле бою. У сутінках постаті більшовиків зі зброєю було добре видно.

Щоправда, червоні не дуже приховували своє наближення. Тому Андрій, зручніше взявшись за гашетку, відкрив прицільний вогонь по більшовиках. Він бив і бив, червоні падали й падали, кулемет гуркотів і гуркотів...

Нарешті кулемет замовк.

— Мареку, стрічку! — гукнув Андрій, не в змозі відірвати погляду від фігур, що невпинно сунули вперед.

Обертаючи наспіх споруджену «штукенцію», Андрій знову відкрив вогонь по червоних. Стрічка закінчилася, Андрій поспіхом заправив нову — і знову «заговорив» кулемет.

— Це дві останні! — крикнув Марек. — Відступай, нас обходять із флангів!

— Спершу ти! — Зараз, поки були боєприпаси, Андрій не міг відірватися від кулемета. — Ану, бігом!

Та Марек, вихопившись на бруствер, упав — його земний шлях закінчився тут, на полі під Крутами.

— А бодай тебе... — мало не простогнав Андрій, і кулеметний вогонь залив усе довкола.

Червоні наближалися плазом; вони розділилися, кілька чоловік намагались обійти збожеволілого кулеметника ліворуч, ще пара — праворуч. Андрій стріляв, але... дві заповітні стрічки спорожніли швидко.

— Усе, батьку, тепер ти проти них...

Андрій узяв рушницю і вистрілив. Уроки батька, хоч як їм опирався молодший Савицький, не минули дарма — один із більшовиків упав і вже не ворушився. А проте наближались інші...

Андрій схопив гранату, спокійно зірвав чеку і... почув два свистки паровоза. Знак, про який говорив Гончаренко.

— Усе, відстрілявся, — прошепотів Володя. — Прощавай, друже...

— Може, у нього патрони закінчилися? — припустив Валерка. — І вони з Мареком спробують відійти в темряві?..

Володя знизав плечима. Звісно, це був би найкращий результат. Казковий, а отже, майже неможливий.

— Може...

Договорити Володя не встиг — біля окопу, де щойно захлинувся кулемет, прогуркотів вибух.

— Так, панове воїни, — взяв на себе командування Володя. — Повертаймося.

Уздовж шляхів ішов сотник Гончаренко — довгоочікуваний ешелон нарешті був заповнений, більше нікого не лишилося. Втомлені обличчя, закривавлені бинти й ноші, на яких в останній вагон занесли пораненого юнкера...

— Де ж мої «вояки»?

— Пане сотнику, довго нам ще стояти? — висунувся з кабіни паровоза машиніст.

— Ще стоїмо!

— Пане сотнику, не можна! — Вусатий закіптюжений машиніст ледь не плакав. — Часу немає! Води мало! Якщо вода закінчиться, з місця не зрушимо!

— Чекаємо! — Гончаренко обернувся в бік бойовища. — Де ж ви, хлопці?

І побачив відповідь на своє запитання: поміж дерев до ешелону біг Андрій, за яким гналися і стріляли червоні.

Сотник махнув машиністові.

— Рушай!

Гуркочучи буферами, ешелон рушив. Гончаренко, побачивши, що Андрій схопився на підніжку останнього вагона, ступив кілька кроків і теж піднявся на підніжку.

«Хлопці... хлопці...» — Гончаренко, який пройшов чимало боїв, так і не змірився з думкою про втрати. І зараз, коли ешелон віз від станції Крути всіх, кого можна було забрати, сотник із болем думав про тих, хто залишився на полі бою.

13

Польський текст молитви «Богородице Діво, радуйся».

Інтродукція друга. Від першої особи. Бій14

Левко Лукасевич

Ройовий студентської сотні у бою під Крутами. Син лікаря Євмена Лукасевича, міністра охорони здоров'я УНР і посла УНР у Швейцарії.

В еміграції у Варшаві — видатний економіст-статистик, професор. За свої дописи до «Вістей Комбатанта» під криптонімом «Крутянець» був арештований за доносом, але звільнений тільки з огляду на похилий вік і те, що не тікав із радянської Праги.

Як тільки приїхали ми до Крут, був наказ нашого командування приступити до копання шанців для належного укріплення перед ворогом, сили якого наближались під Крути, як сповістила кінна розвідка. Шанці ми копали до пізнього вечора по двох сторонах високого залізничного насипу, приблизно два кілометри на північ від ст. Крути, в напрямку залізничної зупинки Пліски, яка була під контролем нашого імпровізованого панцирного потягу. Потяг складався з паротягу і однієї платформи з гарматою та двома кулеметами. Платформа, зі всіх сторін обкладена мішками з піском, служила для захисту. Увечері розвідка принесла відомості про те, що сили ворога вже під зупинкою Пліски. Ніч пройшла в гарматній стрілянині з ініціативою на нашому боці та незначній рушничній стрілянині ворожих розвідок.

Кожен з нас, учасників бою під Крутами, напевно, добре пам'ятає старшину-гарматчика Богданівського полку в синьо-жовтому кашкеті, який, ще з одним вояком на нашому панцеровому потягу, під сильним обстрілом ворога нищив картечню спроби більшовиків зіпсувати зв'язок поміж двома відтинками нашої лінії, обабіч високого залізничного насипу. Дотепер пригадується його силует у нічному відблиску стріляючої гармати. Був це добрий і відважний артилерист сотник Лощенко.

День 29 січня 1918 року видався похмурий і неспокійний. Ми промерзли в шанцях після ночі. З відомостей розвідки та по рухах ворога було зрозуміло, що мусить відбутися рішучий бій — перший бій московсько-української війни. Уже вночі більшовики окопалися та утворили свою лінію по всій довжині наших позицій.

Маючи переважаючі сили (більшовиків було до 3000 вояків), їхня лінія виходила далі поза нашу з заміром нас оточити, проти чого ставили спротив наші юнаки на лівому й правому крилі. Від дев'ятої години ранку ворог почав обстрілювати наші позиції сильним рушничним вогнем. Потім розпочав артилерійську підготовку, ведену досвідченою рукою, яка тривала майже до кінця бою. Ворог обстрілював наш тил — залізничну станцію і потяг, який мусив від'їхати на значну віддаль у південному напрямку.

Наша єдина діюча гармата, що відповідала ворогові, була розташована високо на залізничному насипі, її добре бачили як ми в шанцях, так і ворог. Вона була під сильним обстрілом. Шмигаючи то вперед, то взад, вона додавала відваги та настрою. Коли затихала — гадалося, що замовкла назавжди, але вона знову розпочинала вогонь. Вкоротці почала працювати зі станції наша друга гармата, але якось кволо й недовго.

Присутність гармати майже на чолі нашої лінії добре впливала на настрій всіх вояків, а разом з тим хоронила зв'язок поміж двома відтинками обабіч залізничного насипу. Насип був дуже високий, так що нічого не було видно з однієї сторони на другу. Місцевість багниста. Це й було причиною високого насипу залізниці. Кожен бачив, що наше командування вибрало дуже невідале місце для розташування.

Десь біля десятої-одинадцятої години бій розгорівся вповні. Ворог намагався два рази перейти в наступ на нашому лівому відтинку, але був стриманий вогнем. Знаю тільки, що діялося на лівому відтинку, де я перебував і брав участь в бою. Що діялось на правому — нам не було відомо.

В середині бою наша гармата перестала стріляти, бо наш «панцирний потяг» вернувся на станцію. Здається, хтось з обслуги був поранений. Пізніше ми довідались, що станція була zagrożена ворогом, який наближався до неї з правої сторони. Бій розвинувся з новою силою. Ворог застосував кулемети, яких мав переважаючу кількість, і почав наступ. Густою лавою він посувався вперед без огляду на втрати від вогню нашої рідко розсіяної лінії в шанцях. У міжчасі було знищено кулеметним вогнем зв'язок з правим відтинком. Наш старшина не мав уже зв'язку і не знав, що діється праворуч залізничного насипу. Власне, в цьому часі нам найбільше

бракувало гармати. До того ж у нас починали кінчатися запаси набоїв, постачання яких від станції припинилося. Пізніше ми дізналися, що наш потяг під час обстрілу станції більшовиками мусив від'їхати в безпечніше запілля, добрих пару кілометрів у південному напрямку, захопивши вагон з амуніцією.

Ворожі сили, наступаючи на наші лінії шанців по обох сторонах залізничного насипу, спочатку звернули увагу на правий відтинок, який був слабший, бо складався майже виключно з учнів та студентів, мало обізнаних з військовою справою. Більшовики, можливо, за допомогою розвідки, про це дізнались або, ще простіше, зорієнтувались під час бою, чому й сконцентрували увагу на правий відтинок, який оточили з трьох сторін, зайняли станцію і правий відтинок притиснули до високого залізничного насипу. Подібний маневр оточення вони намагались застосувати ще на початку бою теж стосовно нашого відтинку, але постава юнаків цьому перешкодила. У кінцевій фазі бою ворог знову намагався оточити наш відтинок, але старшина Гончаренко зауважив цей маневр і, зосередивши вогонь на лівий бік відтинку, дав наказ до відступу.

Борис Монкевич

1917 року — хорунжий Першого Гайдамацького куреня в Одесі. Із січня 1918 року служив у полку ім. Сагайдачного в Києві, брав участь у вуличних боях, пізніше вступив до Запорізького полку Окремої Запорізької бригади, формував Четвертий Запорізький полк ім. Богдана Хмельницького Армії УНР. З 8 листопада 1920 року — ад'ютант начальника Першої Кулеметної дивізії Армії УНР. Жив у еміграції в Канаді. Помер та похований у м. Монреаль (Канада).

Бунчужні кинулись видавати старі шинелі, штани, черевики без обмоток. Так одягнуті та озброєні старими почищеними «трюхлінейками», вирушили в похід тільки на другий день — 28 січня.

З войовничим видом виступили з касарень і сіли в поїзд. Мов передчуваючи свою загибель, козаки були бадьорі, веселі й підняли веселий гамір. Українська пісня лунала серед вагонів. Нарешті вночі об одинадцятій годині ешелони виїхали з Києва II і поїхали воювати в напрямку на Бахмач — Конотоп.

Цілу ніч їхали ешелони й тільки о четвертій годині ранку приїхали на ст. Крути.

Тут їх зустріли гайдамаки, які до цього часу стримували ворога й після Макошинського бою під Бахмачем мусили відступити в напрямку на Крути, зриваючи за собою мости через річку біля Макошина.

Тільки самопосвята й легендарна енергія людей може робити такі дива, як ця горстка людей, що з чотирма кіньми, однією гарматою та двома кулеметами стримувала до цього часу переважаючі авангарди ворога.

Змучені й виснажені, вони тішилися з тих обов'язків і з тієї відповідальної праці, яку вони до цього часу несли, стримуючи нахабний поїзд ворога.

Це були старі досвідчені вояки ще російської армії. Між ними був один інвалід без ноги.

В Крутах відділ, який прибув з Києва, входив уже в безпосередню лучність з ворогом. Ешелони затрималися, й рішено відсіля розпочати бойову акцію проти ворога.

Порахували свої сили. Січовиків разом з юнаками військової школи було чоловік 250. Вільних козаків та гайдамаків — 100 чоловік. Кінноти — 12 шабель і три гармати.

Оце і вся сила «отряда, действующаго на Слободской Украине», як голосно писали тоді газети.

О п'ятій годині ранку вислано розвідку в напрямі на Пліски. Розвідка складалася з 30 юнаків зі старшинами при двох кулеметах «Максим» від січовиків, і вона виїхала окремим поїздом з платформою, на котрій були уставлені кулемети.

Розвідка доїхала спочатку до роз'їзду між Крутами й Плісками. На цьому роз'їзді трохи погрілися і з великою обережністю рушили назад. Але потім старшини порозумілися між собою і рішили їхати ще далі на Пліски.

На третій і четвертій платформі вартові завважили, що хтось йде по залізничному шляху.

Під'їжджають ближче: видно три постаті, дали сигнал паротягові, і поїзд спинився.

Невідомі розпочинають розмову, видно, що це червоногвардійці. В кожного рушниця, сила набоїв, бомби, сигнальні ракети.

— Откуда едете? Всьо у наших?

— Да, да. А ви кто?

— Да ми нешто с атряда Ремньова!

— Ну садись к нам, под'едеш.

Нічого не підозрюючи, більшовики підходять до потяга, коли враз... «Руки вверх! Віддавай зброю!» Не вспіли горопахи оглянутися, як були обеззброєні і прикладами загнані до вагона.

Попсувавши біля роз'їзду місток, розвідка повернулася в Крути. Зробили доклад, що Крути можна зайняти без бою. Але ця заява так і зосталась заявою. Команда відділу рішила звести бій під Крутами.

В день 29 січня почали робити малі окопи в дві лінії, по обидві сторони високого залізничного шляху, між станціями Крути і Пліски.

Під вечір кінна розвідка принесла відомості, що ворог зайняв без бою Пліски й лагодить залізничний шлях та телефони.

В годині п'ятій пополудні, коли почало темніти, засурмили тривогу, вартові викликали всіх надвір. «Висипайся в лінію», — чути було зо всіх боків. Помалу зацарила тиша й порядок. Вишикували козаків по роях і повели на лінію передових окопів, котра розкинулася вправо й уліво, версти на півтори від самої станції.

В юнаків набої були видані ще в Києві, січовикам же, багато з котрих не вміли добре поводитись зі зброєю, набоїв не дали, щоби не було якого-будь випадку, а в останній час, мабуть, забули. Факт той, що січовики мали не більш як по дві обойми, які вони випросили в юнаків. Були більш енергійні хлопці, котрі заздалегідь подоставали собі набоїв і в скрутний мент поділилися зі своїми товаришами. Козаки зайняли окопи й почали очікувати ворога. Ніч. Тихо, хмарно, вогко, кругом багно та вогкий сніг. Козаки, що мають короткі штани і черевики без овивачів, їжаться від зимна. То там то сям дерчать кулемети, які перемінюють свої становища, шукаючи ліпших позицій для своїх стрілів. Робиться все темніше й темніше. Тихо, вітру немає, протягує тільки вогкість. Зрідка чути то сухий тріск «кольта», то глухувате стукання «максима». Потроху все заспокоюється.

Коли це знечевля щось блиснуло, а далі гуркнуло й ворожий гарматний набій, закреслюючи в повітрі високу траєкторію, розірвався за дві версти позад лінії окопів. Потім почали стріляти залпами, поцілюючи по крилі правого відтинку. Рівно ж розпочалася рушнична стрілянина з боку ворожих стеж.

Трохи згодом, біля Плісок, більшовики розложили багаття й почали лагодити залізничний шлях. Наші гарматчики виїхали з паротягом і платформою, на котрій стояла трицалева гармата, до роз'їзду, розстріляли шрапнеллю робітників, котрі лагодили шлях, забрали приладдя і почали гатити в самі Пліски, звідки стріляли більшовики.

Комендант цього імпровізованого бронепотяга, сотник Лощенко, або, як його називали козаки, «старшина в жовто-блакитному кашкеті», з одним козаком, маленькою гарматкою й кулеметом під градом куль відважно й удачно нищив ворога, часто під'їжджаючи до самої ворожої лінії. Коло п'ятої години ранку все трохи заспокоїлося, хоча поодинокі стріли не замовкали.

Настав день 29 січня за н. ст., котрий коштував героїчним оборонцям батьківщини надто дорого. Це була середа. День був вогкий і похмурий і вже з самого ранку неспокійний. Відчувалося по рухах ворога, що мусить відбутися рішучий бій.

Не дивлячись на це, команда відділу зняла з бойової лінії надзвичайну варту, залишаючи на кожному відтинкові по 30 козаків.

Зранку послала кінноту в кількості 12 осіб в розвідку.

Довго ця розвідка не верталася, нарешті о другій годині дня вернулося двоє людей і повідомили штаб, що більшовики наступають.

Знову засурмили тривогу. «Висипай в лінію»,— закричали вартові. Знову зчинилося замішання, знову більш як половина козаків пішла на лінію, маючи по одній обоймі набоїв.

Ніхто не звернув уваги, що штабний поїзд утік зі станції, а разом з поїздом сотник Тимченко.

Зайняли окопи й почали чекати на ворога. За годину вернулася послана розвідка з січовиків та юнаків, котра доносила, що більшовики нагромаджуються біля роз'їзду, а крила їх уже наступають.

Невдовзі почалася ворожа гарматна підготовка, ведена досвідченою рукою. Всі напружено ждали... Знали, що за кілька хвилин почнеться бій.

Комендант сотні січовиків увесь час був на лівому крилі і додавав енергії своїм хлопцям.

На правому крилі стояли юнаки з трьома кулеметами.

О третій годині виїхала наша платформа з гарматою й почала стріляти в більшовицьке розташування. Ця наша одинока гармата стояла високо на залізничному торі, добре видна як нашим, так

і ворогові, і працювала під сильним обстрілом ворожих кулеметів та гармат.

Героїчно вів себе гарматник, сотник Лощенко. Стріляв він надзвичайно влучно й швидко. Як потім оповідали, наш гарматний вогонь багато наробив клопоту більшовикам, котрі стояли в Плісках.

Незабаром почала зі станції працювати друга наша гармата, але слабо й недовго. Натомість гармата Лощенка працювала інтенсивно й підносила дух завзятості в рядах козаків.

Хвилинами сум огортав козаків, коли раптом вона затихала, здавалося, що замовкла назавжди. Але це було приготування до того, щоби з новою силою розпочати ще більший вогонь.

О пів на четверту більшовики попровадили сильний наступ на правий відтинок нашого фронту. Зацокали з обох боків рушниці, заторохтіли кулемети. Гармати не переставали піддержувати їх. Козаки міцно держалися в окопах цілий час, тримаючи під вогнем ворожі лави, що наближалися до окопів.

В середині бою наша гармата перестала стріляти і наш «бронетяг» відступив на станцію — здається, хтось з цих героїв був поранений.

Але, незважаючи на це, бій розгорівся з новою силою. З обох боків сказано застрочили кулемети, і ворог розпочав наступ на багнети.

Ворожа артилерія перестала стріляти.

Густими колонами більшовики посувалися вперед, не дивлячись на великі втрати від рідко розсіяної нашої лави. Наступали матроси Балтійського флоту і майже всі були п'яні.

Шість тисяч червоної гвардії і матросів густими лавами посувалися на відважних оборонців батьківщини. Широким луком обходили вони їх справа і зліва.

Тепер почав відчуватися брак нашої гармати, а до того почали виходити набої в козаків. Більшовики обходили наш правий відтинок на флангах, роблячи часті перебіжки. Але весь трагізм положення був у тому, що з відходом нашої гармати зв'язок між обома відтинками по обох боках залізниці був перерваний, а високий насип перешкоджав бачити звичайним оком, що робиться на другому боці.

Більшовики робили сильний натиск на наш правий відтинок, на лівому нашому відтинкові провадили тільки рушничну стрілянину. І коли правий відтинок, глибоко охоплений на крилах ворогом, розпочав відворот, лівий відтинок нічого про це не знав. Головний удар

ворога був спрямований у центр нашого фронту, вздовж залізниці, де спротив був найслабший. Станція Крути, яка лежала в одній версті від лінії окопів, була обхідним рухом зайнята ворогом, і таким чином коло, охоплююче наш правий відтинок, майже замикалося.

Тим часом ситуація на лівому нашому відтинкові була ще більш критична.

Не знаючи про відступ правого відтинку, лівий міцно держався на своїх позиціях, а тим часом більшовики накиннулися тепер на нього, далеко огибаючи його ліве крило.

Скоро він був з трьох боків оточений більшовиками й розпочав відворот.

Таким чином, ціла лінія нашого фронту була в відвороті.

Відступ правого відтинка був дуже утруднений тому, що приходилося пробиватися майже через замкнене коло, не даючи його щільніше стиснути. Але відступ відбувався в порядку. Бліді, безстрашні йшли в цілий зріст козаки під градом ворожих куль, тягнучи за собою кулемети. Менш досвідчені козаки віддавали свої набой старшим козакам, а самі понуро з похиленими головами йшли вперед. Багатьом борцям рушниці попсувалися й перестали стріляти. Набой ставало щораз то менше. Наші кулемети перестали стріляти. Ранені, опираючись на здорових товаришів, ішли, стікаючи кров'ю. Забиті залишалися на полі бою.

Ігор Лоський

Потяг старався якомога менше затримуватись на станціях, щоб уникати зайвих конфліктів з демобілізованими «товарищами», які тисячами сиділи на станціях, чигаючи на проїжджаючі потяги. Через день після від'їзду з Києва було вирішено, що юнаки проїдуть далі на Бахмач, де лишився невеликий відділ на чолі зі старшиною Богданівського полку, тепер полковником С. Лощенком, а студентська сотня лишиться в Крутах і буде продовжувати військові вправи. Але виявилось, що Бахмач уже зайнятий червоними і що скоро можна їх сподіватися в Крутах. Отже, прийшлося всім розташуватись у Крутах. В станційному будинку помістився штаб «Північно-західного фронту». Якщо пам'ять не зраджує, там було близько двохсот юнаків, кілька десятків «вільних козаків» (головно старшин) і Студентська сотня, здається 116 осіб. Крім того, пара кулеметів і одна гармата згаданого

Лощенка. Студентській сотні роздано по одній чи дві обойми із попередженням, аби поводитись обережно, бо ж багато було таких, що стріляти не вміли. Невтомний сотник Омельченко спромігся десь із місцевих військових складів роздобути трохи одягу — шинелі, «гімнастюрки». На жаль, не вдалося дістати чобіт, а натомість було видано всім валянки, які наступного дня під час відступу безпосередньо послужили причиною того, що кілька січовиків попало до полону. Всю сотню розбито на три частини — одна відійшла в розвідку, друга зайняла варту, а третю послано рити окопи за кілометр від станції.

За суматохою незаметно пролетів день. Пізно ввечері повернули ті, що рили окопи, і, як скошені, повалились на лавки спати. Залишився на ногах невеликий відділ, що мав нести охорону. Запізнена зима вступила нарешті в свої права. Стояла чудова морозна ніч, тишу лише інколи переривали постріли. Але в станційному будинку було досить весело. Січовики, які стояли на варті, чули, як штаб, незважаючи на тяжке положення відтинку, веселився. Десь під ранок з бічної лінії залізниці надійшов потяг, наповнений «товарищами». У багатьох була зброя. Перше, до чого хотіли січовики кинутись — це обеззброїти. Але «товарищи» знайшли несподівано захист в українському штабі, який, мабуть, під впливом алкогольних парів, розпорядився пропустити потяг на північ. Іншими словами, ворожі сили свідомо збільшено на кількасот чоловік.

Наступив роковий день бою. З самого ранку більша частина українського війська зайняла лінію окопів, близько двадцяти чоловік залишено на станції як прикриття. Українська лава розташувалась в такий спосіб, що праворуч від залізничного тору лягли юнаки, ліворуч — студентська сотня. На самому ж торі стояла на платформі з паротягом єдина українська гармата і коло неї невтомний Лощенко, який взяв собі на допомогу одного із студентів. Десь коло десятої рано з'явилися ворожі групи, і в той же час більшовицька артилерія почала обстріл. Обстріл був досить інтенсивний, але в рівній мірі невдалий — стрільна лягали десь в полі. Натомість Лощенко стріляв досить влучно. Добре відстрілювались юнаки. Гірше було із студентською сотнею. Багато не вміло стріляти, невелику кількість набоїв швидко вистріляно і послано на станцію за набоями. Але виявилось, що на станції вже штабу не було. Що найгірше, тікаючи, він причепив до свого паротягу

вагони з амуніцією. Аж десь за Ніжином на другий день нагнали відступаючі студенти та юнаки штабний потяг.

Стан був розпучливий. Швидко мусили замовкнути українські кулемети, не маючи амуніції. А більшовики наступали все ближче, вже можна було розпізнати постаті матросів, тієї «краси і гордості революції», що йшли в перших рядах. Командування юнаків передало по лаві наказ відступати, але десь по дорозі наказ переплутано, і студентська сотня почула, що треба наступати. В той час, коли праве крило розпочало відступ, ліве рушило вперед. Можна собі уявити, що ворог скористався з оголення правого крила і зайшов у тил студентській сотні. Було смертельно поранено сотника Омельченка, і це збільшило загальне безладдя. Студенти почали відступ. Ті, що були на крайньому лівому крилі, відступили, минаючи станцію, вже зайняту ворогом, і щасливо добралися до свого ешелону, який стояв за пару кілометрів від станції. Та ж частина, яка була ближче до залізничного тору, відступаючи, не знала, що станція вже зайнята, і була оточена. Побачивши це, студенти спробували пробитися, але то вже було неможливо. Кількох з них закололи багнетами під час тієї невдалої атаки, більшість попала до полону. Щоправда, дехто міг би врятуватися, але на заваді стали згадані валянки — вони від снігу намокли, зробилися страшенно важкі — тікати в них не було змоги... Так протягом одного дня рішилася доля студентської сотні. Залишаючи третину своїх товаришів вбитими і в полоні, решта підступала в напрямі на Київ. Відступ тягнувся досить довго, по дорозі нищено залізничний тор, зривано мости і т. д. Найдовше затримались у Дарниці під Києвом. Коли стало ясно, що більше двохсот юнаків і студентів не в силах зупинити наступу кількатисячного ворога, що з півночі і сходу наближався до Києва, — комендант юнаків, який перебрав команду також над студентською сотнею, наказав усім розійтися...

14

Спогади подано за: <http://kruty.org.ua/spogady>. У них дати — за новим стилем.

Розділ 19. Свої та чужі

Олекса написав на аркуші кілька слів і віддав його солдатові, що проходив повз. Тут, у штабі, можна було довго не пояснювати, що й кому треба передати. Потім скрутив другу записку в трубочку й заховав у портсигар.

Можна було йти додому. Олекса почав застібатися, але зупинився, діставшись до верхнього гудзика.

— Устигне...

Двір штабу був порожній, а поза парканом цього вже не такого «цілком таємного» закладу буяло життя. Олекса поспіхом перетнув двір і вийшов на вулицю, таку ж безлюдну цього зимного січневого дня. Тільки в кінці вулиці він помітив кінний патруль — але гайдамаки дивилися вперед, їх не обходив якийсь чоловік, що закурював сигарету.

— Дядьку... Ви загубили...

Олекса опустив погляд.

Поряд із ним стояв хлопчик, звичайний хлопчик у пом'ятій кепці. Таких хлопчент можна зустріти на будь-якій вулиці будь-якого міста.

— Візьміть, ви загубили...

— Дякую, малий...

Щойно хлопчик побіг далі, Олекса розгорнув «загублений» згорток. Там були документи, які довгим кружним шляхом мали дістатись із Франції до... Ось тільки адресат їх так і не отримав. Принаймні компромат на Леніна опинився в потрібних руках. Тепер і верхній гудзик можна застебнути.

Нарешті штаб залишився позаду. Гарне місце, але не для всякої справи... Олекса всміхнувся. На іншому боці вулиці походжав товстун Ходя, один із запопадливих помічників німця Берга. Скільки коштувала ця запопадливість, Олекса не знав. Власне, і не хотів знати.

— Пригостіть цигаркою, пане! — Ходя підняв сіру кепку.

— Беріть усе. Я сьогодні кинув курити... — Олекса простягнув портсигар.

Ходя мовчки, навіть не озирнувшись, пірнув у лабіринт прохідних дворів.

«Конспіратори...» — трохи іронічно подумав Олекса. День обіцяв бути довгим, варто було усамітнитися та обміркувати наступні кроки. Отож Олекса попрямував через усе місто — старий садок біля Софійського собору якнайкраще підходив для цих цілей.

Уже згаданий німець Берг разом зі своїми численними «помічниками» облаштувався на складі боєприпасів. Для міста настали скрутні часи, навіть за дуже важливими об'єктами важко було встежити. А знайомий нам товстун Ходя якраз і був сторожем складу. Тож Бергу годі було й шукати кращого місця для свого штабу.

Наразі Берг із помічниками поринув у справи — «Арсеналу» було замало, не можна було залишати Київ у спокої. Лише повсякчасні провокації, вибухи, диверсії могли втримати місто в руках. Чи принаймні вирвати з рук Центральної Ради.

— Так, панове. — Берг схилився над мапою міста. Тонкими синіми лініями було позначено тунелі та водопровідні колектори. — Ми повинні закласти вибухівку відразу в десяти місцях. Вибухи мають відбутися одночасно, за моїм сигналом. Початок...

«Панове» уважно роздивлялися мапу, аж тут повернувся Ходя і перервав монолог німця.

— Товаришу Берг, ось, вам передали.

Берг відійшов від столу й розкрив портсигар. Самокрутка із запискою майже не відрізнялася від решти. Хіба лежала скраю.

«Сьогодні, 19:00, костьол. Ваш новий товариш».

«Чудово... Наш новий товариш, здається, тримає слово. Ну і ми триматимемо. До певного часу...»

— Так, товаришу, передайте це... ну, ви знаєте. — Берг написав декілька слів на іншому аркуші, також згорнув і поклав нову «самокрутку» в портсигар, теж скраю.

Товстун мовчки забрав портсигар і так само мовчки пішов. Берга потішило, що бодай один із його помічників не ставить зайвих питань. Звісно, було б краще, якби вони всі були німими. Але така підготовка потребує багато часу, а зараз ситуація змінювалася щогодини, вимагаючи термінових рішень.

— Отож вибухи... Вони мають відбутися рівно о восьмій вечора, повторюю, о двадцятій нуль-нуль. Сигналом буде заводський гудок.

Панове-товариші закивали. Заводський гудок був сигналом не один десяток років, звикли вже.

Спливло кілька годин, як панове-товариші залишили штаб Берга. Повернувся мовчазний Ходя.

— Наш новий товариш погодився?

Ходя так само мовчки кивнув.

Він бачив, що Берга щось непокоїть. Але то не його, Ході, справа — розпитувати німця про те, що його турбує.

Задзвонив телефон. Крізь тріск Берг почув голос Муравйова — «великий полководець» вочевидь радів тому, як ідуть справи.

— Зрозуміло. Я взяв до відома... Так... Відправлю двісті людей до Дарниці. І ви не зволікайте.

Після закінчення розмови Берг поклав слухавку. А втім, якась думка продовжувала його гризти. Він озирнувся, побачив Ходю «на посту» і, прийнявши рішення, наказав:

— Щойно заберемо документи — убий нашого нового товариша.

— Провів товстуна?

— Так, пане генерале. Цілий день за ним тягався, мало на п'яти не наступав. Як тільки Берг його тримає?

— Ну, нехай у нашого німецького друга голова болить.

Генерал відклав навушник — розмова Берга з Муравйовим завершилася.

— Дякую вам, мадемуазель. — Генерал нахилився, поцілував телефоністці руку і вийшов у супроводі Набоки.

Усе, на диво, відбувалося за планом, хоча план придумали давно, а події сипались як із рогу достатку.

Вечоріло... Генерал і Набока збиралися, нечутно рухаючись по невеликій кімнаті поряд із домашнім кабінетом Савицького. Тільки клацання патронів у барабані видавало, що в будинку взагалі хтось є.

Два заряджені револьвери Набока простягнув генералові, два сховав у кишенях. Стилет, з яким він не розлучався кілька десятків років, зручно лежав у кишеньці рукава — варто було тільки різко опустити руку.

Генерал мовчки поклав револьвери в кишені шинелі — шпигунських хитрощів він не визнавав, вважаючи за краще йти напрямки... Якщо дозволяли обставини.

Узимку темніє рано. А цієї зими на вулицях, окрім того, не світився жоден ліхтар. Біля громаддя костьолу, що чорнів у міських сутінках, Ходя зупинив віз, схожий на ті, якими в далекі часи чумаки їздили по

сіль. Сіна на возі майже не було — мабуть, сучасним чумакам його не треба. Мовчун-сторож сидів на возі, загорнувшись у великий кожух.

...Ось віз проминув високий пан, одягнений як небагатий містянин, — Берг не поспішав, знаючи пунктуальність «нового товариша». Проте цього разу, схоже, той хвилювався, отож на місце зустрічі прийшов завчасно. Берг усміхнувся — мета як ніколи близько.

«Новий товариш» сидів на лавці за костьолом, і впізнати його можна було тільки з кашкета і куртки. Берг ступив кілька кроків назустріч, але краєм ока помітив тінь, геть небажану, — хтось ховався за колоною, хтось із револьвером у руці.

Шосте чи, може, сто дев'яте чуття підказало Бергові, що він ось-ось уклепається в пастку всіма чотирма лапами. Він озирнувся і збагнув, що це вже сталося: позаду наближалось двоє гайдамаків, а чоловік за колоною був тим, кого не бажає бачити жоден шпигун, — на Берга впритул дивилося дуло револьвера, який належав шефові контррозвідки.

А проте генералові перевалило за шістдесят, тим часом як Бергу не було й сорока. До того ж у капкані всі інстинкти дикого звіра загострюються — отож німець пішов ва-банк і чимдуж ударив генерала пістолетом у скроню, вивівши з гри.

Вихід із пастки був вільний, залишалось найпростіше — втекти. І Берг рвонув геть.

Але генерал був не сам: чорна тінь побігла за німцем, наступаючи йому на п'яти...

Берг свиснув на ходу, даючи знак Ході. Німець вискочив із дверей храму, а мовчун-сторож скинув солому з воза і спрямував кулемет туди, звідки, як йому здавалося, мав випірнути переслідувач його господаря. Набока кинувся за статую янгола біля дверей храму, а Ходя, поливаючи все довкола вогнем, намагався в нього поцілити. Кам'яний янгол справді був янголом-охоронцем: він пожертвував собою, але захистив Набоку.

Патрони скінчилися — і кулемет перетворився на просто важку залізяку, що ніяк не могла зарадити Ході. Мовчун-сторож кинув даремну зброю і зіскочив з воза. Хтозна, чим би закінчилася гонитва, якби цієї миті з воріт храму не наспів генерал, що повернувся до тям. Сторож, наче бик, скочив на Савицького, але генерал недаремно розпочав свою кар'єру в чині підпоручика — йому вистачило двох

секунд, щоб витягнути револьвер і двічі вистрілити в тушу Бергового помічника.

Мовчун-сторож як жив, так і помер — мовчки. І не було кому його оплакувати.

Та німець уже був поза межами досяжності, щоправда, бігти за ним не було потреби. І генерал, і Набока чудово знали, де облаштувався «подвійний агент». Тепер залишалася дрібничка — застати німця в його штабі й витягнути звідти, бажано живим і здатним свідчити.

Значних перешкод Набока не чекав, проте був до них готовий. Нечутно підійшовши до штабу, він навіть розстебнув гудзики на бушлаті — можливо, не так зручно буде рухатися, зате легше вихопити револьвери, що чекають свого часу в потаємних кишнях.

Крок, іще крок... До виходу стрімко йшов чоловік, так стрімко, що Набоці довелося його зупинити... ударом стилета. Тепер шлях до приміщення штабу має бути вільним. Але ні — котрийсь із запопадливих помічників Берга вирішив зготувати німцеві вечерю. Його смерть прийшла до нього у вигляді розжареної на примусі сковорідки, яка щосили вдарила старанного помічника по обличчю, скасувавши вечерю для пана Берга.

Німець тим часом ховався у найдальшій кімнаті свого штабу, марно накручуючи ручку телефона, адже зв'язку не було.

— Йди сюди, — гукнув Берг іще одного помічника з тих, кого мав намір відправити до тунелів київського водопроводу з вибухівкою.

— Крути ручку і слухай! Обов'язково дочекайся з'єднання...

— Зрозуміло, — пробасив черговий помічник.

Ці слова й почув Набока, що скрадався коридором. «Ага, німчура... Ти мені й потрібен...»

Він з'явився за спиною Берга, але той, наче відчувши, схопив помічника і затулився ним від кулі Набоки. Поки тіло падало на підлогу, німець вихопив маузер і кілька разів вистрелив у Набоку. Той ухилився й, у свою чергу, зробив кілька пострілів. Берг спробував схватися за ящиками, але Набока вже був поряд. Занадто близько, щоб від нього втекти.

Німець відчув, як щось тисне йому в живіт. Він опустил очі — і побачив другий револьвер Набоки.

Так закінчилася шпигунська кар'єра пана Берга. Хоча він, звісно, як і раніше, сподівався на диво.

Проте дива трапляються лише в кепських шпигунських романах. У житті все значно болочіше й простіше.

Берг швидко переконався в цьому, щойно опинився в казематі вічна-віч із генералом Савицьким. Про цю людину німець наслухався чимало, зокрема й про те, що нерозумного милосердя не було серед його вад. За своїх генерал звик боротися до останнього. А зараз серед своїх, окрім батьківщини, була одна дуже близька генералові людина. Тож Берг не міг сподіватися на помилування.

Власне, очікування Берга справдилися. Генерал, увійшовши, глянув на німця без щонайменшого жалю. Отож залишалося продати те, що він знав, якомога дорожче. Але, схоже, генерал знову випередив його.

— Часу в мене обмаль, тому пропоную без прелюдій. Чекаю на інформацію.

— Моя інформація коштує дуже дорого. Що ви мені запропонуєте?

— Лише одне, — сухо відповів Савицький.

— Життя? Воно вам теж потрібне. Ваш пес хотів мене тільки поранити.

Та генерал не намірявся розбалакувати з Бергом, життя якого не було козирною картою.

— Так, твоє життя в обмін на інформацію.

— Життя на інформацію? — Берг спробував усміхнутися і хоч якось потягнути час. — Інформація — безцінний товар. Хто володіє інформацією, той володіє світом. Зробімо так: ви дасте відповідь на одне моє запитання, а я відповім на три ваші.

Генерал мовчки обійшов довкола Берга. У нього в рукаві було кілька вагомих козирів. А ось у Берга, мабуть, не набралось б карт навіть не поганеньку гру. І німець не витримав першим.

— Спектакль із документами розіграли для мене?

— Ні, пане Берг, — дозволив собі всміхнутися генерал. — Але зі своєю роллю в цій виставі ви чудово впоралися. Точніше, вас зрадила жадібність.

Берг здивовано витріщився на генерала. А той вирішив, що не буде нічого поганого, якщо він розкриє перед цим паном деякі свої козири.

— Коли я отримав від французької розвідки ваше досьє й ретельно його вивчив, то був вражений! Так-так, мене неприємно вразила ваша жага до грошей. До речі, у досьє сказано, що ви подвійний агент, але французи не врахували, що ви працювали і на ліве, і на праве крило

німецького уряду! Тому, гадаю, правильно буде називати вас потрійним агентом!

Так, це був сильний удар — Берг менш за все чекав, що комусь відомі його ігри з німецькими хазяями... адже були ще більшовики... і ліві есери. Якщо Савицький знає і про це — справи кепські. І Берг, у цьому разі, за своє життя не дасть і ламаного пфеніга.

— До того ж, виявляється, ви авторитетна персона у Леніна, вас боїться сам Троцький. Тому його люди стежать за кожним вашим кроком, за всіма вашими діями та за всіма вашими інтересами. Ось чому перша ж наживка, яку ми вам підкинули, одразу викликала посилений інтерес. А після смерті П'ятакова Троцький миттєво направив сюди свого вірного пса.

«Перша ж наживка? Майн гот, про що це він?..» А Савицький, відповідаючи на невисловлене питання Берга, нагадав йому і про розмову з Муравйовим, і про зустріч із П'ятаковим — зустріч, яку від першого до останнього слова почув Олекса, — і про те, що саме і кому саме «новий товариш» мав передати.

Це була не просто цілковита поразка — це був готовий смертний вирок. Навіть якщо Савицький випустить його, далі двох кварталів Берг не ступить — його «покладуть» свої. Отож німець, чи то від розуміння жахливого провалу, чи то щоб принаймні гідно померти, спробував приголомшити генерала.

— Ви, генерале, звісно, вояк. Такі, як ви, — гордість будь-якої армії. Ні страху, ні любові, ні жалю. Одного я не можу збагнути: в ім'я чого? В ім'я країни, якої не було, немає і ніколи не буде...

Берг зареготав — істерично, навіть підвиваючи. Генерал дивився на німця трохи здивовано.

— Чому, генерале, ви відправили свого сина на неминучу смерть?

Савицький мовчки вийшов — він знав відповідь на це питання. Але Берг зроду не чув про те, що у світі є такі «дивні» речі, як честь офіцера і громадянина.

Розділ 20. Привітний господар Муравйов

— Усе, відстрілявся, — прошепотів Володя. — Прощавай, друже...

— Може, у нього патрони закінчилися? — припустив Валерка. — І вони з Мареком спробують відійти в темряві?..

Володя знизав плечима. Звісно, це був би найкращий результат. Казковий, а отже, майже неможливий.

— Може...

Договорити Володя не встиг — біля окопу, де щойно захлинувся кулемет, прогуркотів вибух.

— Так, панове воїни, — взяв на себе командування Володя. — Повертаймося.

І вони побігли... Володя і Валерка, Альтист Пипський і Коля, юнкер із Бердичева і гімназист останнього класу Вельський. Десь там, дуже близько, пролунав подвійний свисток паровоза.

— Ви наче дохлі кури, панове вояки! Ану ворухіться...

І панове вояки чесно спробували підтягнутися. Добре було те, що вони бігли без нічого, тільки з рушницями. А погано — що бігли в темряві після цілого дня бою, нескінченно довгого і нескінченно жахливого.

Вони бігли крізь темряву ночі — й лише повний місяць у височині та білий килим під ногами бачили, як повертається додому останній загін студентів. Темрява попереду ще дужче згустилася, і на тлі снігу Володя розгледів обриси станції.

— Та-ак, панове вояки, а тепер кроком... та тихіше.

Ні кроком, ні тихіше не вийшло — у будівлю станції студенти таки вбігли. Під ногами скрипіла кам'яна крихта, чорніли за вікнами рейки. Але потяга там не було.

— Уже нікого немає! — ледь чутно мовив Володя. — Нам треба далі, до колії та насипу!

Панове студенти повернули було в бік насипу — туди, де зупинився потяг, коли вони приїхали до Крут, але цієї миті відчинилися двері

і з кімнати, де колись працював станційний доглядач, вийшов «головнокомандувач» Муравйов.

— Оце так зустріч! Панове малороси завітали... заблукані душі. Вчасно!

Ні слова не кажучи, Володя скинув рушницю і взяв Муравйова на приціл. Щоправда, той не звернув на це жодної уваги. Розп'якуючи, він слухав тільки себе і не потребував публіки. Точніше, потребував лише такої, яка мовчить і слухає.

— А я думаю, чого в мене права рука свербить? — «Головнокомандувач» перевів погляд на Володю. — А це до того, що гості прибудуть. До зустрічей і рукостискань. Обіцяю вам, панове малороси, і рукостискання, і обійми!

Володя так само дивився на Муравйова через приціл. Дивився — та вистрілити не міг. Одна річ, коли червоний біжить десь там, як саме втілення зла, а інша — коли він за п'ять метрів витріщає на тебе безживні очі з величезними зіницями.

— Ну, друже, чого ти такий напружений? Заспокойся — ти ж у мене в гостях. І рушницю опусти, вона тобі більше ні до чого. Негоже в гості зі зброєю ходити. Не люблю я, коли такі гості до мене приходять, шаленію.

Панове «гості» зирнулися, підняті рушниці тремтіли, краплина поту скотилася круглим обличчям юнкера Колі.

— Це не твоя земля! — нарешті зміг відповісти Володя. — І ти тут не господар!

— «Господар», ти ба... Немає тут ніяких господарів! Ми їх давно до стінки поставили!

— А бодай... — розпочав був Володя й міцніше стиснув рушницю.

І аж тоді зрозумів, чому цей кругловидий більшовик такий спокійний — точніше, побачив, що з усіх дверей і вікон на них спрямовані рушниці й навіть два кулемети.

Першим не витримав товстун-юнкер із Бердичева й кинув зброю.

— Розумничку... Беріть їх, хлопці.

Колишні склади станції були такі ж порожні, як і будівля. Шибки давно повибивали в перестрілках, кам'яна крихта зі стін та стелі рівним шаром укривала підлогу і притлумлювала кроки.

Відданий Муха, не так зброєносець і ад'ютант, як камердинер і кухар, заніс патефон. Стіл, Володя бачив це, принесли кілька хвилин

тому, вже після того, як заштовхнули останнього побитого юнкера.

Муха обережно поставив патефон і крутнув ручку. Обличчя його було серйозним і зосередженим — ще б пак, наказ «головнокомандувача». Нарешті він завів пружину і, поклавши платівку, опустив на доріжку зігнутий звукознімач.

Це була улюблена платівка Муравйова, заграна й подряпана, адже двічі побувала на підлозі салон-вагона, — тому «Амурські хвилі» зазвучали крізь хрипи й вищання голки.

Із першими звуками на склад, уже не порожній, прийшов Муравйов. За його спиною крокували червоні — солдати й матроси.

— Ти ба... — прошепотів Валерка. — Який у нього почет. Зарізяки...

— Ти краще на царка глянь, — ледь чутно відповів Володя. Навіть недипломований лікар побачив би, що «головнокомандувача» хитає від морфію. Проте Муравйов іще не відплив.

— Як же так? — верескнув він. — Як ви могли? Як посміли? Піти проти нас, проти трудового народу! Творця історії! Деміурга! Народ — він же в центрі подій, а я над народом! Я Червоний Наполеон, бог ешелонної війни, головний військовий фахівець Радянської Республіки. Шкода! Щиро шкода вас, юнаки. Шкода, що ви не любите радянську владу! А у мене місія — нічого не вдієш, — у мене місія, і я, саме я покликаний приборкати Нову Вандею!

— Ох, кепські справи... — ледве ворущачи розбитими губами, зауважив Валерка. — Здається, сьогодні Червоний Наполеон нап'ється крові...

Засніжило... Сніг лягав тонким шаром на порожній розбитий перон, насип, пробивався крізь діру в даху. Володя задер голову і подивився на захмарене небо.

Валерка мав слушність: Наполеон не просто «напився крові» — він упивався знущаннями, диригував ними, насолоджувався болем і управляв смертю. Зараз, за декілька годин, матроси, яких чесніше було б назвати катами, затягнули в кімнату п'ятьох убитих і кинули біля найближчої стіни.

Володя повернув голову й глянув на Валерку — того трусило від холоду й болю. Обличчя покреслили синці й садна, а під головою валялася розтрощена гітара. Уперше Володя бачив, що Валерка не жартує.

— Ану, друже, я тебе закутаю. — Володя мало не застогнав від болю, стягуючи з себе светр і намагаючись укрити ним Валерку, якого вже били дрижаки.

Товстун в окулярах, підійшовши до ближнього віконця, смикав ґрати. Його руки видавалися руками невідомого чудовиська. Альтист кілька хвилин спостерігав за ним, а відтак буркнув:

— Облиш... Марно все.

— Звідки ти знаєш? — обернувся товстун. Схоже, він зрадів, що його зупинили.

— Якби можна було виламати ґрати голіруч, нас би сюди не пустили і на гарматний постріл. Сідай уже... герою.

Альтист трохи посунувся, щоб товстун помістився поруч. Декілька сніжинок упали на обличчя Пипського і розтанули. Альтистові було нестерпно боляче рухатися. Але й іншим, він бачив, не легше. Ясна річ, тим, хто ще був живий.

Альтист повернувся і натягнув вище роздерту, брудну й закривавлену шинель. Рука потрапила в кишеню і слизнула в дірку. Під пальцями Пипський намацав коробку — подарунок сестрички.

— Брати, гляньте, що в мене є!

— Ого, цукерки! — Володя взяв дві, для себе й Валерки. — Просто різдвяне диво.

— Так, — невесело всміхнувся Альтист. — Пригощайтесь. Ми так і не відсвяткували мій день народження. То давайте зараз...

— Валерику, — Володя поторсав друга, — візьми.

Проте Валерка не відповів і не ворухнувся. Обличчя його було спокійним і відчуженим.

— Прощай, друже, — рука Володі лягла на очі приятеля.

— Підйом! Годі, навідпочивалися, — пролунав від дверей голос одного з головорізів Муравйова.

Сірий січневий ранок зустрів студентів пронизливим холодом. Вузькоокий солдат підганяв товстуна багнетом, мордатий матрос штовхав Володю, який плівся останнім. Нарешті всі вийшли.

Володя, мружачись від світла, роззирнувся. Довкола лежали ті самі білі поля, трохи осторонь темнів бронепотяг, а за спиною, певно, залишилася станція. Та попереду, Володя ясно це розумів, чекало лише одне — нічого.

«Добре, хоч Савицький устиг раніше і не бачить цього. Скоро, друже, ми знову зустрінемося — ти, Валерка, я... Чекай, уже скоро».

— Ворушися, ставай по одному! — скомандував мордатий матрос.

Але «малороси» не дуже поспішали виконувати його накази. Тоді кати Муравйова почали шикувати їх навпроти шеренги вбивць, підштовхуючи багнетами. Але й це, правду кажучи, вже не дуже допомагало — бійці Студентського куреня залишалися тут хіба фізично. А думками вже давно з'єдналися з тими, хто встиг податися у кращий зі світів раніше.

Володя глянув на «Червоного Наполеона». Той начебто отямився, хоча, можливо, не так давно. Та й важко було розгледіти його очі за круглими жовтими скельцями окулярів. Муравйов розкапустився в червоному оксамитовому кріслі, накинувши затишний цивільний кожух. Один за одним він виставляв на підлокітник двадцять сім патронів.

— А оцей, — Муравйов узяв один патрон, — я вам подарую.

Та шеренга студентів навіть не поворушилась. «Великий стратег» питально вивчав обличчя «малоросів», але вони були спокійні. Принаймні бажаного для Муравйова страху перед каральною червоною машиною він не розгледів.

— Одному з вас... — «Червоний Наполеон» зробив справжню театральну паузу, — я зараз подарую життя...

І знову лава студентів ніяк не зреагувала. Обличчя «панів малоросів» були спокійними і відчуженими.

— Ну, хто хоче жити? Виходь із шеренги!

Шеренга навіть не поворухнулася.

— Даю слово червоного генерала.

І аж тепер він помітив рух.

— Лайно ти, а не генерал!

— Хто? Хто це сказав? — аж заверещав «великий стратег».

Володя гордо підняв голову і подивився просто в обличчя Муравйова. В очах у хлопця не було ні страху, ні болю. Так, цей студентик, збагнув «головнокомандувач», не просто його не боїться, а й зневажає. «Геній ешелонної війни» оскаженив.

— ...Хоробра Моська!

І подав знак стрілкам, що вже давно вишикувалися. Володя дивився в обличчя Муравйова, який передчував мить пострілу. Проте йому

не дали насолодитися цим. Не дав Альтист.

Ще не вмерла Україна, і слава, і воля, Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля...

Високий чистий голос Пипського, здавалося, накрив усе навкруги прохолодним чистим світлом. У його обличчі не було ні страху, ні болю, ні розпачу. Він уже був не тут, залишаючи на цьому закривавленому полі тільки свій світлий голос.

...Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці. Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Володя поглянув на Муравйова — зараз той цікавив його як клінічний випадок, класичний і невиліковний. Звуки гімну дошкуляли йому фізично — як дошкуляє нестерпний біль.

— Ка-а-анвой! — не скомандував, а загорлав «геніальний стратег». — Гато-о-овсь!

Конвоїри, скинувши рушниці, прицілилися. «Панове студенти» дивилися в обличчя своїй смерті, не відводячи поглядів. Тим часом обличчя солдатів, радше карателів, були порожні, тупа покора заповнювала їхній мозок і заливала чорнотою очі.

— А-а-агонь! — заверещав Муравйов.

Гримнув постріл — ненависні «малороси» падали, мов скошені жахливою косою. Але гімн продовжував звучати — у матроса, який мав убити Пипського, заклинило рушницю.

...Душу й тіло ми положим за нашу свободу І покажем, що ми, браття, козацького...

Останнє слово заглушив постріл — це Муравйов, вихопивши маузер, вистрілив в Альтиста. Співати той більше не міг — куля пробила йому легені, але губи ворушилися, вимовляючи:

— ...роду.

Падав сніг і легким покривалом лягав на обличчя студентів, укутуючи їх, забираючи зі страшного січневого ранку туди, де їхні імена залишаться назавжди. І де їх завжди можна буде зустріти веселими. І де вони знову й знову повторюють слова гімну України.

Розділ 21. Брати

Нарешті потяг рушив. Хоч як повільно він набирив швидкість, але червоні відстали, і то швидко. Спробували стріляти вслід, але влучили тільки в дошки, вибивши декілька трісок.

Андрій виліз із укриття і розгледівся. Порятунком виявився вантажний вагон для перевезення коней. У темряві було чутно цокіт копит об підлогу, пирхання й шумне дихання.

Довгий жахливий день нарешті добіг кінця. Залишалось тільки дістатись додому.

Але на задньому майданчику, що продувався, було неможливо влаштуватися навіть із мінімальними зручностями. І через вагон з кіньми пройти годі.

«Ох, треба через дах...» Почуваючись героєм примітивних пригодницьких історій, Андрій видерся на дах вагона, пробіг по ньому і спустився в тамбур. На щастя, це був не вантажний вагон — там сиділи й лежали на лавках ті, кому пощастило вибратися з пекла.

Знеможений, упавши на лавку біля тамбура, Андрій заплющив очі. Потяг торував версти, неквапливо наближаючи Савицького-молодшого до дому. Так сплигло декілька неймовірно довгих хвилин.

Та невдовзі Андрій повернувся до тями. Перед його уявою все ще миготіли картини бою: ось Марек намагається вибратися з окопу і падає, ось більшовики в сірих шинелях і папахах із червоними стрічками біжать через поле до окопів Студентського куреня, ось Гончаренко витирає шаблю, що вдосталь напилася крові.

Так, усе це треба буде замалювати. Спогади з пам'яті зітруться, а зі сторінок щоденника — ніколи.

Діставши з-за пазухи свій вірний щоденник, Андрій розкрив його і почав гортати до останньої заповненої сторінки. Ось Валерка з гітарою, Володя з величезним ножом на кухні, Альтист поправляє шарф...

— Де ж вони всі? — пробурмотів Андрій, озируючись.

Його оточували обличчя напівзнайомих юнкерів. Он у кінці вагона, здається, хтось із його куреня.

— Так не годиться... Треба знайти своїх.

Але «свої» вперто не знаходилися — Андрій проминав вагони один за одним, бачив дедалі більше знайомих облич, але Валерки і Володі, друзів, з якими він готовий був у вогонь і у воду, не було.

— Та й сотника ніде не видно. Невже він теж залишився на полі бою?

Потяг зупинився. Андрій визирнув з вікна: світло головного ліхтаря паровоза падало на засніжений степ, що тягнувся аж до обрію. Біля вагонів снували люди. Повз Андрія з криком пробіг високий чоловік.

— Пан сотник. Живий... — пробурмотів Андрій.

Хлопець вискочив з вагона. Так, цілком неушкоджений Гончаренко сварився з машиністом. Той виправдовувався, теж зірвавшись на крик:

— Що! Що? Я ж попереджав, вода закінчується, пари немає. Якщо даси десятьох людей — за чотири години впораємось.

— Та бери скільки треба, аби мерщій поїхали. Червоні у спину дихають, а ти «пари нема-а-ає».

Машиніст не відповів, розуміючи, що і сотник має рацію, і він сам теж ні в чому не винен.

— Ну добре, хлопці, — мовив машиніст до юнкерів, що стояли неподалік. — Онде відра, води треба.

— Та не журись, дядьку! Зробимо! — відповів котрийсь юнкер.

Гончаренко, побачивши, що і без нього справи йдуть на лад, обернувся, щоб увійти до вагона, аж тут нашттовхнувся на розгубленого Андрія.

— Пане сотнику! Такі справи... ані Засухи, ані Гойди ніде немає. Та й більше половини наших. Вони там, позаду. Ми їх там залишили!

Гончаренко вмить збагнув, про що говорить Андрій, — він також, проходячи по вагонах, не побачив багатьох своїх «вояків». Але все ще сподівався, що, можливо, вони знайшли місце у вантажних вагонах. Та якщо Андрій каже...

«Чорт! Обіцяв же я всіх додому повернути. Кепські справи... Бідолашний хлопець, друзі все ж таки...»

— Савицький, ми виконали завдання. Це війна, а на війні бувають втрати.

Слово «втрати» подіяло на Андрія дивним чином. Замість того щоб змиритися й повернутися на своє місце у вагоні, він підняв голову і, карбуючи кожне слово, мовив:

— Я маю повернутися на станцію. Якщо залишився хоч хтось живий...

Сотник слухав сина генерала. Так, це був саме син генерала — не випещений синок, а людина честі та обов'язку. Але його не можна відпускати. Там червоні. Ляже поряд із друзями, ото й усе.

— Савицький! — Гончаренко заперечно похитав головою. — Це небезпечно! Там повно червоних. Я забороняю!

Андрій мовчки пішов по вагону. Гончаренко дивився йому вслід, дивуючись із того, що син генерала так легко здався. Хоча, звісно, наказ є наказ... Але друзів він усе-таки втратив.

«Ох, хлопче. Скільки ще втрат попереду», — подумав сотник.

Гончаренко обернувся до паровоза. Ліхтар, як і раніше, освітлював рейки. У конусі світла вигулькували фігури з відрами й зникали десь праворуч від потяга — це юнкери носили воду для паровозного котла.

«Ну, дасть Бог, скоро рушимо...»

Несподівано Гончаренко почув звук, який сказав йому значно більше, ніж слова Савицького. Невгамовний хлопець відчинив рампу, і по дошках процокали кінські копита — то син генерала вирушив по друзів.

Уже розвиднялося, сірий туман закутував станцію Крути, на якій хазяйнували червоні. Бронепотяг стояв на ближній колії, головнокомандувач Муравйов поринув у солодкі марення морфініста. Панувала майже цілковита тиша.

І лише в одній із кімнат ніхто не спав. Мало того: тут вершилась історія. Так принаймні думав комісар Штик, вивчаючи документи, привезені «нашим новим товаришем».

— Так, товаришу... Імперія від своїх колоній не відмовиться.

Олекса — а це він був «новим товаришем» — мовчки кивав. Схоже, його місія ось-ось завершиться. Комісар не мав чого сказати — та й не було в цьому жодної потреби.

Товариш Штик роздивлявся фото і порівнював їх із текстом на напівскручених сторінках.

— Так, зрозуміло... Це також... Кумедно, що французи...

Краєм ока Олекса помітив рух за вікном. Рух, якого не могло бути, — у бік станції від бойовища біг чоловік. Брата Олекса міг упізнати з будь-якої відстані.

«Братику... Що ти тут робиш?..»

Слово «французи» повернуло Олексу в кімнату — він мусив відповісти комісарові. І, звісно, не виказати хвилювання.

Штик відклав лупу і підвів очі на Олексу. Документи не викликали сумнівів. За них не шкода було заплатити суму, яка чекала в саквояжі. Ясна річ, розкидатися грошима молодій радянській республіці було важко — проте деякі речі були того варті. Спокій, приміром.

— Так, товаришу, ви вчасно зміркували, що краще співпрацювати й не стояти на шляху нової народної імперії, і зробили правильний вибір.

Олекса кілька разів кивнув. Комісар багато в чому мав слушність — Олекса вже точно не був дурнем. І вибір зробив правильний, притому дуже давно.

А ось щодо «стояти на шляху народної імперії» він мав великі сумніви. У народної імперії — старший син Савицького зараз переконався в цьому остаточно — руки були по лікоть у крові. Така піде по трупах до «світлого», в її розумінні, завтра, не морщачись.

«Народна імперія... Батько б сміявся...»

Олекса подивився на комісара, потім на те, що називало себе Муравйовим. Ну, з цими він впорається... Але ще є охоронець. Він будь-якої миті може побачити Андрія.

«Треба поспішати...»

Нарешті комісар поклав на стіл конверт із документами і кивнув охоронцеві. Той подав Олексі саквояж і відступив убік.

— На все добре, комісаре, — вклонився Савицький.

Комісар кивнув і провів поглядом «нового товариша». Він був цілковито спокійним: документи, які на майбутніх перемовинах могли спричинити скандал, уже ніколи не будуть оприлюднені.

А ось Олекса не був спокійним — не про документи він зараз думав, а про те, як захистити брата. Ще хвилина — і той забіжить на станцію, побачить і... І все закінчиться. Закінчиться назавжди.

Цього не можна було допустити.

Олекса різко обернувся і, вихопивши з кишені маленький пістолет, почав стріляти. Охоронці миттєво впали, а ось комісар, на жаль, тільки отримав поранення й спромігся двічі вистрілити в Олексу. Схибити з такої відстані він не міг — і не схибив.

Поранений Олекса притулився до стіни. Місія, виявляється, була не завершена, та її продовжив його брат.

Андрій увірвався в кімнату і скам'янів, не очікуючи побачити тут Олексу. Мимохідь він помітив якийсь рух.

Це бачив і Олекса — комісар тягнувся було за пістолетом, але... Усе було скінчено.

— Брате, як ти тут?.. — Андрій нахилився над Олексою, який сповз на підлогу біля стіни.

Олекса підняв очі на брата і перевів погляд за вікно. Сили залишали його, а сказати треба було ще дуже багато... Аби лише встигнути.

— Слухай уважно... Ти випадково став свідком важливої політичної операції батька. Ці папери мали потрапити до рук більшовиків і змінити хід подій. Задум майже вдався. Мені повірили. Для України це був шанс...

Олекса зупинився і спробував відкашлятися. Горлом пішла кров.

«Шкода, усе скінчилося дуже швидко. Нехай брат спробує, тепер його черга».

— Олексо... зачекай. У мене є кінь. Я відвезу тебе до ешелону.

— Не перебивай, брате... — Дихати було дедалі важче, і Олекса поспішав. — Часу обмаль... Андрію, головне: передай ці папери батькові. Саквояж облиш. Можливо, задум іще спрацює.

Тепер усе було сказано. І тільки зараз Олекса по-справжньому поглянув на молодшого брата. Побачив його обличчя в крові і якийсь незнайомий, страшний вираз очей.

— Ну ось, малий, схоже, тепер і ти знаєш, що таке війна...

Старший брат знову закашлявся. Кров, стікаючи з куточка рота, проклала доріжку по шиї.

— Олексо... Я зараз, тільки не помирай.

Андрій підвівся, щоб привести коня. Але дихання брата за спиною затихло — і він обернувся, зрозумівши, що вже не встигне йому допомогти.

Олекса сягнув рукою в кишеню куртки й витягнув заповітну коробочку. Кволими пальцями відкрив її і...

І для старшого з братів Савицьких усе закінчилося. Обручка покотилася по підлозі й зупинилася біля ніг Андрія.

Розділ 22. Гірка ціна

— Татусю, ну де ж вони? — Марічка, молодша сестричка Альтиста, трясла батька за руку.

— Не бачу поки що, дитино... Але зараз будуть. Потерпи.

За два кроки від Марічки витягали шию подруги Софії — Олесья й Оксана. Трохи далі вдивлялися в порожні колії бабуся Валерки, дід Володі... На пероні було велелюдно, усі погляди були спрямовані в один бік. Рейки губилися в тумані.

— Що відбувається? — обурилась Оксана. — П'ять годин тому мали повернутися.

— Ну, шерочко, часи такі... Може, щось із залізницею чи від червоних відбиваються.

— Почекаємо, шерочки. — Софія обійняла подруг за плечі. — Почекаємо. Вони обов'язково прийдуть.

Батько Альтиста спробував відвести дочку в тепло.

— Марічко, ходімо у вокзал, погрієшся, а коли потяг прийде, ми побачимо. Ходімо...

Та дитина заперечно похитала головою. Вона мусить дочекатися брата. Тут!

— Маленька, — перед дівчинкою присіла Софія. — Йди в тепло. Обіцяю: щойно потяг прийде, я тебе покличу.

Дівчинка вперто стиснула губи. Якби було можна, вона б ухопилася за перон руками.

— Ну гаразд, маленька. — Тато ласкаво обійняв дівчинку за плечі. — Тоді хоч пригорнися до мене. Все тепліше...

— Ой, тату, глянь! Он вони! — З туману поволі виповзав довгоочікуваний потяг.

Батько Пипського скам'янів. Йому від самого початку дуже страшно було йти на вокзал. Якби не донечка, він залишився б удома...

Ось-ось мала розпочатися звичайна метушня, як на всіх вокзалах, коли нарешті прибуває довгоочікуваний потяг. Та не цього разу... Потяг зупинився, з вагонів почали діставати ноші з пораненими. Непритомні хлопці, скривавлені бинти, запах пороху, чаду й лиха...

— Господи, який жах, — прошепотіла Олеся. — Шерочки, який жах...

Це була смерть — смерть лише за півдоби від них усіх, котрі ще вчора ображалися на братів, друзів і коханих за те, що ті не залишилися вдома, втекли «на війну».

Пероном пробивався генерал Савицький. Десь тут мав бути його молодший син. Про долю старшого він не дуже непокоївся, адже Олекса іноді зникав на півроку, а то й на рік.

Роззиралася на всі боки і Софія, впевнена, що з Андрієм усе гаразд, він просто ще не вийшов з вагона.

— Ну де ж ти, Андрію? — прошепотіла дівчина.

— Софійко, ти не бачиш Володі? — спитала Олеся, яка стояла поряд.

— Ой, гляньте, шерочки! Он той офіцер, з яким наші вирушали... Пане офіцере, здрастуйте!

Отаманський чекав, що почнуться розпитування, і намагався зберігати спокій. Але почуття сорому за те, що він, бувалий офіцер, повернувся без єдиної подряпини, а хлопці, які довірили йому свої життя, загинули, не дозволяло підняти очі.

— Здрастуйте, панночки.

— Скажіть, пане офіцере, а де Володя, Валерка? Ой, студенти Гойда і Засуха? Вони в цьому вагоні?

Отаманський ще раз зітхнув, важко й безнадійно.

— Декілька хлопців загубились...

Від цих слів Олеся заціпеніла.

— Загубились, пане офіцере? Тобто як «загубились»? — голос дівчини зірвався на крик.

Вона й сама вже збагнула, що це означає. Збагнула, та не могла змусити себе в це повірити.

Повз дівчат протиснувся Пипський-старший. Маленька Марічка міцно трималася за його руку і першою заглядала у вагони. Але брата ніде не було.

— Татусю, ну де ж він?

— А ми зараз у пана офіцера питаємо, дитино.

— Здрастуйте, пане офіцере, — підняв капелюха старший Пипський. — Григорія нашого не бачили? Григорія Пипського?

Отаманський не зміг відповісти — не зміг навіть поглянути в очі батька. Мовчання затягувалося, тож він мусив, кахикнувши, витиснути із себе:

— Григорій був з ними.

— Візьміть... — Це за спиною Отаманського з'явився Андрій.

Він простягнув батькові скривавлений шарф сина. Слів не було — він, молодий і сильний, страждає від втрати друга. Що ж тоді відчуває батько, для якого Григорій був найближчою людиною?

— Татусю... — Маленька Марічка спробувала потягнути батька далі.

— Почекай, мала, я візьму тебе на руки.

Пипський-старший обережно підняв донечку. На очі навернулися сльози, та показати, як йому боляче, він не міг. Адже Марічка була зовсім маленькою. Їй потрібен сильний і спокійний батько.

— Андрі-і-ю! — Софія нарешті побачила його.

— Софійко... — Андрій узяв руки Софії. — Друже мій.

— Андрію...

Зараз Софії було все одно, хто на неї дивиться, що потім про неї думатимуть, що говоритимуть. Він повернувся, і цього було досить. Софія обійняла Андрія, а він заховав обличчя в її волоссі.

За декілька кроків від них стояв Гончаренко. Його «вояки» повернулися, однак не всі. Так, хтось був поранений, але рани можна вилікувати. Невиліковною є лише смерть. Не всіх він уберег від цієї невиліковної хвороби, хоч як намагався. І це назавжди залишиться на його совісті. Як і радість, що багатьох він усе-таки повернув сім'ям.

Гончаренко дістав з-за пазухи щоденник Андрія, який знайшов на лавці у вагоні.

«Добре, хлопче, що ти повернувся. Боляче було дивитися на твої малюнки, боляче думати, що ти більше ніколи нічого не напишеш у своєму щоденнику. Живи, солдате!»

— Тримай, хлопче! — На плече Андрія опустилася рука сотника. — І більше не губи!

Андрій подякував кивком і простягнув руку. Гончаренко відповів рукоштовканням і теж кивнув. Слова зараз були не потрібні — після вчорашнього нескінченного дня усі розуміли одне одного з напівпогляду.

Андрій розгорнув щоденник. Ось усміхається Софія, ось Гончаренко, Володя з шаблею, безжурний Валерка в обнімку з гітарою... Батько... Старший брат...

Здобутки й утрати. Друзі й кохання. Цей зошит у шкіряній палітурці вмістив усе його життя... яке триває.

Біля виходу з перону Гончаренко побачив генерала Савицького.

— Пане генерале! — виструнчився сотник.

— Дякую, синку! — Генерал обійняв сотника.

Йому не треба було пояснювати, за що він дякує, та й сотникові не потрібні були пояснення.

Потім, увечері, коли Андрій, віддавши конверт із документами і стомившись від розповіді, засне, генерал іще замислиться, чи вартувала гра свічок. Але це буде пізніше. Зараз Савицький-старший просто радів. Адже він ще не знав про загибель Олекси...

Офіційні рядки15

Ігор Лоський

Як уже згадувано вище, 35 січовиків опинилося у полоні. Лише сім із них врятувалося. З їхніх слів, уже кілька місяців пізніше, почули січовики про жахливу долю своїх товаришів. Цілу добу знущалися над ними червоні побідники. Зрештою, на другий день всіх, окрім згаданих семи, розстріляно. Перед розстрілом учень сьомого класу Другої Української гімназії, галичанин Пипський, затагнув повним голосом український гімн, усі підтримали.

Чому якраз сімох не розстріляли? Вони самі добре не знали. По якійсь дивній фантазії залишено при життю кількох поранених. Одного учня, сина машиніста, впізнав колега його батька, що возив більшовицького ватажка Богданова, з яким разом пиячив, і випросив у нього помилування. Інший врятувався просто завдяки тому, що, коли всіх виводили на розстріл, він спокійно пересів до поранених і заявив матросам, що «сам» Богданов обіцяв йому дарувати життя. Йому допоміг один із матросів, мабуть, українець за походженням, який підтвердив фантазію про Богданова. Звісно, ті сім чоловік, мабуть, все одно були б розстріляні, бо їх відправили до Харкова, в розпорядження «товарища» Антонова (якщо не помиляюсь, радянського полпреда у Празі), але, на їхнє щастя, «товарищ» Антонов у час їх прибуття до Харкова був непритомний від алкоголю. Наших січовиків тим часом помістили в шпиталі, а звідти уже сестри-жалібниці і лікарі-українці допомогли їм втекти...

Трупи розстріляних під Крутами більшовики кинули просто до ями, але, після відходу останніх, дооколичні селяни поховали їх за християнським звичаєм і на могилі поставили хрест. Пізніше, коли українці вернулися до Києва, тіла замучених викопали і привезли до Києва. 18 березня, в самий розквіт запашної весни, прибула з Крут сумна валка. Тяжко було між тицми мерцями віднайти рідних, друзів, знайомих... А на слідуючий день потягнувся з двірця сумний похід. Лише за кількома трунами не було нікого, крім товаришів по шкільній лаві і зброї — це були гімназисти-галичани, які своєю кров'ю принесли жертву на вівтар української соборності.

В супроводі тисячного натовпу тягнувся цей похід вулицями Києва. Зупинилися коло Педагогічного музею, аби почути останнє слово

прощання від представників уряду.

На Аскольдовій могилі, на березі Дніпра, знайшли свій вічний спочинок жертви Крут. Не було тут лишень згаданого голови гімназійних зборів Павла Кольченка. Аж пізніше довідались, що Кольченкові вдалося втекти, але вже десь під Ніжином захопили його матроси з більшовицького панцирника і, після нелюдських знущань, мертвого кинули на Ніжинському двірці.

Спомин про крутську трагедію мусить лишитись як грізне memento нашого українського невміння організувати ті моральні сили, які в українстві є.

***Збори родичів студентів і школярів, загиблих
під Крутами, для обговорення питання про перепоховання
тіл***

Гурток родичів звертається до всіх батьків і родичів студентів, середнєшкільників і інших, що входили в склад січового студентського куреня і загинули в бою та розстріляні після бою біля Крут 16 січня ц. р., і пропонує піднести загальне прохання про розкопку могил, щоб перевезти їхні тіла з Крут, а також поховати їх у Києві. Для обговорення цього питання прохають зібратись 8 березня в п'ятницю в 6 годині вечора на Фундукліївській, 61-1, туди ж звертатися за справками.

Нова Рада. — 1918. — 8 березня (23 лютого)16

Похорон забитих козаків

6-го березня о 10-й годині на Софіївській площі відбулася панахида над старшиною і козаками 1-го загону гайдамаків, забитих в боях з більшовиками. На площі зібралися всі гайдамацькі курені з гарматами, як і інші українські частини, що мешкають у Києві. Прийшло багато і приватних осіб оддати послідне прощання. Настрій напружений — всі стоять похиливши голову і, певно, в душі переживають минуше. Сім дубових трун, укладені на гарматах та засипані квітками, під дзвін дзвонів та похоронного маршу рушили на Аскольдову могилу, а за ними йшли козаки, родичі забитих та чимало ще люду.

Боротьба. — 1918. — 8 березня

Погибшие под Бахмачем

Как уже сообщалось, под Бахмачем трагически погибло в боях с большевиками много украинских юношей-гимназистов, студентов... Погибшие погребены возле станции Круты.

М. Грушевский: «Родители этих юношей возбудили перед Радой ходатайство, чтобы тела погибших были перевезены в Киев для похорон на Аскольдовой могиле, на братском кладбище. Предлагаю Раде высказаться, чтобы похороны были приняты на государственный счет и состоялись с надлежащими почестями».

Предложение принимается единогласно. Память погибших под Бахмачем юношей Рада почтила вставанием.

Киевская Мысль. — 1918. — 10 марта (25 февраля)

Комітет по влаштуванню похорону студентів-січовиків запрошує батьків та родичів сьогодні 13-го березня їхати розпізнавати убитих на станції Крути. Оповістка про те, коли і де буде потяг, висітиме на дверях Центральної Ради після 3-х годин дня.

Нова Рада. — 1918. — 13 березня (28 лютого)

Повідомлення про рішення комітету Всеукраїнської фельдшерсько-акушерської спілки про вшанування січових стрільців студентського куреня у справі похорону вбитих у бою під Бахмачем студентів

Комітет Всеукраїнської фельдшерсько-акушерської спілки, обговоривши 12 березня ц. р. питання про похорон товаришів-студентів українського народного університету, постановив: узяти у похороні саму діяльну участь та відкрити підписку пожертв на вшанування пам'яті наших славетних оборонців волі України...

Нова Рада. — 1918. — 15 (2) березня

С. Ш.

Трагедія на Крутах

Така втрата для культурної нації була б важкою; для нашого народу ця втрата безмірна. Винна в цій трагедії уся система безглуздя, весь наш уряд, котрий після блискучого соціального законодавства, після піврічного адміністрування оказався покинутим народом і армією і в такому безнадійнім становищі рішив захиститись від добре узброєної більшовицької армії кількома сотнями шкільної молоді. Узброївши на

скору руку ці жертви урядової легковажності, без жодної військової підготовки одправили їх в Крути під командою капітана Т. і штабу, який складала два брати Б...

Нова Рада. — 1918. — 19 (6) березня

Похорони студентів-казаков

Сьогодні, 19 марта, состоятся похороны 28 казаков-студентов сечевого куреня, погибших при с. Круты.

<...>

Президиум центрального представительного органа студентов университета постановил призвать студентов принять участие в похоронах.

Тела погибших прибдут на пассажирский вокзал, откуда в 2 ч. д. похоронная процессия направится мимо Владимирского собора на Аскольдову могилу.

Киевская Мысль. — 1918. — 19 (6) марта

Про засідання Малої Ради

М. Грушевский предлагает Раде прервать заседание и принять участие в торжественных похоронах украинской молодежи, погибшей возле ст. Круты.

Заседание прерывается. Члены Рады идут навстречу траурной процессии.

Киевская Мысль. — 1918. — 20 (7) марта

Промова Михайла Грушевського під Центральною Радою на похоронах січовиків студентського куреня

Dulce et decorum est pro patria mori!

Солодко і гарно вмерти за Отчизну, — каже латинський поет, поезії котрого були шкільною книжкою тих, котрих тепер ховаємо. Солодко і гарно! Се затирили вони — і не опустили тої рідкої нагоди, яку давала їм нинішня велична хвиля відбудування нашої держави і охорони вільностей і прав трудового люду. Вони стали грудьми за свою Батьківщину і мали щастя полягти в сій святій боротьбі!

Велике щастя згинути так, в боротьбі, а не дезертирами, не нейтральними, не замішаними в юрбі страхополохами, що безплатними пасажирами силкуються прослизнути в нове царство

української свободи! Велике щастя окупити своєю кров'ю забезпечення цієї свободи!

От у цій хвилі, коли провозяться їх домовини перед Центральною Радою, де протягом року кувалась українська державність, з фронтона її будинку здирають російського орла, ганебний знак російської влади над Україною, символ неволі, в котрій вона прожила двісті шістьдесят з верхом літ. Видко, можливість його здерти не давалась даремно, видко, вона не могла пройти без жертв, її треба було купити кров'ю, і кров пролили сі молоді герої, котрих ми нині проводжаємо!

Вони щасливі, що могли купити своєю кров'ю такі вартості своєму народові! Батьки, брати, сестри тих, котрих ми сьогодні ховаємо! Стримуйте сльози, що котяться з ваших очей, як стримую я. Бо ж ті, котрих ви ховаєте, доступили найвищого щастя — вмерти за Отчизну! Їх слава і вдячна пам'ять про них житиме з нашою свободою разом, серед народу нашого однині й довіку!

На порозі Нової України. — Київ, 1918. — С. 85.

Валеріан Поліщук

Над свіжою могилою

Стою над свіжою могилою юнаків і тихо сумую. Перші квіти весни і ніжні коханці оранжерей, поставлені люблячою рукою, вже встигли померзнути, зробились від того мовби з промасляного паперу і безсило похилились додолу. Переглядаю написи на стьонжках вінків...

Синам України — борцям за її волю.

За честь і волю України положившим життя під Крутами.

І багато інших написів.

Ще більшим сумом віє од тих слів, правдивих і шаблонних...

Шлях. — Київ. — 1918. — Ч. 3. — С. 27.

Розділ останній

Олександр дивиться на червону колону Меморіалу. День уже хилиться до вечора. У високості в променях призахідного сонця пливуть хмари.

Як і рік тому, зараз він знову шукає відповіді на питання, які вже десятиліттями хвилюють істориків.

— Так, і студенти, і юнкери були добровольцями, але разом з ними мав воювати великий і досвідчений загін, що його Петлюра мусив відкликати в Київ для придушення більшовицького повстання. Повстання було придушене, і успішно.

Чому ж почався відступ? Сили були геть нерівні: пропорція «десять комуністів на одного добровольця» не віщує перемоги навіть під час оборони. До того ж більшовики мали бронепотяг, який обстрілював позиції українських бійців. Виникла загроза оточення, і загін спокійно й організовано відступив зі станції, влаштуваючи всілякі перешкоди на шляху орди. Це спрацювало, наступ червоних було затримано. Справжня стратегічна перемога.

Але ж люди загинули. За що червоні розстріляли студентів? На жаль, це трагедія, яких багато на війні. Загін студентів заблукав, відступаючи, і вийшов до станції, яку вже захопили більшовики. А червоні вкотре нагадали світу, що вони не люди, і розстріляли полонених, усіх двадцятьох сімох хлопців.

Битва під Крутами була особливою з багатьох причин. По-перше, це був вірець справжнього героїзму. Зараз цей бій нерідко називають трагедією, стверджуючи, що молода республіка не мала військ і розплачуватися за все відправила «дітей» — але ці «діти» завдали чималих втрат більшовикам, зупинивши їх наступ на кілька діб, і організовано відступили, втративши менше від половини складу в бою із супротивником, що у десять разів перевищував їх чисельно. У десять разів — утім, так червоні перемагатимуть у багатьох подальших битвах.

Невдовзі після Крут українські дипломати добилися підписання Брест-Литовської (Брестської) угоди, відповідно до якої Німецька імперія та її союзники визнали УНР незалежною державою,

примусивши до того й комуністичну Росію і пізніше викинувши більшовиків з України. Хтозна, якби не було битви і чотириденної затримки, може, більшовики захопили б значнішу територію, що зробило б перемовини менш успішними.

Учасники бою під Крутами — герої, які добровільно пішли у бій, хоробро билися, вміло відбивали удар сильнішого супротивника й досягли в цьому значних успіхів. І заслуговують саме такого ставлення — вони герої, а не жертви. І залишаться в історії героями, хай хто і як намагався б перекроїти події минулого. Просто згадаймо їхній подвиг...

На щастя, мій прадід залишився живий. У колі сім'ї розповідали про ті події, але з часом з'являлося дедалі більше легенд. І навіть зараз, на Меморіалі, коли, здавалося б, розкриті всі таємниці, немає однозначного тлумачення тих страшних подій. Мені пощастило, усій моїй сім'ї пощастило знати правду. І дуже хотілося б, щоб про Крути знали те, що пам'ятаю я: самовідданість хлопців, яким була небайдужа доля країни. Вони проливали кров за нас — за наше завтра і нашу свободу.

15

Спогади подано за: <http://kruty.org.ua/spogady>.

16

Цитати з газетних публікацій подано за: Бій під Крутами в національній пам'яті : Збірник документів і матеріалів / Упорядники : О. М. Любовець (керівник); О. М. Березовський, С. В. Бутко, А. О. Тищенко, І. В. Цимбал. — К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. — 288 с.

Літературно-художнє видання
Тур-Коновалов Костянтин
Крути 1918
Роман

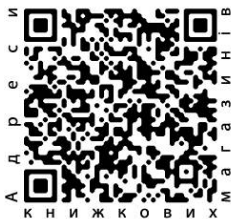
Керівник проекту *В. А. Тютюнник*
Відповідальний за випуск *К. В. Озерова*
Редактор *І. М. Андрусяк*
Художній редактор *В. О. Трубчанінов*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *О. В. Приходченко*

Підписано до друку 25.09.2018. Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion». Ум. друк. арк. 11,76. Наклад 5500 пр. Зам. № .
Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано з готових діапозитивів на ПП «ЮНІСОФТ»
Свідоцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р. www.unisoft.ua
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13Б

UNISOFT

Купуйте книжки за цінами видавництва

- за телефонами довідкової служби
(050) 113-93-93 (МТС); (093)170-03-93 (life);
(067) 332-93-93 (Київстар); (057) 783-88-88

- на сайті Клубу: www.bookclub.ua
- у мережі фірмових магазинів
див. адреси на сайті Клубу або за QR-кодом

Надсилається безоплатний каталог

Запрошуємо до співпраці авторів

e-mail: publish@ksd.ua

***Запрошуємо до співпраці художників,
перекладачів, редакторів***

e-mail: editor@ksd.ua

Для гуртових клієнтів

Харків

тел./факс +38(057)703-44-57

e-mail: trade@ksd.ua

Київ

тел./факс +38(067)575-27-55

e-mail: kyiv@ksd.ua

Одеса

тел./факс +38(067)572-44-28

e-mail: odessa@ksd.ua

Вклейка

Брати Олекса та Андрій Савицькі закохані
в прекрасну Софію, яку знають ще з дитинства.

Головний герой фільму Андрій Савицький — студент-картограф
Університету святого Володимира.

Сім'я історичного персонажа — крутянина-гімназиста Григорія Пипського. З дитинства батьки прищепили йому любов до музики.

У найкритичнішу мить, перед стратою, саме він почав співати гімн «Ще не вмерла Україна», який підхопили всі крутяни.

Крутяни — юнкери, студенти та їхні командири.

Сто років тому, як і зараз, однією з перших, хто став на захист Батьківщини, була молодь.

Чотири сотні юнаків протистояли чотиритисячному добре озброєному війську.

Революціонер Володимир Антонов-Овсієнко
(партійний псевдонім: Штик) — один з найактивніших борців
проти УНР та інших форм української державності.

Олекса Савицький — військовий, офіцер УНР. Завдяки цьому герою закручується шпигунська сюжетна лінія фільму і роману «Крути 1918».

Серед історичних осіб у фільмі — голова Центральної Ради УНР Михайло Грушевський (на фото), головний отаман військ УНР Симон Петлюра, командир українських військових частин бою під Крутами Аверкій Гончаренко.

Іноді зйомки проходили в нестерпних умовах — за мінусової температури або сильного снігопаду.

Станцію Крути, яка насправді розташована у Чернігівській області і де зараз зведено меморіал героям-крутянам, знімали в селі Сигнаївка Черкаської області. Вокзальна будівля станції Сигнаївка майже повністю відповідає епосі оборони станції Крути.

За основу сценарію фільму «Крути 1918» було взято мемуари командира бою під Крутами Аверкія Гончаренка. Саме йому, професійному військовому, доручили командувати недосвідченими студентами. Як і багато офіцерів Української республіки, за часів Советів Аверкій Гончаренко емігрував до США. Цей крок врятував йому життя.

Михаил Муравьев (рос.) — російський військовий діяч. Відомий як людина, що вирізнялась особливою жорстокістю і люто ненавиділа українців, завзято виступаючи проти українізації. У 1918 році командував більшовицьким наступом на Київ та червоними військами в бою під Крутами.

Більшовики, розлючені значними втратами, спочатку знущалися з 28 студентів-крутян, а потім розстріляли їх.

До фільму «Крути 1918» були залучені курсанти Національної гвардії України, які допомагали на знімальному майданчику та дисципліновано грали у масових сценах.